

*Izdanja
Centra
za kulturnu djelatnost
Zagreb*

**Političke teme
Biblioteka
suvremene političke
misli**

Zagreb, 1985.

Urednik
Radule Knežević

Klase, slojevi i revolucija

**Radnička klasa, seljaštvo i srednji slojevi
u NOB-u i
socijalističkoj revoluciji Hrvatske**

Pero Nasakanda

cekade

Copyright Pero Nasakanda, 1985.

Kazalo

Predgovor 7

Uvodni dio

1. Neke osnovne postavke klasika marksizma o klasama i slojevima u revoluciji 10
2. Savez radničke klase i seljaštva u programskim dokumentima KPJ do okupacije 19
3. Platforma KPJ za pokretanje narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije 22

Prvi dio

1. Radnička klasa i seljaštvo u strukturi partizanskih jedinica Hrvatske 1941. godine 40
2. Neki problemi i rezultati uključivanja radničke klase i seljaštva u NOB i socijalističku revoluciju Hrvatske 1942—1943. god. 64
 - 2/1. Radnička klasa u NOP-u 72
 - 2/2. Uključivanje seljaštva u NOP 88
3. Rast i klasna struktura jedinica NOV Hrvatske 1943—1945. 108
4. Srednji slojevi u NOB i socijalističkoj revoluciji Hrvatske 124

Drugi dio

1. Rast i promjena klasne strukture KP Hrvatske u NOB i socijalističkoj revoluciji 148
 - 1/1 Osvrt na brojno stanje i strukturu KPH uoči NOB 148
 - 1/2 Komunistička partija Hrvatske u uvjetima okupacije, pokretanja i razvoja ustanka (1941—1942. godine) 153
 - 1/3 Rast i promjena klasne strukture KPH u razdoblju 1942—1945. 171
 - 1/4 Osvrt na klasnu strukturu partijskih rukovodstava 188
 - 1/5 Kolektivni rad i ostvarivanje rukovođeće uloge KPH u NOP-u 193

gućila da se izvede sinteza za šire područje, područje SR Hrvatske. U radu interdisciplinarnog karaktera sigurno je teže lučiti bitno od sporednog.

Svjestan tih i drugih mogućih prigovora upustio sam se u rizičan posao istraživanja koje svojim rezultatima može dovesti u pitanje neke već iznijete ocjene o sudjelovanju i ulozi pojedinih klasa i slojeva u našoj revoluciji kao i klasnom karakteru organa stvorenih u toku revolucije. Naravno, ne pretendiram da su izrečeni sudovi i konačni.

U središtu interesiranja nalazi se pitanje: kako se na području Hrvatske ostvarila platforma KPJ o pokretanju NOB i socijalističke revolucije, njena programska širina i otvorenost prema svim mogućim sudionicima revolucionarnog rata u nas, bez obzira na socijalno porijeklo, politička uvjerenja, nacionalnu, vjersku ili bilo koju drugu pripadnost.

Što se tiče motiva koji su utjecali na ulazak pojedinih slojeva u revoluciju nešto veću pažnju posvetili smo upravo klasnim motivima pristupanja revolucionarnoj borbi, što je predstavljalo politički čin iz kojeg proizlaze i sve kasnije socijalne implikacije.

U određivanju širine sudionika akcenat je na direktnom sudjelovanju u NOB kao obliku oružane revolucionarne borbe, a zatim na sudjelovanju u NOP-u kao obliku i političke borbe, ali se sudioništvo u oba vida revolucije više povezuje i izjednačava nego razdvaja. Pokretačku snagu revolucije nije potrebno pronalaziti, svakome je jasno a i ovo istraživanje je potvrdilo da se ona nalazi u političkoj organizaciji KPJ (KPH) koja je zbog deficitarnosti radničke klase u socijalnoj strukturi društva većim dijelom sama preuzela i ostvarila ulogu revolucionarne klase, i koja je sve sudionike revolucije povezala u cjelinu.

P. N.

U Zagrebu, 15. lipnja 1984.

Uvodni dio

Neki osnovne postavke klasika marksizma o klasama i slojevima u revoluciji

Osnovni smisao Marksove teorije klasa i klasne borbe je u tome da objasni zakonitost kretanja društva i otkrije pokretačke snage koje mogu prevladati građansko društvo. U centru njegova promatranja nije društvena struktura u određenom momentu, već koje društvene snage i kako utječu na društveno mijenjanje.

Teorija klasa i klasne borbe za Marksa je instrument objašnjenja promjene društva u totalitetu i teorijska osnovica strategije proletarijata u revoluciji, u borbi za vlastito oslobođenje.

Klase su osnovni nosioci načina proizvodnje i subjekti historijskih društvenih promjena. Marksova je zasluga u otkrivanju postojanja dviju osnovnih antagonističkih klasa ne samo dograđanskog već i građanskog društva. Revolucija je za njega najpotpuniji izraz klasne borbe kao pokretačke snage društvene povijesti.¹

Ostvarivanje klasnog saveza radnika i seljaka i pridobivanje klasnih saveznika postalo je značajno strateško pitanje gotovo svake socijalističke revolucije. Ekonomsko i socijalističko oslobođenje radničke klase i radikalno rješenje agrarnog i seljačkog pitanja nije moguće postići bez ostvarivanja jedinstva »srpa i čekića«.

Klasici marksizma tretirali su odnos radničke klase i seljaštva u funkciji sadržaja borbe proletarijata za preobražaj društva koji je u tokove socijalističke revolucije imao uvesti seljaštvo i pripadnike srednjih slojeva.

Pitajući se tko su stvarni subjekti revolucije kao totalne promjene svijeta Marks nalazi odgovor da je to moderni industrijski proletarijat. Tako već u »Svetoj porodici« zajedno s Engelsonom podvlači da su proleterii objektivno upućeni na revolucionarno djelovanje bez obzira na to što subjektivno misli i osjeća svaki proleter.²

Proletarijat je, po Marksu, revolucionarni subjekat zato što su njegovi životni uvjeti takvi da ga neminovno upućuju na revolucionarni prevrat. On je koncentrirani izraz negativiteta postojećeg društva i njegov revolt, revolt protiv društva bez socijalne pravde, čini ga subjektom revolucije.

Kasnije će Marks manje naglašavati ovaj revolt, zbog potlačenosti i bijede koji proletarijat čine subjektom revolucije, a više opozicionu poziciju proletarijata prema kapitalu.³ Postupno ublažavati će i tezu da rastuće siromaštvo radnika neminovno vodi u krizu iz koje je nužni izlaz revolucija.

Treba naglasiti da su u toj ranoj fazi razvitka, Marks i Engels isključivo za nasilnu revoluciju a da će kasnije dopustiti teoretsku mogućnost da radnička klasa u specifičnim uvjetima pojedinih zemalja može i mirnim putem osvojiti vlast. Pri tome je bitno da radnička klasa nema mogućnosti da sama, slobodno bira svoj put, on joj je nametnut, a ona mora pribjeći sredstvima koja je najkraćim putem vode prema cilju, socijalizmu. Nasuprot dosadašnjim pokretima, kao pokretima manjina u interesu manjina, proleterski pokret je samostalni pokret većine u interesu većine. Borbeni cilj proletarijata nije u tome da likvidira samo gospodstvo jedne klase,

[2] »Nije posredi to što ovaj ili onaj proleter ili čak ceo proletarijat u datom trenutku zamišlja kao svoj cilj. Posredi je što on jeste i što će shodno svom biću biti istorijski prinuden da učini.« K. Marks-F. Engels, Dela, tom V, str. 32.

[13] U Kapitalu« Marks kaže da se u okviru kapitalističkog sistema »sve metode za uvećavanje društvene proizvodne snage izvode na račun individualnog radnika: da se sva sredstva za razvijanje proizvodnje izopačavaju u sredstva za eksploataciju proizvođača i gospodarenje nad njima, da ona od radnika čine bogalja, djelomičnog čovjeka, da ga ponizuju na običan pribor stroja...« Izdanje »Kultura«, Beograd, 1947, str. 574.

[1] Vidjeti opširnije: Veljko Cvjetičanin, Marksistička teorija društva, Zagreb, 1977. str. 62—79.

nego da likvidira klasnu podjelu društva kao takvu i ukine svaku vladavinu čovjeka nad čovjekom. Kao nosilac revolucije proletarijat je nosilac emancipacije i oslobođenja čovjeka i društva.

Poznato je da je Marks sve do revolucije 1848. godine smatrao seljaštvo, zbog njegove klasne prirode, konzervativnim i uglavnom povodljivim za buržoazijom i njenim sitnoburžoaskim strankama.

U analizi revolucije, zajedno s Engelsom, u »Adresi centralne uprave Saveza komunista« naglašava potrebu povezivanja radničke klase sa seoskim proletarijatom.

»Kao što se demokrati sa seljacima tako se i radnici moraju povezivati sa seljačkim proletarijatom«,⁴ ističu osnivači marksizma i navode da do razilaženja radnika i sitne buržoazije mora doći i u pitanju ukidanja feudalnih ostataka jer će buržoaski demokrati nastojati stvoriti sitnoburžoasku seljačku masu i ostaviti seoski proletarijat da postoji i dalje, a radnici se moraju suprotstaviti tom planu.⁵

Priznajući činjenicu da u socijalnoj strukturi mnogih evropskih zemalja dominira sitno seljaštvo, a za Francusku za koju je to stanje tipično Marks kaže da će francuski seljak prestati vjerovati u »svoju parcelu«, i nakon njegovog razočarenja u Napoleonovu restauraciju srušit će se državna zgrada sagrađena na toj parceli i »proleterska revolucija steći će hor bez kojega bi se njeno solo pevanje u svim seljačkim zemljama pretvorilo u labudovu pesmu«.⁶

Razmatrajući mogućnost proleterske revolucije u Njemačkoj Engels ističe da će ona zavisiti o tome hoće li biti »podržana drugim izdanjem seljačkog rata«.⁷

Polazeći od toga da seljaci »sebe ne mogu zastupati,

[4] K. Marks-F. Engels, Izabrana dela I, Beograd, 1949, str. 90.

[5] Vidi opširnije: Ivan Cifrić, Naš revolucionarni pokret i pitanje savezništva, Kulturni radnik br. 2/1980.

[6] K. Marks, Osamnaesti brumaire Luisa Bonaparte, Izabrana djela, I, str. 296.

[7] F. Engels, Seljačko pitanje u Francuskoj i Njemačkoj u: Marks-Engels-Lenjin, Izabrana djela, Zagreb, 1963, str. 326.

njih mora drugi da zastupa« Marks ocjenjuje da će u revoluciji seljaštvo u proletarijatu naći svog prirodnog saveznika i vođu.⁸

Za odnos radničke partije prema seljaštvu, kada radnička klasa želi osvojiti vlast, značajan je Engelsov stav da partija proletarijata »mora najprije poći iz grada na selo, mora postati snaga na selu«.⁹

Osnivači marksizma eksplicitno su ukazali da je za uspjeh proleterske revolucije bitno da se u njene tokove uključi seljaštvo kao najznačajniji klasni saveznik proletarijata.¹⁰ Stoji činjenica da su oni ukazali na potrebu povezivanja radničke klase i seljaštva, ali nisu šire razradili komponente njihovog klasnog saveza. To je učinio Lenjin poučen iskustvom ruskog revolucionarnog pokreta.

Poslije revolucije 1905. godine Lenjin razvija misao da je »odlučujuća pobjeda demokratske revolucije moguća (je) samo u vidu revolucionarne demokratske diktature proletarijata i seljaštva«.

Da li je time Lenjin napustio temeljni marksistički stav o diktaturi proletarijata? Smatramo da se takav zaključak ne može izvesti jer Lenjinova misao znači priznanje da se »idealna« model diktature proletarijata očekivan istodobno u nekoliko najrazvijenijih zemalja zapada, časovito ostvaren u Pariskoj komuni, po mnogo čemu »uvrijeristički«, ne može ostvariti u Rusiji u kojoj proletarijat čini neznatnu manjinu stanovništva. Sam Lenjin otklonio je nedoumicu jer je malo kasnije naveo da u revoluciji sudjeluju različite klase ali njihova uloga nije ista, proletarijat postaje rukovodeća klasa ne toliko svojom brojčanom snagom već svojim bitnim kvalitativnim osobinama. »Snaga proletarijata u bilo kojoj kapitalističkoj zemlji neuporedivo je veća od učešća proletarijata u opštem broju stanovnika«, zaključuje Lenjin i dodaje da je to »i zbog toga što prole-

[8] K. Marks, cit. dj. str. 291.

[9] F. Engels, cit. dj. str. 328.

[10] Opširnije o tome: Borislav Đurović, Savez radničke klase i seljaštva u svetlu marksističke teorije, Savremenost, vanredni broj, Novi Sad, 1977.

tarijat, u ekonomskom i političkom pogledu, izražava stvarne interese ogromne većine trudenika.«¹¹

Poslije izbijanja revolucije 1917. godine Lenjin ističe da se nasuprot privremene vlade u liku Petrogradskog i drugih sovjeta, pojavljuje nova, još nerazvijena radnička vlada koja mora izražavati interese »proletarijata i svega siromašnog dijela gradskog i seoskog stanovništva... i koja traži veze s vojnicima i seljacima, a isto tako i poljoprivrednim radnicima.«¹² Po Lenjinu, jedan od zadataka novoformiranih sovjeta jest da »radnici otvaraju narodu oči da vidi prevaru buržoaskih politikanata, uče ga da ne vjeruje riječima, da se uzda u svoje snage, u svoju organizaciju, u svoje ujedinjenje, u svoje naoružanje.«¹³

Korektnom interpretacijom Lenjinovih stavova Etienne Balibar dokazuje da po Lenjinu »nijedna socijalistička revolucija nije nikada mogla biti manjinska revolucija«, već su to morale biti »većinske revolucije koje su izvodili masovni pokreti i masovne organizacije« u kojima je nužno da radnička klasa »okupi oko sebe ne samo siromašne seljake nego i sitnoburžoasko slojeve čija se proletarizacija ostvaruje.«¹⁴

Za Lenjina povezivanje radničke klase sa seljaštvom ima u različitim etapama revolucije različitu osnovicu. U buržoaskodemokratskoj revoluciji radnička klasa može računati s cjelokupnim seljaštvom, a kada ta revolucija preraste u socijalističku, u klasni obračun proletarijata s buržoazijom tada ona može ostvariti savez i osloniti se na podršku i pomoć seoskog proletarijata, slugu, nadničara, siromašnog seljaštva i privući ili neutralizirati srednje seljaštvo. Na tim je osnovama Lenjin formulirao strategiju po kojoj radnička klasa i njena partija u socijalističkoj revoluciji moraju biti na čelu radnih i eksploatiranih društvenih slojeva.

Za uspjeh proleterske revolucije, po Marks, znača-

jan je proces dezintegracije protivničke klase kao i raslojavanje međuklase. U tom kontekstu analizira mjesto i ulogu srednjih slojeva, slojeva između buržoazije i proletarijata, za koje upotrebljava pojmove sitna buržoazija ili malograđanska klasa.

Već u Manifestu komunističke partije Marks i Engels naznačuju moguće ponašanje srednjih slojeva u revoluciji. Sitni industrijalac, sitni trgovac, i zanatlija bore se protiv buržoazije samo da bi opstali kao srednji slojevi što, naravno, nije revolucionarna nego konzervativna pozicija. »Ako su revolucionarni, tada su to s obzirom na svoj postojeći prelazak u proletarijat, tada oni ne brane svoje sadašnje već svoje buduće stanovište i staju na stanovište proletarijata.«¹⁵

Ovu zapaženu tendenciju ponašanja srednjih slojeva Marks će ponoviti i mnogo kasnije u Kritici Gotskog programa kada će odbaciti formulaciju kojom se seljaštvo s pripadnicima srednjih slojeva kvalificira kao reakcionarna masa. Osnivači marksizma u Manifestu govore i o tome da buržoazija ugrožava životne uvjete srednjih slojeva i tako ih približava proletarijatu.

Prosuduju da iako će njihova prvenstvena aktivnost biti usmjerena na spašavanje svog položaja kao srednjih slojeva, njihova potencijalna revolucionarnost ovisit će o nizu specifičnih konkretnih uvjeta i faktora koji će bitno utjecati na to da se njihovo kritičko raspoloženje prema postojećem sistemu transformira u direktno djelovanje na revolucionarnom pravcu.

Ponašanje srednjih slojeva Marks promatra u revoluciji 1848. godine i zajedno s Engelsonom u »Adresi Centralne uprave Saveza komunista« piše o prevrtljivom karakteru sitne buržoazije, koja želi samo postojeće društvo popraviti za sebe, a ne mijenjati ga u korist proletarijata. Stoga zaključuje da se sa sitnom buržoazijom ne smije stvarati jedinstvo nego samo privremeni savez protiv reakcionih snaga. Radnička klasa se u revoluciji

[11] V. I. Lenjin, Sabrana dela, t. 40, str. 23.

[12] V. I. Lenjin, Od Februara do Oktobra, Zbornik, Zagreb, 1973. str. 9—10.

[13] Isto, str. 15.

[14] E. Balibar, Sur la dictatur du proletarijat, Paris, 1977, str. 109, 111—112.

[15] K. Marks — F. Engels, Manifest komunističke partije, Novi Sad, 1980, str. 35—39.

mora povezati sa seoskim proletarijatom, ali sama mora najviše pridonijeti svojoj konačnoj pobjedi. Marksovo razočaranje u pogledu revolucionarnog ponašanja sitnoburžoaskih elemenata je naročito vidljivo u djelu »Osamnaesti brumaire Luisa Bonaparte« gdje je na osnovi pomne analize došao do zaključka da u revoluciji jedinog pravog klasnog saveznika proletarijat nalazi u seljaštvu.¹⁶

U pismu Švajceru Marks karakterizira sitnu buržoaziju kao, »sitne buržuje... sastavljene i »s jedne strane« i »s druge strane«. »Takvi su u svojim ekonomskim interesima, pa stoga i u svojoj politici, u svojim religioznim privrednim i umjetničkim shvaćanjima. Takvi su u moralu, takvi su u svemu. Oni su živo proturječne«. ¹⁷

Dakle, nestabilan ekonomski položaj srednje klase podloga je za prevrtljivosti u političkom ponašanju. Lako se zagrije za neke ideje ali i brzo hladi i pada u apatiju. Najčešće nije sposobna da izdrži dužu disciplinu, njena karakteristika je i nedosljednost jer je ona, po Marksu, i pri manjim povijesnim zaokretima sklona »da položi oružje«.

Tragom ove Marksove karakterizacije srednjih slojeva veći broj naših sociologa piše o njihovoj dvostrukoj prirodi, ekonomskom hermafroditizmu, političkom radikalizmu i pomirljivosti, časovitoj bahatosti a zatim janjičkom ponašanju. Ako proleterska revolucija nezadrživo nastupa priključit će joj se i srednji slojevi ističući svoje radne karakteristike, ali ih neće smetati ni poraz revolucije, socijalizma, jer kapitalizam ipak štiti privatno vlasništvo kao osnovicu i njihove egzistencije.¹⁸

Kod nas se neopravdano zanemaruju kasnije Marksove analize kada karakteristike pojedinih dijelova srednjih slojeva izvodi više iz karakteristika kapitalistič-

[16] K. Marks, Izabrana dela, Beograd, 1949, str. 251, 256, 263.

[17] Isto, str. 351.

[18] Vidjeti opširnije: Stjepan Pulišević, *Suvremeno društvo*, Zagreb, 1966, str. 55—58; Miroslav Pečujlić, *O srednjim slojevima u suvremenom društvu*, Beograd, 1960, str. 6 i dalje.

kog načina proizvodnje a manje iz njihovog ponašanja u revolucionarnoj 1848. godini.

Kada govori o srednjim slojevima Marks najčešće spominje zanatlije, trgovce i seljake. Za seljake i zanatlije kaže da su oni u uvjetima kapitalizma »isto toliko kapitalisti koliko i radnici, prema tome oni divergiraju od te stvarno djelujuće tendencije odvajanja kapitala i rada. Iz toga slijedi da se njihova proizvodnja ne može podvesti pod kapitalistički način proizvodnje«. Nadalje, za Marksa, »nezavisni seljak i zanatlija biva raspolučen na dvije osobe. Kao vlasnik sredstava za proizvodnju on je kapitalist, kao radnik on je svoj vlastiti najamni radnik«. Razvojne tendencije kapitalizma dovode do toga da će se dijelovi srednjih slojeva »sve više pretvarati u malog kapitalistu koji eksploatira i tuđi rad ili će izgubiti svoja sredstva za proizvodnju (to će se najvjerojatnije dogoditi...) i pretvoriti se u najamnog radnika«. ¹⁹

Dakle, cijepanjem sitnoburžoaskih elemenata u gradu i na selu samo se manji dio uspijeva popeti u redove kapitalista, a većina je bačena tamo gdje najmanje želi — u redove proletarijata.

Teško je Marksu predbaciti da je proricao nestajanje srednjih slojeva, jer je i sam uočio da su oni potrebni kapitalizmu, da kapitalizam reproducira ovaj društveni sloj jer se jedan dio propalih kapitalista vraća u redove sitne buržoazije, a dio radnika postaje zanatlijama.

Za trgovce, naglašava Marks, dobit stvaraju drugi u sferi proizvodnje, a oni je prisvajaju u obliku trgovačkog profita. Kao eksploatator posebno se javlja krupni trgovac jer eksploatira i rad svoje posluge. Za masu službenika Marks kaže da dobivaju plaću za svoj najamni rad direktno ili indirektno od kapitaliste i stoga ostaju dugo vezani za postojeći sistem.

U Manifestu osnivači marksizma ističu da je buržoazija »liječnike, pravnike, svećenike, pjesnike i učenja-

[19] Vidi opširnije: V. S. Semenov, *Socijalna struktura kapitalističkog društva*, Marksizam u svetu br. 3/1975, str. 53—60.

ke pretvorila u svoje najamne radnike«, a Marks vidi paradoks u tome što proizvodni radnici stvaraju materijalnu bazu za izdržavanje i egzistenciju neproizvodnih radnika koji ne ovise o onima koji za njih proizvode nego o onima koji ih plaćaju.

U svom radu »Dječja bolest ljevičarstva« Lenjin određuje specifičnost sitne buržoazije konstatacijom: »Sitni sopstvenik (socijalni tip koji je u mnogim evropskim zemljama vrlo široko i masovno zastupljen) koji pod kapitalizmom stalno osjeća ugnjetavanje, i, vrlo često, neverovatno oštro i brzo pogoršavanje života i propadanje, lako prelazi u krajnju revolucionarnost, ali nije sposoban da pokaže organizovanost, disciplinu, odgovornost«²⁰

U uvjetima imperijalizma, ocjenjuje Lenjin, sitni buržuj postupno gubi vezu s buržoazijom i njegova perspektiva se sve više izražava kroz perspektivu proletarijata. Utjecaj proletarijata na srednje slojeve jača ovisno jačanju njegove pozicije u društvu, u mjeri u kojoj on postaje hegemon svih progresivnih slojeva društva i kada se ukazuje realna mogućnost njegove pobjede.

Politička aktivnost i držanje sitnoburžoaskih elemenata u revoluciji ne ovisi samo o prirodi njihovog društveno-ekonomskog položaja već je izuzetno značajan utjecaj subjektivnog faktora, a on se izražava kroz utjecaj osnovnih klasa, odnosno njihovih partija.

Savez radničke klase i seljaštva u programskim dokumentima KPJ do okupacije

Polazeći od učenja klasika marksizma o povijesnoj ulozi radničke klase (i njene avangarde) u revoluciji, nužnosti njenog klasnog saveza sa seljaštvom i revolucionarnog rješavanja agrarnog i seljačkog pitanja, KPJ je od stvaranja do drugog svjetskog rata, u svoje programske dokumente i praktičnu aktivnost ugrađivala koncept *saveza radnika i seljaka*.

Borba radničke klase i KPJ u bivšoj Jugoslaviji u svom je programu, pored stalnih udaraca buržoaziji, sadržavala i borbu za ukidanje svih polufeudalnih društvenih odnosa na selu, što je dovodilo do stvaranja uporišta KPJ na selu bilo na liniji opozicije protiv postojećim režima ili na liniji borbe za rješavanje svakodnevnih problema seljačkih masa. Već na prvom kongresu KPJ postavljen je programski zahtjev povezivanja proletarijata sa seoskim proleterskim masama u cilju borbe protiv buržoaskih i veleposjedničkih elemenata. Taj programski cilj postupno je upotpunjavan i to na »Trećoj zemaljskoj partijskoj konferenciji — o povezivanju rješavanja seljačkog i nacionalnog pitanja u okviru socijalističke revolucije, zatim Trećeg i Četvrtog kongresa KPJ — o eksproprijaciji zemljišne svojine veleposjednika koje je s eksproprijacijom kapitalističkog vlasništva trebalo postati sastavni dio klasne borbe proletarijata pod vodstvom KPJ.

U programskim dokumentima KPJ ugrađeni su elementi: prvo, da su prirodni saveznici radničke klase seoski proleter i siromašno seljaštvo i da ih treba pridobiti za političke akcije radničke klase; i drugo, da se savez radničke klase i seljaštva razvija pod rukovod-

[20] V. I. Lenjin, *Dečja bolest ljevičarstva*, Beograd, 1949, str. 16—17.

stvom radničke klase i njene partije. Na četvrtoj partijskoj konferenciji 1934. godine zaključeno je da se u borbeni savez radništva i seljaštva uključe i ugnjeteni narodi, odnosno njihovi oslobodilački pokreti. Ova, dosta jasno postavljena taktika KPJ, o povezivanju radničke klase i seljaštva, nije do predratnog razdoblja dala odgovarajuće rezultate. Uzroci su raznovrsni, od pojedinačnog otpora u partijskom vrhu i partijskim redovima, nesnalaženja i pogrešnog ocjenjivanja političke situacije i odnosa političkih snaga, »desnih« i »lijevih« skretanja do nedovoljnog političkog utjecaja partije da proklamirane stavove ostvari među radništvom i seljaštvom. Posebno značajan doprinos koncipiranju strateškog zadatka KPJ na povezivanju radničke klase i seljaštva neposredno pred rat dali su drugovi Tito i Kardelj. Tito je još 1927. godine naglasio potrebu da radnička klasa upozna društveno-ekonomske prilike sela i da ne dozvoli »da se stvori zid između radnika i seljaka.« U svojem članku u listu »Proleter« 1934. godine odlučno se založio za stvaranje čvrstog saveza radnika i seljaka jer je »pridobivanje seljaka — uslov pobjede revolucije«, »jer smo seljačka zemlja i seljaštvo će u događajima, kojima u današnjem kaotičnom stanju idemo u susret igrati važnu ulogu.«²¹

Navedena Titova ocjena i stav dolazi uoči plenuma CK KPJ u Splitu 1935. godine kada je istaknuto da se suprotnosti jugoslavenskog društva ne mogu riješiti bez socijalističke revolucije, a u referatu Blagoja Parovića rečeno je da će se ona odvijati u obliku narodne revolucije jer postoji objektivna zainteresiranost najširih slojeva na socijalistički preobražaj društva.²²

Na tom plenumu je ocijenjeno da proletarijat u revoluciji ne može pobijediti ako ne osigura svoje savezni-

ke u seljaštvu, obrtnicima i radnoj inteligenciji i ako KPJ ne promijeni svoj odnos prema masama.²³

Od dolaska na čelo KPJ Tito neprekidno inzistira da se Partiju, pored radničke klase, sve više povezuje sa seljaštvom, da stvara i jača organizacije na selu, da se oslanja na seoski proletarijat, siromašno i srednje seljaštvo. Titovi stavovi o jačanju saveza radničke klase i seljaštva ugrađeni su u uputstva koja CK KPJ dostavlja partijskim organizacijama.

Teorijsko objašnjenje i poticaj ostvarivanju borbenog saveza radničke klase i seljaštva dao je Kardelj u direktivnom članku »Za borbeni savez radnika i seljaka« 1939. godine. U navedenom članku Kardelj naglašava da je »borba za selo danas najznačajniji i odlučujući momenat klasne borbe u Jugoslaviji«. Iznoseći Lenjinov stav da samo proletarijat može biti najdosljedniji borac za demokraciju Kardelj naglašava »Da bi radnička klasa mogla pobjedonosno završiti svoju borbu za narodnu vlast, koja u suštini ne može da bude drugo do demokratska vlast radnika i seljaka, radnička klasa mora taj savez uspostaviti što pre, još danas u borbi za zajedničke socijalističke interese.«²⁴

Tako je uoči okupacije u rukovodstvu KPJ izgrađen teorijski stav da je sazrelo vrijeme za stvaranje borbenog saveza radničke klase i seljaštva, a jačanjem partijskog rada i utjecaja na selu stvarana je pretpostavka za ostvarenje saveza u praksi.

[21] Vidi opširnije o tome u: Dr Ilija Stanojčić i dr Borislav J. Dinković, Borba KPJ za rešenje agrarnog i seljačkog pitanja i izgradnje klasnog saveza radnika i seljaka u kapitalističkoj Jugoslaviji, u knjizi KPJ — SKJ 1919 — 1979. — razvoj teorije i prakse socijalizma, Beograd 1979.

[22] Vidi: Pero Morača, Savez radničke klase i seljaštva u politici KPJ u doratnom i ratnom periodu, Savremenost, vanredni broj, Novi Sad, 1977.

[23] Vidi: Stipe Suvar, Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje, Naše teme 7/1969.

[24] Arhiv CK KPJ, Fond CK KPJ, dok. br. 15491(XVII 2—3) 1939.

Platforma KPJ za pokretanje narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije

U agoniji Jugoslavije, zbog okupacije 1941. godine, Komunistička partija Jugoslavije jedina je politička snaga koja se opredjeljuje za oružani narodni ustanak. Ona je ujedno i jedina komunistička partija u porobljenoj Evropi koja se u to vrijeme odlučila za oslobodilačku borbu i revoluciju. To opredjeljenje jest logičan nastavak strategije koju je KPJ na čelu s Titom izgrađivala u predvečerje drugog svjetskog rata, a čije su bitne odrednice: prvo, pripremiti i organizirati osnovne narodne mase, u prvom redu radničku klasu i seljaštvo u borbi protiv fašističkih osvajača — stvaranjem širokog narodnooslobodilačkog fronta; drugo, razvijati što žestiji otpor profašističkim, nenarodnim režimima stare Jugoslavije, osobito njihovoj suradnji i oslanjanju na sile osovine; i treće, osposobiti Partiju za ulogu istinske avangarde ne samo radničke klase već svih radnih slojeva stanovništva koji su u svom položaju trpjeli bilo kakav oblik eksploatacije i pripremiti je za oružani oblik borbe koji u našim uvjetima jedino dolazi u obzir i postaje stvarni revolucionarni čin.

Postojao je, naravno, čitav niz elemenata o kojima je KPJ u svom opredjeljenju za narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju, morala voditi računa, a koja je sistematično i svestrano izložio E. Kardelj pa nema potrebe da ih ovdje ponavljamo.²⁵

Napori KPJ na poništenju čina pristupanja Trojnom paktu i organiziranju obrane zemlje, odnosno pružanju

[25] Edvard Kardelj: Politička i vojna strategija narodno-oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realiziranju, Beograd, 1977.

što većeg otpora agresoru pokazali su da ni jedna građanska politička struktura bez obzira na prethodnu orijentaciju nije voljna ni spremna pružiti odlučujući otpor i krenuti u borbu protiv okupatora, da u širokim narodnim slojevima postoji mržnja prema fašističkim osvajačima i spremnost da im se pruži otpor. Ta je spoznaja potvrdila da je procjena političkih događaja, koju su KPJ i Tito iznijeli na Petoj zemaljskoj konferenciji bila pravilna i da je KPJ doista ostala »jedina da zajedno sa svojim narodom brani nezavisnost«.

Dok je još travanjski rat bio u toku, u momentu ulaska fašističkih osvajača u Zagreb i uspostavljanja kvadratne tvorevine a zatim i sličnih tvorevina u drugim dijelovima Jugoslavije, CK KPJ pod Titovim rukovodstvom ističe svoju odlučnost da nastavi borbu protiv agresora i objavljuje stav da će komunisti i radnička klasa »ustrajati do konačne pobjede u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača«, izvršivši pri tom i početne vojne pripreme za podizanje oružanog ustanka.

Za uspjeh oslobodilačke borbe trebalo je stvoriti takvu političku platformu koja će omogućiti najšire aktiviranje i mobilizaciju ljudskih i materijalnih potencijala zemlje. Svibanj protiče u znaku stvaranja te platforme, a centralno mjesto u tome ima svibanjsko savjetovanje rukovodećeg kadra KPJ u Zagrebu.²⁶

Prvomajski proglas CK KPJ upućen »radnom narodu Jugoslavije« izlaže opasnosti koje prijete od raspričavanja mržnje i bratoubilačkog rata koji potiču okupatori i njihovi domaći slugi i obraća se »radnicima, seljacima, građanima — svim rodoljubivim elementima« sa zahtjevom da se ujedine u zajedničkoj borbi za opstanak, borbi koju vodi Komunistička partija kao »avangarda radničke klase«. Svi dalji proglašeni i leci CK KPJ iz 1941. godine namijenjeni radnicima u tvornicama, seljacima na selu i poštenoj inteligenciji, iznose zahtjev da se

[26] Opširnije o svibanjskom savjetovanju i njegovu značenju za stvaranje političke platforme KPJ vidi: Pero Morača, Jugoslavija 1941. Beograd 1971. str. 98—107; Ivan Jelić, Jugoslavenska socijalistička revolucija 1941 — 1945. str. 51—57; Isti, Hrvatska u ratu i revoluciji, 1941—1945, Zagreb 1978. str. 61—67.

ujedine u jedinstveni front s ostalim radnim narodom grada i sela i bore svim sredstvima protiv »fašističke i izdajničke bande njihovih fašističkih gospodara«.

Na svibanjskom savjetovanju rukovodilaca KPJ, kojim rukovodi Tito, analizirano je stanje u okupiranoj i raskomadanoj Jugoslaviji s ciljem da se utvrde zadaci KPJ u novonastaloj situaciji i da se ona organizacijsko prilagodi novim uvjetima. Svojom analizom i zaključcima savjetovanje je značilo polaganje platforme oslobodilačke borbe koja mora postati stvar najširih narodnih slojeva svih naroda i narodnosti Jugoslavije, koja ujedno mora biti borba za potpuno »nacionalno i socijalno oslobođenje«. Sintezu nacionalnooslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva KPJ gradilo je na ocjeni povijesnog trenutka i spoznaji neophodnosti odstupanja buržoazije s povijesne pozornice i nastupanja radničke klase kao vodeće društvene grupe.

U postojećim uvjetima kada malobrojna radnička klasa nije mogla neposredno izraziti »interese ogromne većine trudbenika«, kako je isticao Lenjin, KPJ je kao njena avangarda izražavala vitalne interese najširih slojeva jugoslavenskih naroda i narodnosti, a za ostvarenje istih trebalo je još jače pristupiti stvaranju njihovog borbenog bratstva i jedinstva. Radeći na političkoj i vojnoj pripremi ustanka, KPJ je stvarala program koji je na prvom mjestu iznosio nacionalnooslobodilačke ciljeve, stvarajući perspektivu nove jugoslavenske zajednice koja će se temeljiti na novim ravnopravnim nacionalnim i novim socijalnim odnosima. Već je tada rukovodstvu KPJ bilo jasno da se široko jedinstvo masa koje prihvaćaju narodnooslobodilački pokret i koje su spremne u njemu aktivno sudjelovati ne može ostvariti bez rješavanja nagomilanih ekonomskih, socijalnih i klasnih problema starojugoslavenskog društva. Formirajući platformu narodnooslobodilačke borbe, rukovodstvo KPJ je zauzelo jasan stav da se istovremeno s borbom protiv okupatora mora voditi borba protiv »starog stanja«, borba koja treba rezultirati izmjenom društveno-političkih odnosa.

Stavovi zauzeti na svibanjskom savjetovanju razrađivani su i isticani u kasnijim proglasima i uputstvima lokalnim rukovodstvima, pokazuju da u rukovodstvu Partije nije bilo dileme da uz oslobodilačku borbu treba provesti i socijalnu revoluciju.

To potvrđuje i Titovo pismo Kominterni u svibnju 1941. godine, kada označava da je postojeće stanje u zemlji rezultat stalne krize koja dovodi do kraha buržoaskog sistema, jer su narodi Jugoslavije izgubili »svako povjerenje u bivše vođe buržoaskih partija«.²⁷

KPJ je zbog svoje dosljedne antifašističke politike, kao i svoje politike u cjelini, stjecala u narodu sve veće simpatije, što joj je omogućavalo da i socijalnu komponentu unese u platformu oslobodilačke borbe.

Jedinstvo nacionalne i socijalne komponente jasno i nedvomisleno je izraženo i u proglasu CK KPH, koji je to tada djelovao u Zagrebu zajedno sa CK KPJ.

U lipnju 1941. godine, provodeći smjernice CK KPJ i pozivajući narode Hrvatske u općenarodnu borbu protiv okupatora i njihovih slugu, CK KPH je pri tom naglasio da će to ujedno biti i borba za promjenu društveno-političkog uređenja.

»Radnici i seljaci povezani i udruženi u borbeni savez obračunat će sa svojom gospodom i njihovim slugama«, kaže se u proglasu CK KPH i ističe da će se »pod vodstvom Komunističke partije stvoriti novo društveno uređenje po uzoru na Sovjetski Savez, u kojem će radni narod ostvariti svoje istinsko nacionalno i socijalno oslobođenje i stvoriti sebi ljepši i sretniji život«.

U ranijem, travanjskom proglasu CK KPH je naglasio da je izlaz iz stanja u kojem se našla Hrvatska nakon okupacije, stvaranja NDH — tvorevine koja je najsramnija izdaja hrvatskog naroda, bezdušne eksploatacije i drugog »u zajedničkoj borbi Hrvata i Srba«, stvaranje »borbenog saveza radnika i seljaka« sa zadatkom ostva-

[27] Vidi: Fabijan Trgo, Izvornost strategije narodnooslobodilačkog rata, Komunist — vanredni broj, 1980.

rivanja »konačnog oslobođenja od kapitalističkog jarma«.

Za naše razmatranje značajno je istaći da se KPJ na prvom mjestu obraća radnicima, gdje ima naj snažnije uporište, ali je već svibanjsko savjetovanje naglasilo da je najznačajniji zadatak članova KPJ stvaranje masovne osnovice oslobodilačke borbe privlačenjem seljačkih masa u borbu, podvlačeći da je stvaranje borbenog saveza radnika i seljaka primarni zadatak Partije, kojemu mora prilagoditi i organizacijske forme djelovanja, izbaciti sektaštvo koje može biti kočnica širokoj mobilizaciji masa i pristupiti širenju političke organizacije koja treba da obuhvati »najbolje elemente radnika, seljaka i poštene inteligencije«. Napadom Njemačke na Sovjetski Savez stvorena je pretpostavka pokretanja oružane borbe na širokoj društvenoj osnovici s realnom perspektivom pobjede. Stupanjem u rat Sovjetskog Saveza nastala je kvalitativno nova situacija, jer su utjecaj i ideje Oktobarske revolucije i popularnost SSSR koju je naša Partija stvarala u narodu sada postali značajan moralni faktor u oslobodilačkoj borbi naših naroda.

Za radnike, seljake i sve građane Jugoslavije »kucnuo je sudbonosni trenutak« borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje, a za KPJ zadatak da stane »na čelo radnih i ugnjetenih masa« i da ih vodi »u borbu protiv tlačitelja naših naroda«.

Očigledno je da je protjerivanje okupatora, odnosno borba za nacionalno oslobođenje postavljeno kao glavni zadatak oslobodilačke borbe u kojem je implicite sadržana i klasna komponenta, jer, kako je kasnije pisao Tito, »ni radnici, ni seljaci, ni narodna napredna inteligencija ne bi dobrovoljno išli u borbu da tamo umiru i podnose najveća stradanja, a da unaprijed ne znaju da će borba donijeti novo, pravednije društvo«.²⁸

Naglašavanje nacionalnooslobodilačke komponente nije značilo da je rukovodstvo našeg Narodnooslobodi-

lačkog pokreta, na čelu s Titom, prihvatilo ograničavanje ciljeva naše NOB-e koje je nametala Kominternina stavom da je »u sadašnjoj etapi u pitanju oslobođenje od fašističkog porobljavanja a ne socijalistička revolucija«, jer je ono, početno prešutno a kasnije i javno odbacilo tezu o »dvije etape« revolucije i postupno i uporno u oslobodilačku borbu unosilo klasnu komponentu, vršeći radikalnu smjenu vlasti kao i početnu »eksproprijaciju eksproprijatora« — što potvrđuje da su se oslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Jugoslaviji razvijali kao jedinstveni proces.

Borba za nacionalno oslobođenje i revolucionarni preobražaj društva postali su smisao i sadržaj borbe u koju je radničku klasu i ostale društvene slojeve, narode i narodnosti Jugoslavije pozvalo rukovodstvo Partije 4. srpnja 1941. godine.

Rukovodstvo NOP-a moglo je računati da će u narodnooslobodilačku borbu okupiti široke narodne slojeve ako ponudi i dosljedno se bori za rješenje nacionalnog pitanja na platformi potpune ravnopravnosti svih nacija i narodnosti Jugoslavije. Rješavanje nacionalnog pitanja, ne na stari, buržoaski, nego novi revolucionarni demokratski način, ne obnavljanjem režima stare Jugoslavije »nego pobjedom nad onima koji su«, kako je istakao Tito »ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda«, — utjecalo je na pokretanje najznačajnijih klasnih subjekata oslobodilačkog rata i revolucije, najsvjesnijih dijelova radničke klase, seljaštva i inteligencije. Za višenacionalnu zajednicu kakva je Jugoslavija, nacionalno oslobođenje i ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti bili su jedan od glavnih ciljeva narodnooslobodilačke borbe, a ostvarivanje bratstva — jedinstva osnovna pretpostavka pobjede u toj borbi. Poznato je da je samo za velike ideje narod spreman i na velike žrtve, a upravo su ideje oslobođenja od tuđina, agresora, porobljivača i njihovih domaćih pomagača, parola »bratstva — jedinstva«, s perspektivom stvaranja novih društvenih odnosa — u najvećoj mjeri izražavale duh naše revolucije, pokretale široke narodne slojeve u borbi

[28] Tito, Borba za mir i međunarodnu suradnju, Kultura, Beograd, 1956, str. 18.

i inspirirale borbe i ostale sudionike NOP-a na besprimjerne ljudske i materijalne žrtve i razna odricanja.²⁹

S novom socijalnom strukturom koja se uključila u rješavanje nacionalnog pitanja — nacionalna emancipacija se javlja i kao socijalna emancipacija, jer se bez rušenja starog buržoaskog sistema nije moglo izboriti nacionalno oslobođenje. Zbog toga je rješavanje nacionalnog pitanja postalo i značajno pitanje socijalističke revolucije.³⁰

Fašizam je sa svojim uništavanjem svega naprednog, progresivnog, neminovno reproducirao antifašističku borbu u dva oblika — kao klasnu borbu radničke klase i kao nacionalnooslobodilačku borbu koja je u našim uvjetima neminovno bila povezana s klasnom borbom.

Za razliku od nekih drugih zemalja Evrope, gdje se zbog fašističkog terora i njegove uništavajuće opasnosti u antifašističku borbu uključuju i elementi klase ili je pokreću i vode građanske partije, u našim je uvjetima, osobito 1941. godine, glavna pokretačka snaga bila radnička klasa, koja je predvođena avangardnom KPJ, jedino mogla odigrati ulogu dosljednog borca za nacionalno oslobođenje i u tu borbu pokrenuti najšire narodne mase.

Vidjet ćemo uskoro da je u strukturi prvih partizanskih odreda i drugih borbenih organa i organizacija NOP-a, osobito u prvoj godini ustanka, sudjelovanje radničke klase mnogostruko veće od njezina udjela u strukturi stanovništva. Prema tome, u jugoslavenskim uvjetima, naša oslobodilačka borba se — za razliku od pokreta otpora u drugim zemljama kao gole reakcije na fašizam — ubrzo se pretvorila u borbu usmjerenu od radničke klase i osobito njene avangarde KPJ i druga Tita u kojoj je marksistička misao našla svoje mjesto u razumijevanju uvjeta i pro-

[29] Vidi o tome: Dane Petkovski, Borbeni moral naroda i oružanih snaga — bitan faktor Titove strategije, Vojno delo, vanredno izdanje, 1980.

[30] Opširnije o tome: Jovan Raičević, Titova narodnooslobodilačka misao socijalističke revolucije i nacionalno pitanje, Socijalizam, vanredni broj, 1980.

cesa borbe i stvaralački primijenjena postala sastavni dio revolucionarne strategije KPJ. U tom su smislu i naša NOB i socijalistička revolucija bile nastavak predratne aktivnosti KPJ na pripremanju oružanog ustanka.

Značajno strateško pitanje narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, bitno za sudjelovanje pojedinih društvenih slojeva u njoj, bilo je pitanje njenog oblika. Ako pod oblicima podrazumijevamo način na koji se ona ostvaruje, onda za rukovodstvo KPJ i Tita nije bilo dileme da se okupatora možemo osloboditi i uz to likvidirati kapitalističke oblike eksploatacije samo oružanim ustankom naroda, oružane, nasilne revolucije. U Jugoslaviji je stvoreno stanje gdje je prema Marksu, odnosno Lenjinu — na nasilje buržoaske reakcije (u našim uvjetima okupatora i domaće kvislinške reakcije) trebalo odgovoriti oružanim nasiljem radničke klase, seljaštva svih rodoljubivih, ugnjetenih dijelova naroda. Nikakav drugi oblik osim »kritike oružjem« nije mogao računati s razbijanjem oružanih snaga okupatora i njegovog sistema okupacije i nije mogao imati perspektivu pobjede. U strategiji narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije rukovodstvo KPJ nije zanemarilo ni neoružane oblike otpora, kao što su razne akcije ekonomskog karaktera, bojkot mjera okupatorskih i kvislinških organa, zaštita imovine, razni oblici protesta i demonstracija i drugi, koji su u neposredni otpor uključivali radnike, seljake, naprednu demokratsku inteligenciju svih naroda i narodnosti Jugoslavije i koji su razbijali strah od fašizma, od njegovih ogromnih snaga i zvjerstava, podizali borbeni moral i spremnost da se uključuje u najznačajniji — oružani oblik borbe na širokoj društvenoj osnovici, koja je nosila perspektivu oslobođenja i pobjede. Rukovodstvo KPJ je, poslije napada na SSSR, opravdano očekivalo stvaranje široke antifašističke koalicije koja je otvarala perspektivu pobjede nad snagama fašizma, a sam ulazak SSSR-a u rat bio je, kako ističe E. Kardelj, »snažan poticaj pritoku sve većeg broja boraca u narodnooslobodilački ustanak«, kao

dio antifašističke borbe. Vrlo brzo rukovodstvo našeg NOP-a opredjelilo se za samostalan put borbe jer je postavljene ciljeve nacionalnog oslobođenja i revolucionarne preobrazbe društva bilo moguće ostvariti samo vlastitom borbom koja je za KPJ na čitavom području Jugoslavije morala biti glavna fronta, a ne neko sporedno ratište pomoćnog karaktera, nečija pomoćna fronta koja bi našu narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju zadržavala na razini pokreta otpora.

Tito, strateg naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije dobro je poznao marksističko učenje o naoružanom narodu, proučavao je Klauzewitza i druge vojne teoretičare, bila su mu poznata pozitivna i negativna iskustva pariske komune, oktobarske revolucije i drugih radničkih ustanaka, iskustva španjolskog partizanskog ratovanja, ratovanja u Kini i drugdje — koja su predstavljala teorijski izvor stvaralački ugrađen u strategiju naše revolucije. Međutim, koncepcije razrađene u teoriji i provjerene u praksi, pogodne za pokretanje oslobodilačkog rata i revolucije u uvjetima Jugoslavije 1941. godine i dalje — nije bilo. Za naše specifične prilike trebalo je pronaći odgovarajuća, originalna rješenja. Tito nije tražio rješenja za oblik naše revolucije u dogmatsko-doktrinarnom pristupu, priznatim šablonima i dominirajućoj shemi revolucije, nego u životnoj stvarnosti jugoslavenskih prilika. Sigurno je da naša revolucija mnogo duguje idejama klasika marksizma, osobito Lenjinovoj izvornoj misli, ali je rukovodstvo KPJ na čelu s Titom tražilo utemeljenje revolucionarne strategije u ozbiljenju autentičnih ideja klasika marksizma u našoj vlastitoj društvenoj stvarnosti, u našem vlastitom revolucionarnom iskustvu i spoznajama. Smatramo da je razilaženje sa staljinizmom počelo već stvaranjem platforme naše socijalističke revolucije u čijem se koncipiranju Tito i rukovodstvo jugoslavenske Partije ponaša stvaralački, nedogmatski, samostalno, unoseći vlastito revolucionarno iskustvo i znanje — nasuprot Staljinovom dogmatskom konceptu i njegovu autoritetu, u koji se u to doba još uvijek vje-

rovalo. Razilaženje je počelo, a nesporazumi i sukobi koji se javljaju tokom NOB-e i kulminiraju u rezoluciji Informbiroa posljedica su naše samostalnosti u konspiraciju revolucije, njezine autentičnosti a ne dogmatskog koncipiranja »uzor« — revolucije.

U ljeto 1941. godine u uvjetima okupacije i najveće koncentracije okupatora i njegovih pomagača u gradskim središtima i strateški značajnim punktovima, Tito se opredjeljuje za partizanski rat koji će prerasti u općenarodni ustanak.

To opredjeljenje sazrijevalo je ranije, Tito ga je iznio rukovodećem partijskom aktivu u predavanju o »strategiji i taktici oružanog ustanka«, održanom u zagrebačkoj Dubravi poslije Pete zemaljske konferencije, dakle nekoliko mjeseci prije no što je Jugoslavija napadnuta i okupirana. Tito je tada govorio o ustanku »kao najvišem obliku klasne borbe«, koji kroz sve faze mora biti »rukovođen revolucionarnom avangardom proletarijata«, s time što »Partija mobilise najšire proleterke i uopće radne mase oko parole oružanog ustanka«. Naglasio je da ustanak mora imati »jedan centralni štab ustanka«, zatim da »moramo u oružanom ustanku biti stalno u ofanzivi«. Isticao je da ustanak kod nas, po uzoru na prethodne revolucije, treba početi u gradovima, ali ga »odmah treba prenijeti na selo« i nastojati »da se naoruža što je god moguće veći broj borbenog stanovništva« jer ustanak nije »jedan jedinstveni i monumentalni akt«, već dugo krčenje puta »u žestokoj borbi s kontrarevolucijom«. ³¹ U pripremanju i podizanju ustanka Tito razgrađuje koncepciju partizanskog načina borbe kada je, u uvjetima ogromne brojčane i tehničke premoći neprijatelja, trebalo pokrenuti široke narodne slojeve i stvoriti uvjete da ustanak preraste u općenarodni oslobodilački rat sve do konačne pobjede. ³²

Drugi oblici borbe poznati iz povijesti proleterskih revolucija i radničkog pokreta kao što su demonstraci-

[31] Opširnije o tome: Kosta Nađ, Tito — strateg mira, Vojno delo — izvanredno izdanje, 1980.

[32] Bilten Glavnog štaba NOPJ, br. 1, Zbornik NOR, II, dok. 17.

je, štrajkovi, borba na barikadama ili ustanici radnika u gradovima i industrijskim središtima — nisu mogli postati dominantan oblik borbe u zemlji u kojoj seljaštvo čini tri četvrtine strukture stanovništva i u oslobodilačkoj borbi koja se odvijala narodnim ustankom. U našim uvjetima nikakav pučistički manevar nije dolazio u obzir, a Tito je odbacio shvaćanja po kojima nije trebalo podizati ustanak već borbu protiv okupatora voditi na razini diverzija ili sabotaza, gerilskih grupa ili komitetskih družina, jer ti oblici borbe ne vode svenarodnom ratu. Poznavajući naše narode, njihovu povijest, mentalitet, običaje, njihovo slobodoljublje, njihovo antifašističko, antiokupatorsko raspoloženje i spremnost za borbu Tito je u pripremanju ustanka izgradio koncepciju partizanskog rata koji je odgovarao našim uvjetima i našoj tradiciji. Nemajući iluzija o brzom završetku rata, Tito razvija koncepciju ustanka kao permanentnog partizanskog rata s kursom na stvaranje mnogobrojnih žarišta borbe, raznovrsnih oblika borbe, stvaranje slobodnih teritorija, s ciljem da se izvrši disperzija neprijateljskih snaga i da im se stalno zadaju udarci uključujući na kraju i frontalni način borbe.³³ Dakle, KPJ i Tito odlučili su se za svenarodni ustanak, oslobodilačku borbu a ne klasni rat, iako su znali da jugoslaven-ske narode nije moguće pokrenuti i u oslobodilačkoj borbi ujediniti bez obračuna sa starim ugnjetačkim poretkom, da će zbog negativnog držanja buržoaskih političkih struktura stare Jugoslavije prema NOB-i i vlasničkih struktura koje su se zbog zaštite svojih klas-

[33] Osim navedene studije E. Kardelja koja najsvestranije i najcjelovitije obrađuje strategiju narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije i Titovu stvaralačku ulogu u njenom koncipiranju, autor je konzultirao i priloge naših vojnih teoretičara i povjesničara: Ivan Gošnjak, Tito — strateg revolucije i tvorac narodne armije, *Vojno delo* br. 4—5/1962.; Mihailo Apostolski, Tito — strateg revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije, *Vojno delo*, br. 6/1977.; Nikola Ljubičić, Titova strategija narodnooslobodilačkog rata i revolucije, *Vojno delo* br. 1/1977.; Stane Potočar, Principi Titove strategije oružane borbe u narodnooslobodilačkom ratu, *Vojno delo* br. 4/1979.; Dušan Pekić, Tito — strateg naše revolucije, *Vojno delo* br. 1/1977.; Nikola Pejnović, Bitne odrednice Titove strategije u narodnooslobodilačkom ratu, *Vojno delo* — vanredno izdanje 1980.; Pero Morača, Tito, strateg narodnooslobodilačkog rata, *Marksistička misao*, 3/1977.; Pero Damjanović, Josip Broz Tito — biografski prilog, *Socijalizam*, vanredni broj, 1980.

nih interesa stavile u službu okupatora i postale snage kontrarevolucije, s jedne strane, i klasne strukture učesnika NOR-a, radničke klase, siromašnog seljaštva, napredne inteligencije i njihovih socijalnih ciljeva, s druge strane, neminovno doći do prožimanja narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Strategija ustanka u obliku partizanskog rata i njegovo prerastanje u općenarodnu borbu na širem, vangradskom, prije svega na planinskom prostoru i prostoru sela, tražila je preorijentaciju u djelovanju KPJ. Nasuprot iskustvima iz dotadašnjih revolucija i konceptu Kominterne po kome je težište otpora trebalo biti u gradovima i industrijskim centrima, Tito je procijenivši našu situaciju a osobito odnos snaga u početnoj fazi ustanka, inzistirao da se težište akcija prenese na izvangradska područja.

U gradovima okupirane i raskomadane Jugoslavije koncentrirana je najjača okupatorska snaga, a tu su i najjače snage njihovih domaćih pomagača. Odlučiti se isključivo na ustanak u gradovima značilo bi izložiti uništenju najborbenije jezgro partijskog i skojevskog članstva, najbolji dio radničke klase i inteligencije. Akcijom u nekim gradovima mogao se postići uspjeh, mogli su kraće ili duže vrijeme biti oslobođeni, ali to za ukupne ciljeve oslobodilačke borbe i njen uspješan završetak ne bi bilo od odlučujućeg značaja. Gradove je trebalo oslobađati ali ih ne držati slobodnima pod svaku cijenu, već samo dok se odnos snaga ne promijeni u korist neprijatelja.

Za razliku od Oktobarske revolucije — koja je iz buržoasko-demokratske prerasla u socijalističku i svoju pobjedu ostvarila u gradovima, a zatim šire ka izvangradskim područjima u razdoblju građanskog rata odnosno kineske revolucije, koja je u svojem tridesetgodšnjem trajanju počela u gradovima a zatim potpuno prenijeta na selo postala prvenstveno agrarna revolucija s dominantnim učešćem i ulogom seljaštva, revolucije u kojoj je selo »okružilo« i slomilo kontrarevoluciju u gradu — naša je revolucija pripremana u gradovima gdje su i pokrenute prve akcije ali je težište bilo na iz-

vangradskim područjima jer se jedino tako u oslobodilačku borbu i revoluciju moglo uključiti mase seljaštva.

»Mobilizacija seljačkih masa u oslobodilačkoj borbi nesumnjivo predstavlja najkrupniju političku pobjedu narodnooslobodilačkog pokreta«, rekao je Tito i naglasio da ona »daje našem pokretu onu širinu i masovnu podršku bez kojih bi partizanski način ratovanja bio nemoguć i osuđen na propast«.

Početne akcije u gradovima nanosile su značajne udarce okupatoru i domaćim kvislinzima, ali su uzrokovale velike žrtve i okupatorski teror.

Ivo Lola Ribar je prilikom svojeg boravka u Hrvatskoj početkom 1942. godine pisao Titu da je Zagreb postao »grobnica naših najboljih drugova« i da se zbog toga iz njega nije moglo rukovoditi ustankom u Hrvatskoj. Po njegovoj ocjeni u Beogradu, i Zagrebu nije moguće izgraditi stalni rukovodeći centar već je to nužno učiniti »na terenu«, a u gradove je potrebno povremeno dolaziti i razvijati aktivnost. Izrečene ocjene I. L. Ribara vrijede ne samo za navedene, već i brojne druge gradove pa je razumljivo Titovo energično inzistiranje na »slanje ljudi van«, jer su provincija sa seljaštvom kao osloncem »mogle nositi dugotrajnu borbu na svojim plećima«. Titov odlučan zahtjev upućen CK KPH u jesen 1941. godine »Pošaljite iz Zagreba veće grupe radnika, omladinaca i inteligencije kao jezgro partizanskih odreda na terenu« i njegova kasnija direktiva da se svi ugroženi aktivisti iz Zagreba šalju na teren, u odrede, je inzistiranje na dosljednom provođenju jednog od značajnijih elemenata strategije narodnooslobodilačkog pokreta.³⁴

Početna iskustva su pokazala da se moralo odlučno pristupiti ostvarivanju Titovog zahtjeva o upućivanju komunista i najsvjesnijih radnika, osobito onih kojima je prijetila opasnost »kompromitiranja«, iz gradova u partizanske odrede i druge organe NOP-a, da na terenu ponegdje spontani revolt masa dobije organizirani pra-

vac i jasne političke ciljeve i da se u organima NOP-a ostvari rukovodeća uloga KPJ.

Sve to nije značilo odricanje od aktivnosti, borbe u gradovima i za gradove. Oni su u strategiji NOP-a imali značajno mjesto. U većini se za vrijeme NOB-e razvijala živa političko-revolucionarna i vojna aktivnost, u kojima su radile ilegalne štamparije i razvijena snažna političko-propagandna aktivnost. U gradovima su izvođene diverzije, sabotaže, prepadi, organizirani štrajkovi, stvarane brojne ilegalne organizacije NOP-a koje su neprekidno slale materijal, razna tehnička sredstva, prikupljala značajnu novčanu i materijalnu pomoć, te su gradovi predstavljali značajnu političku i materijalnu osnovicu borbe. Od prvih dana ustanka pa do konačnog oslobođenja gradovi su bili snažan izvor novih boraca i kadrova osobito iz redova radničke klase.

Sam početak ustanka, prvi porazi partizanskih jedinica, masovne represalije u gradovima i na osnovi toga stečena iskustva još više su usmjerili djelovanje KPJ na selo, na aktiviranje mase seljaštva bez kojeg je bila nemoguća masovna borba za oslobođenje. Postalo je jasno da se partizanske jedinice mogu formirati, jačati i održati prvenstveno u planinskim predjelima s osloncem na selo i seljaštvo u njihovu podnožju i šire. Od kraja 1941. godine selo i seljaštvo postaju poprište dramatične političke borbe za njihovo oslobođenje od utjecaja građanskih političkih partija, negativnog utjecaja klera, tradicionalne vezanosti za kuću, imovinu, porodicu s ciljem da »prijeđu kućni prag« i aktivno se uključe u narodnooslobodilačku borbu pod vodstvom KPJ.

Ostvarivanje navedene strategije bit će karakteristika čitave NOB-e, osobito prve i u nekim dijelovima druge ustaničke godine, kada je došlo do dinamičnog procesa organizacijskog pomicanja i razlika u klasnoj strukturi između prvih i kasnijih partizanskih pokreta. Napominjemo da strategija NOP-a koju je kreirao Tito i uže rukovodstvo KPJ nije prve godine ustanka bila jasna dijelu kadrova na terenu, koji su opterećeni is-

[34] Zbornik NOR, tom. II, knj. 2, dok. 9, 12.

kustvima Oktobarske revolucije i dominirajuće revolucionarne teorije i strategije u radničkom pokretu bili isuviše vezani za grad i isključivo orijentirani na radničku klasu s ciljem da dižu proletersku revoluciju, što je za dio partijskih kadrova i organizacija imalo tragične posljedice. Navest ćemo nekoliko primjera iz Hrvatske uz napomenu da je sličnih primjera bilo i u drugim krajevima.

Ne ulazeći u podrobnosti i propuste koji su tom prilikom došli do izražaja navodimo činjenicu da je velik broj istaknutih komunista, po oslobođenju iz logora Kerestinac 13/14 srpnja 1941. godine, krenulo prema Zagrebu očekujući da će u ovom gradu buknuti revolucija — što je za njih imalo tragične posljedice. Prvi partizanski odred na području Slavenskog Broda sastavljen prvenstveno od komunista za koje se u jednom dokumentu kaže da su »dobro poznavali historiju SKP (b) i druga djela« ali se nisu našli u postojećoj situaciji i zbog isključive orijentacije na grad — odred je lako razbijen a komunisti stradali. Tek poslije komunista se izvlače iz grada, upućuju na rad u selo gdje nalaze uporište za razvoj ustanka. Sličnih primjera nalazimo kod još nekoliko okružnih rukovodstava KP sjeverne Hrvatske, Dalmacije i Gorskog kotara. Sumirajući rezultate razvoja ustanka u toku 1941. godine CK KPH u pismu CK KPJ iznosi da je »forsiranje oružanih akcija u Zagrebu stajalo mnogo kadrova«, da je bilo poteškoća u primjeni »partijske linije« i ističe da je uspješan razvoj oružane borbe zahtijevao da se najbolji aktivisti izvuku iz gradova, a u Zagrebu i u ostalim radničkim centrima ostao je minimalan broj neophodnih aktivista.³⁵ Analizirajući stanje u Hrvatskoj nakon prvih ustaničkih akcija, CK KPH u svojoj Okružnici br. 3 izdanoj krajem rujna 1941. godine koja ima programski karakter, govori o platformi koju Partija mora ostvariti da bi osigurala što širu podršku svih antiokupatorski raspoloženih snaga, i mobilizaciju masa na platformi borbe za nacio-

[35] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, (AIHRPH) k. 7. dok. 86.

nalno oslobođenje, ističe da postoje partijska rukovodstva na terenu koja »nису usvojili i proučili novu liniju partije«, nisu shvatila »antifašistički karakter borbe u sadašnjoj fazi... nego su se orijentirala na proletersku revoluciju i neposredno zauzimanje vlasti od strane proletarijata«, što sužava platformu borbe i gubi dio masa.³⁶

Za potpunije razumijevanje tadašnjeg stanja ilustrativna je izjava Vladimira Bakarića »Vjesniku« od prije nekoliko godina gdje kaže: »Mi smo na samom početku, sve do pred savjetovanje u Stolicama, smatrali da treba stvarati partizanske i diverzantske grupe. Zato smo vrlo veliku pažnju na početku bili posvetili diverzijama po gradovima i to nas je stajalo užasno mnogo kadrova i desetkovalo organizacije...«

Poznato je da je 4. jula na Titov prijedlog donesena odluka o općenarodnom ustanku.

»To je za nas bilo nešto novo. (istakao P. N.) Jer, općenarodni ustanak to nisu diverzije, to nije mala grupa, to znači da treba voditi rat i treba pobijediti, tj. dati jednu opću političku bitku i na njoj izdržati do kraja.«

Titova odluka o povlačenju partijskih kadrova i ostalih revolucionarnih snaga, prvenstveno iz redova radničke klase, iz gradova na teren predstavlja stvaralačku primjenu marksističko-lenjinističkog učenja o revoluciji u uvjetima narodnooslobodilačke borbe. Iz izjave dr. V. Bakarića razumljivo je zašto je ova koncepcija značila lom u shvaćanjima jednog dijela okružnih i pokrajinskih rukovodstava ne samo u Hrvatskoj, koji su izvjesno vrijeme vjerovali da je moguće organiziranje ustanka (revolucije) s osloncem na proletarijat i ostale progresivne elemente u gradu i direktnom sukobu s okupatorom i buržoaskom reakcijom. Iskustva i rezultati iz 1941. i kasnije su potvrdila ispravnost Titove koncepcije.

[36] Zbornik NOR, tom. V, knj. 1, str. 145—146.

Prvi dio

**Radnička klasa i seljaštvo
u strukturi partizanskih jedinica Hrvatske
1941. godine**

Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija različito se razvijala u pojedinim područjima Hrvatske. U ovisnosti o specifičnim uvjetima nastalim neposredno po okupaciji — raspoloženje masa stvoreno okupacijom, komadanjem Hrvatske i mjerama okupatorske i ustaške vlasti, raznih geografskih, demografskih, strateških i drugih faktora vojne prirode, stupnju industrijskog razvitka, broju, strukturi i organiziranosti radničke klase i stupnju njene klasne svijesti, teroru okupatora nad narodom (radničkom klasom i seljaštvom) i drugima — na početak ustanka, širinu i intenzitet oružane borbe posebno će utjecati stanje i aktivnost članova i organizacija KP i njihov predratni utjecaj na radničku klasu i seljaštvo, utjecaj građanskih stranaka, a osobito snažan utjecaj Hrvatske seljačke stranke (HSS) na seljaštvo, razvoj NOB-e u Jugoslaviji i situacija na svjetskim bojištima. Ne potcjenjujući ni jedan od navedenih faktora, koji su na pojedinim područjima Hrvatske ubrzali ili usporavali, a ponegdje i paralizirali razvoj ustanka, uspjeh NOB-a i socijalističke revolucije ponajprije je ovisio o akcionoj sposobnosti, snazi, odlučnosti i umješnosti partijskih kadrova da u oružanu borbu uvuku dva osnovna klasna subjekta naroda — radničku klasu i seljaštvo, na platformi narodnooslobodilačkog pokreta. Sudjelovanje radničke klase i seljaštva u strukturi prvih partizanskih jedinica i ostvarivanja njihovog borbenog saveza promatrat ćemo po područjima koja su u toku NOB-a bila povezana i predstavljala u izvjesnom smislu vojnopolitičku cjelinu.

Na području *sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije*

prvu partizansku grupu (sesvetsku) formira partijska organizacija Zagreba srpnja 1941. godine i upućuje je u istočni dio Zagrebačke gore. Jezgro ove grupe od 11 boraca činili su radnici komunisti (6) zatim studenti (3) i srednjoškolci (2). Sredinom kolovoza iz Zagreba su u Žumberak upućene dvije nove grupe sastavljene pretežno od radnika — komunista i skojevaca, koje su ušle u sastav partizanskog odreda »Matija Gubec« s oko 40 boraca. Za ovaj odred zbog njegove socijalne strukture u upotrebi je naziv »proleterski«. Odredi su imali zadatak da stvaraju prva uporišta na bližem području Zagreba, nastanjenim hrvatskim stanovništvom, kako bi se preko njih povezivali radnici Zagreba s radnicima i seljacima Moslavine i Slavonije na istoku, i Kordunu i Baniji na zapadu.

Od ljeta 1941. godine stvoreni su »kanali« kojima su se prebacivali borci iz Zagreba u okolne partizanske odrede. Do proljeća 1942. godine veći broj boraca — radnika iz Zagreba odlazio je na Baniju, Kordun i Gorski kotar, a od tada glavni pravac upućivanja postaje Moslavina, Zagorje, Pokuplje i Žumberak.³⁷

O odlasku zagrebačkih radnika u partizanske odrede na početku ustanka nema mnogo podataka pa je teško odrediti njihov točan broj u partizanskim jedinicama u prvoj ustaničkoj godini. Dr Vladimir Bakarić u izvještaju Glavnom štabu NOV i POJ navodi: »Iz Zagreba šaljemo radnike u partizane ali to se odvija dosta sporo zbog teškoća u putovanju«. ³⁸ Postoje podaci da je do proljeća 1942. godine iz Zagreba u partizanske jedinice otpremljeno 113 boraca,³⁹ a do kraja godine između 400 i 500 boraca.⁴⁰ Vjerojatno je broj boraca — radnika iz Zagreba znatno veći jer su pojedinci pa i cijele grupe raznim vezama odlazile iz grada u partizan-

[37] Vidi: Dr Ivan Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941 — 1945, Zagreb 1978, str. 88, Narcisa Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-i, Zagreb 1980., str. 267—274.

[38] AIHRPH — Fond CK KPH, k. 1, dokument bez signature

[39] AIHRPH — Fond CK KPH, k. 24, dok. 1291.

[40] AIHRPH — Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb, k. 26 dok. 1516.

[41] AIHRPH — Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb, k. 26 dok. 1516.

ske jedinice, mimo znanja i evidencije partijske organizacije.

Prva varaždinsko-ludbreška grupa formirana sredinom kolovoza 1941. godine sastoji se od četiri radnika, dva seljaka i jednog studenta, a do kraja godine na ovom području djeluju 34 partizanska borca, od toga 11 radnika, 15 seljaka i osam studenata i srednjoškolaca.⁴¹

Djelovanjem OK KPH Bjelovar na širem području oko Bjelovara formirano je nekoliko partizanskih grupa: na zapadu ivanjska grupa od osam radnika, dva seljaka i jednog službenika i garešnička grupa od osam radnika, sedam seljaka i jednog srednjoškolca, a nakon spajanja nekoliko manjih grupa formirana je istočno od Bjelovara — bjelovarska grupa od sedam radnika, deset seljaka i jednog oficira. Pored navedenih formirana je i križevačka grupa od osam radnika, dva seljaka, dva obrtnika i jednog oficira i grupa iz Vojakovačkog Osijeka od dva radnika i četiri seljaka.⁴²

Na zapadnom dijelu Moslavačke gore OK KPH Čazma je formirao čazmansku partizansku grupu od devet radnika, šest seljaka i jednog službenika. Potkraj prosinca 1941. godine dolazi do proširenja i spajanja garešničke i čazmanske grupe u četvu »Kasim Čehaić« socijalnog sastava: 28 radnika, 16 seljaka, tri intelektualca i jednog službenika.⁴³

Za Zagorski partizanski odred početkom 1942. godine zabilježeno je da je bio sastavljen od domaćih seljaka, radnika i dijelom zagrebačkih radnika,⁴⁴ a u Kalničkom partizanskom odredu pored tamošnjih seljaka bilo je podosta radnika iz Zagreba.⁴⁵

[41] AIHRPH — Fond Povjereništva CK KPH za Zagreb, k. 26, dok. 1516.

[42] Đuka Prilika i Gabrijel Santo, O nastanku i borbama bjelovarsko-varaždinske partizanske grupe u 1941. godini, Zbornik, Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Varaždin 1976, str. 495—504.

[43] Marija Bardić, Stvaranje prvih partizanskih jedinica na području Moslavine, Zbornik Moslavine, Kutina 1946, str. 260—261.

[44] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 43, dok. 26, Usporedi: Hrvatsko Zagorje u NOB-i, Zagreb 1959, str. 83.

[45] Zbornik NOR, tom IX, knj. 3, str. 471.

Odlukom OK KPH Slavonski Brod formirano je početkom jeseni 1941. godine nekoliko oružanih grupa koje su spojene u odred socijalnog sastava 16 radnika, 9 studenata i srednjoškolaca. Papučko-krndijski odred i Psunjski odred formirani u zapadnoj Slavoniji sastavljeni su pretežno od seljaka i manje grupe radnika. Početkom listopada 1941. godine dr Pavle Gregorić je formirao odred »Matija Gubec« koji je krajem iste godine imao 11 radnika, 12 seljaka i dva intelektualca. I nekoliko drugih manjih grupa formiranih na području Slavonije sastavljeno je od radnika i seljaka.⁴⁶

Krajem 1941. godine partijska organizacija Slavenskog Broda pripremila je za odlazak u partizane 90 radnika koji su prethodno dobili poziv za domobranstvo.⁴⁷ Početkom 1942. godine seljaštvo sve više sudjeluje u strukturi partizanskih jedinica. To potvrđuje i socijalni sastav Slavonskih NOP odreda koji su u svibnju 1942. godine od 650 boraca imali oko 100 radnika, 25 intelektualaca i 525 seljaka, kao i socijalni sastav Prve slavonske brigade koja je u svojim redovima imala 13,7 posto radnika, 81,9 posto seljaka i 3,3 posto intelektualca.⁴⁸

Početni uspjesi aktiviranja pripadnika radničke klase i seljaštva na platformi NOP-a i njihovo uključivanje u partizanske jedinice u većem dijelu sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije privremeno su prekinuti potkraj 1941. godine hapšenjem i gubitkom najsposobnijih i najodlučnijih partijskih kadrova, upravo onih kadrova koji su i prije okupacije među radništvom i seljaštvom širili utjecaj Partije i uživali veliki osobni autoritet.

Gubitkom oko 500 najboljih partijskih kadrova, osobito članova okružnih komiteta KPH Varaždina, Bjelovara, Slavenskog Broda i Osijeka, Partija je za iz-

[46] Opsirnije: Dr Pavle Gregorić, Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i Bjelovarskom okrugu 1941. godine, Slavonski Brod 1969. Isti, NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj.

Ivan Antonovski, Slavonija u ustanku 1941. VIG 4/1966: Prilog građi za historiju NOP Slavonije, Slavonski Brod 1965, str. 62—64, 144.

[47] Zbornik NOR, tom II, knj. 2, str. 112.

[48] Zbornik NOR, tom V, knj. 8, str. 109, Građa... str. 194.

vjesno vrijeme došla u defanzivu i izgubila raniji utjecaj na radničku klasu i seljaštvo osobito na području Osijeka, istočnog dijela Slavonije i Hrvatskog Zagorja.

Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku u nekoliko je navrata upozoravalo komuniste ovog područja da je jedna od najslabijih strana njihove aktivnosti to što idejama NOP-a nisu uspjeli šire prodirjeti među radništvo, ali su do sredine 1942. godine svi pokušaji u tom pravcu ostali bez značajnijih rezultata.⁴⁹

Malobrojne partizanske jedinice nastaju iz partijskih ilegalnih grupa, samoinicijativom antifašistički raspoloženih ljudi i kao svojevrsno pravilo — djelovanjem okružnih komiteta KP. Uglavnom ih sačinjavaju radnici i nešto manji broj seljaka, članovi KP i SKOJ-a ili njihovi najodaniji i najodvažniji simpatizeri, što svjedoči o još uvijek uskoj bazi ustanka.

Uzroci ove pojave su raznovrsni i složeni, neki od njih su općeg karaktera i vrijede za gotovo čitavo područje Hrvatske pa i šire, a neki su specifični upravo za to područje. To što su partizanske grupe malobrojne i što Partija nije u njih uključila veći broj radnika, seljaka i pripadnika ostalih društvenih slojeva nije uzrok samo u tome — kako se navodi u jednom pismu CK KPH — CK KPJ početkom 1942. godine — što su okružni komiteti i ostala rukovodstva »gotovo potpuno zatajili« i što se javljaju pojave »dezerterstva i kukavičluka.⁵⁰ Dakle, sve se svodi na oportunitizam i greške Partije, a da se šire ne sagledavaju objektivni uvjeti koji su spriječili da sudjelovanje radničke klase i seljaštva u ustanku bude veće. Već spomenute provale u partijske organizacije, hapšenje partijskog kadra većeg obima no u drugim dijelovima Hrvatske bitno je umanjilo akcionu sposobnost Partije i dovelo do toga da je ona od jeseni 1941. do proljeća 1942. godine više okrenuta sebi, svojoj konsolidaciji, prilagođavanju metoda rada novim, težim uvjetima nego u bilo kojem dijelu Hrvatske.

[49] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, k. 43, dok. 22 i 31.

[50] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 7, dok. 86.

U tvornice i rudnike ovog područja ideje NOP-a teško su prodirale sve do kraja NOB-e. Njihovi vlasnici postali su suradnici okupatora i ustaške vlasti i s ostalima buržoaskim i većim dijelom sitnoburžoaskih elemenata negativno se odnosili prema narodnoslobodilačkoj borbi i revoluciji koju je pokrenula i vodila Komunistička partija. Gotovo sva veća poduzeća Zagreba, Varaždina, Slavenskog Broda i Osijeka bila su podržavljena. Na vlast su postavljeni ustaški povjerenici koji upošljavaju pristaše ustaškog režima i brojne izbjeglice kao osnovicu svoje agenture, a radnici poznati iz predratne sindikalne i štrajkaške aktivnosti bili su otpušteni. Rad u ovim tvornicama smatrao se vojnom obvezom. Prisustvo brojnih provokatora, provale i drastične represalije dovele su do masovne pojave straha i urodile pasivnošću većeg dijela radništva. I ostale tvornice i rudnike neprijatelj je dobro čuvao da bi iz njih za sebe izvukao što veću korist, primjenjujući pritom i socijalnu demagogiju. Industrijskog proletarijata, osim u Zagrebu, nema mnogo. U tvornicama i rudnicima pretežno su radili okolni seljaci kojima je više od nadnice značio status radnika ili rudara jer ih je čuvao da ne budu odvedeni u neprijateljsku vojsku ili na rad u Njemačku.

Pokretanje narodnoslobodilačke borbe, prvi porazi partizanskih grupa u toku 1941. godini, okupatorsko-ustaške represalije i na osnovi toga stečena iskustva, usmjerili su djelovanje Partije na selo, na aktiviranje mase seljaštva, bez koga je bila nemoguća masovna borba za oslobođenje. Postalo je jasno da se partizanske jedinice mogu održati samo u planinskim predjelima Moslavine, Bilogore, Kalnika, Papuka i drugih, s osloncem na seljaštvo u njihovom podnožju i šire.

Promjenu u taktici Partija je ostvarila krajem 1941. godine, kada se stvaranjem odbora NOF-a i NOO-a stvaraju uporišta NOP-a u slavonskim, moslavačkim, zagorskim i kalničkim selima. Od tada selo i seljaštvo postaje poprište dramatične političke bitke za njihovo oslobođenje od utjecaja HSS i za aktivno uključivanje u NOB-u. Ostvariti tu orijentaciju, pokrenuti u NOP, u

prvom redu hrvatsko seljaštvo, bio je na ovom području složen, dug i vrlo težak proces. Uzroci teškoća su brojni i raznovrsni. Od nedovoljnog utjecaja Partije na seljaštvo uoči okupacije, njenih subjektivnih slabosti i propusta u početku oružanog ustanka, preko dominantnog političkog utjecaja HSS-a, utjecaja klera, posebne zainteresiranosti okupatora i domaćih kvislinga za osiguranje mira na ovom području i specifičke taktike »smirivanja« njihove snažne političko-propagandne aktivnosti i straha izazvanog neprijateljskim terorom i drugih nedovoljno istraženih psiholoških uzroka. Tamo gdje su pozicije i utjecaj Partije prije okupacije bili skromni i gdje je taj utjecaj poslije okupacije još više oslabio ili nestao kao na dijelu Slavonije, Podravine i Hrvatskog zagorja, više je uspijevala ustaška propaganda. Diskriminacija hrvatskog seljaštva u bivšoj Jugoslaviji jedan je od uzroka što je u prve dvije godine ustanka na ovom području imala uspjeha ustaška propaganda identificiranja partizanskog pokreta sa četništvo. Drugačija situacija je s dijelom srpskog stanovništva, koje je zbog opasnosti od fizičkog uništenja ili nasilnog preseljenja, stanje neizvjesnosti i iščekivanja pretvaralo u orijentaciju prema Partiji i narodnooslobodilačkoj borbi.

To potvrđuju izvještaji članova CK KPH upućeni na ovo područje: »Još uvijek je teško odvojiti mase od rukovodstva HSS-a i pridobiti ih za našu borbu... Partizani u hrvatskim selima održavaju mitinge i u tome uspijevaju. Ali da budemo iskreni — do sada nismo uspjeli hrvatske mase pridobiti za našu narodnooslobodilačku borbu pod rukovodstvom Komunističke partije, ali smo uvjereni da ćemo u tome uspjeti...»

Naprotiv, srpski je živalj, osim rijetkih iznimaka, za Partiju za njeno vodstvo u oslobodilačkom pokretu i u većini slučajeva za sovjetsku vlast. NOO-a ima u srpskim krajevima vrlo mnogo pogotovu tamo gdje su partizani bili dulje vreme... stoji u izvještaju Pavla Gregorića — Brzog o stanju na dijelu Slavonije, Moslavine i Bilogorskom području upućenom CK KPH početkom

1942. godine. Za stanje u Hrvatskom zagorju (krapinski okrug) tvrdi da je bolje no što se misli u Zagrebu »jer narod simpatizira narodnooslobodilački pokret, ... Seljaci su dobri ali neizgrađeni, ni seljaci komunisti ne gledaju na našu stvar kao pravi komunisti.«⁵¹

Dragutin Saili — Konspirator u izvještaju Povjerenstvu CK KPH za Zagreb konstatira da su na varaždinskom okrugu »osim nekoliko sela u ludbreškom kotaru i par sela u okolici Varaždina seljaci neprijateljski raspoređeni prema nama.«⁵² Bilo bi pogrešno na osnovi posljednjeg tvrditi da je veći dio zagorskog seljaštva bilo proustaški raspoređeno. »Naprotiv, oni izvrgavaju ruglu ustaški ološ po svojim selima« ističe Vlado Popović u pismu CK KPJ od 29. studenoga 1941. godine i pritom konstatira da je među seljaštvom ovog područja nastupilo previranje, raste spremnost na aktivni otpor što potvrđuje mobiliziranje seljaka na konkretnim akcijama privrednog karaktera — koje prerastaju u krupnije akcije. Još uvijek je snažan utjecaj HSS-a osobito na bogatije seljake koji prihvaćaju parolu »ništa s komunistima — već čekajmo.«⁵³

Dakle, u prvoj ustaničkoj godini pretežni dio hrvatskog seljaštva sjeverne Hrvatske i Slavonije ne uključuje se u partizanski pokret, već stoji po strani. U ratnom košmaru s još uvijek nejasnim perspektivama politika »čekanja« odgovarala je psihičkom stanju ljudi, osobito seljaka koji se tada prvenstveno orijentiraju prema osnovnom životnom interesu »spasiti glavu«, sve dok ocijenjuju da im je lakše ostati kod kuće, otići u domobrane ili se skrivati kao vojni bjegunci — oni to i čine.

Niskom nivou društveno-političke svijesti, privrženosti »svome domu«, sitnovlasničkoj i inertnoj seljačkoj psihologiji bila je bliža, razumljiva i prihvatljiva »politika čekanja« od rizične borbe protiv okupatora i ustaša. Takva politika, a ne osobni utjecaj i autoritet Ma-

[51] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 8, dok. 119.

[52] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb, k. 43, dok. 22.

[53] AIHRPH, Fond CK KPJ, k. 1, dokument bez signature.

čeka koji se ponekad prenaglašava, bit će značajnim uzrokom pasivnosti najvećeg dijela hrvatskog seljaštva.⁵⁴ Zbog istih svojstava i dio srpskog stanovništva prihvaća ovu politiku, a mali dio slijedi i četnički pokret.

Postalo je jasno da razvoj NOP-a na ovom području može ići paralelno i u mjeri u kojoj raste neposredni politički utjecaj Partije prvenstveno među masom hrvatskog seljaštva. Prvo se Partiji priklanja siromašno seljaštvo planinskih predjela krajem 1941. i u toku 1942. godine, kod kojih je najranije razbijen pokušaj identificiranja partizanskog pokreta s četništvom i demantirane neprijateljske parole da će partizani — komunisti s pobjedom NOP-a oduzeti seljacima zemlju, stoku, i natjerati ih da se hrane na kazanu.

Ovaj dio seljaštva najviše je privlačio »dopunski program« Partije kako se na ovom području nazivala vizija novog društva bez eksploatacije.

Srednji seljak je u pravilu sporije pristupao NOP-u. Nezavost uz zemlju i bojazan da je ne izgubi izvor je njegove kolebljivosti. Na ovom području masovnije se pristupa NOP-u tek sredinom 1943. godine.

U socijalnoj strukturi *Banije, Korduna i Like* seljaštvo čini oko 90 posto stanovništva. Za razvoj NOB-e i socijalističke revolucije Banije značajno je postojanje dvaju industrijskih središta — Siska i Petrinje. U ove dvije radničke »oaze« s oko 500 radnika, velik broj čine radnici-seljaci — posrednici između posavskog sela i industrijskog Siska. Na području Like i Korduna radnici-seljaci dominiraju u strukturi radništva Karlovca i Duge Rese. Relativno brojna partijska organizacija s oko 1100 članova stekla je uoči okupacije značajno uporište u radništvu, seljaštvu, obrtnicima i srednjoškolicima.

Prvi partizanski odred Jugoslavije, formiran na sam

dan napada na SSSR, 22. lipnja 1941. godine, bio je Sisački partizanski odred sastavljen pretežno od sisačkih radnika-komunista i manjeg broja okolnih seljaka. Prava ka oružanoj borbi kao najvišem obliku klasne borbe još je u predratnom razdoblju uhvatio duboki korijen u redovima radničke klase Siska, koja se uvjerila da ostali oblici ne donose željeni uspjeh.

Borbena raspoloženje širilo se na seosko područje »crveni pojas grada Siska« kako se govorilo u predratnom razdoblju i očito manifestiralo u pripremnoj fazi ustanka. Na toj pretpostavci je OK KPH Siska samoinicijativno formirao odred, koji je orijentiran na pomoć iz grada ali nailazi i na podršku seljaštva kod kojeg je Partija još u predratnom razdoblju ostvarila svoj utjecaj. Pored Sisačkog odreda, na području Banije dolazi tokom ljeta do formiranja još dva brojnija odreda i to Petrinjski ili pod drugim nazivom — Kalinovački odred sastavljen dijelom od petrinjskih radnika i seljaka s područja Petrinje i Kostajnice i Glinski odred ili odred Šamarica sastavljen od seljaka izbjeglih na Samaricu nakon pokolja srpskog stanovništva u glinskoj crkvi, pokolja i terora nad srpskim stanovništvom diljem Banije. Ovi odredi nastaju kao rezultat spontanog revolta narodnih masa »odozdo« prije svega srpskog seljaštva izazvanog ustaškim krvoprolićem i organiziranja i usmjerenja »odozgo«, od partijskih organizacija. Tako je NOB i socijalistička revolucija na ovom području značila spoj spontanosti i organiziranosti, a od prvih dana ustanka uspješno je ostvaren borbeni savez radničke klase i seljaštva čiji je temelj u predratnoj aktivnosti radničke klase. To dolazi posebno do izražaja nakon prebacivanja Sisačkog odreda na Samaricu. Do kraja 1941. godine na Baniju stiže i pet grupa zagrebačkih radnika koji se uključuju u partizanske jedinice ili organizacije NOP-a.⁵⁵

[54] »Tuže se na gospodu, kukaju za sinovima u domobranstvu, ali još uvijek vjeruju da im je tamo glava sigurnija. Na naše pozive se izgovaraju bolestima, kućom, siromaštvom, ženom i velikim brojem djece«. — stoji u izvještaju Kalničkog partizanskog odreda Povjerenstvu CK KPH. AIHRPH Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb, k. 45, dok. 236.

[55] Vidjeti o tome opširnije: Ivan Antonovski, Formiranje i razvoj partizanskih vojnih formacija na području Siska i Banije 1941. godine: Bartol Biličić, Osnivanje i djelovanje Sisačkog partizanskog odreda, u zborniku Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Sisak 1974.

Dolazak Sisačkog partizanskog odreda, sastavljenog pretežno od hrvatskih radnika-komunista na Baniju i njegovo spajanje s odredom Vasilija Gačeše, sastavljenog pretežno od srpskog seljaštva, ne znači ostvarivanje samo klasnog saveza radničke klase i seljaštva već stvaranje bratstva — jedinstva, sinteze klasnog i nacionalnog, kao najznačajnije prepreke raspirivanja nacionalističke histerije koja je bila sastavni dio okupatorske strategije građanskog rata i bratoubilačke borbe. Sa sličnom misijom krenut će prvom polovicom 1942. godine na područje sjeverne Hrvatske banijska proleterska četa pod komandom Nikole Demonje.

Nema preciznih podataka o socijalnoj strukturi partizanskih jedinica Banije ali se iz raspoloživih podataka može zaključiti da pretežni dio borbenog sastava čini seljaštvo, a radnici i inteligencija su značajnije zastupljeni u rukovodećoj strukturi NOP-a. To potvrđuje s jedne strane podatak da je Drugi bataljon NOP Banije krajem 1941. godine imao 22 radnika, 390 seljaka i tri intelektualca, a kasnije u Sedmoj banijskoj diviziji bilo je oko 10 posto radnika i intelektualaca a ostalo je seljaštvo.⁵⁶ S druge strane postoji podatak da je sastav delegata partizanskih jedinica Banije i Korduna 20. rujna 1941. godine na Petrovoj gori bio: 4 radnika, 10 intelektualaca i 6 seljaka.⁵⁷ Istu sliku pokazuje i struktura partijske organizacije. U partizanskim jedinicama i organizacijama KP Banije početkom 1942. godine na terenu bilo je 51 radnik, 47 intelektualaca i 304 seljaka,⁵⁸ na okružnoj partijskoj konferenciji Banije od 53 delegata bilo je 18 radnika, 16 intelektualaca i 19 seljaka,⁵⁹ a u OK KPH Banije bila su tri radnika, šest intelektualaca i dva seljaka.⁶⁰

Pokretanje i razvoj ustanka na Kordunu tijesno je povezan s ustankom na Baniji, a od spomenute konfe-

[56] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 28, dok. 1771.

[57] Milan Bekić, Ivo Butković, Slavko Goldstein, Okrug Karlovac 1941, Zagreb 1965, str. 142.

[58] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 10, dok. 243.

[59] Isto, k. 1, dok. 16.

[60] Isto, k. 9, dok. 189.

rencije na Petrovoj gori ova područja predstavljaju jedinstvenu vojno-političku cjelinu. Ustanak na Kordunu izbija neposredno nakon savjetovanja okružnog partijskog rukovodstva Karlovca, članova kotarskih komiteta Korduna i Banije uz aktivno sudjelovanje članova CK KPH Rade Končara i Josipa Kraša, održanog u šumi Abez 19. i 20. srpnja 1941. godine. Ustanak je buknuo u selima u podnožju Petrove gore i brzo se širio i zahvatio najveći dio Korduna. Kao i na području Banije i ovdje je proces ustanka rezultat pokretanja i partijskog organiziranja »odozgo« i spontane reakcije prvenstveno srpskog seljaštva na ustaške zločine i njihove planove »čišćenja« — »odozdo«. Spontani revolt srpskog seljaštva, nacionalno obespravljenog, poniženog, materijalno i životno ugroženog, pod utjecajem Partije pretvarao se u spremnost za borbu. Ustaške represalije dovele su do masovnog sklanjanja naroda u šume, u zbjegove, a dio najspremnijih za borbu ulazi u formirane partizanske odrede. Međutim, na aktivnost i orijentaciju narodnih masa u zbjegovima utječu i pravci lokalnih građanskih stranaka, koji se u pojedinim dijelovima Korduna i Like svjesno suprotstavljaju naporima komunista da narodne mase organiziraju u borbenoj ustaničkoj platformi i nastoje da se sva aktivnost svede na frontalnu zaštitu zbjegova. Najveći utjecaj ostvarili su na bogatije seljaštvo, pod čijim je utjecajem jenjavala ustanička aktivnost i otpočeo izrazitiji proces polarizacije seljaštva. OK KPH Karlovac je postavljanjem nove, originalne i efikasne, vojno-političke organizacije NOP-a formirao tri-desetak manjih ali borbenih i mobilnih odreda spremnih da primjenjuju partizansku taktiku ratovanja.

Pregledom osobnih imena i njihovog predratnog zanimanja utvrđeno je da oko 35 posto rukovodećeg kadra ovih odreda čine radnici, oko 15 posto intelektualci a ostalo seljaci.⁶¹

Krajem 1941. godine objedinjeni su partizanski odredi Korduna i Banije. Ustaničku aktivnost nije mogao ozbiljnije poremetiti ni dolazak Talijana sa ciljem da »paci-

[61] Milan Bekić, i ostali, Karlovac 1941. str. 539—568.

ficiraju« ovo područje, ni aktivnost nacionalističkih snaga iz redova bivše Samostalno-demokratske stranke koji su prekinuvši raniju suradnju s komunistima pokušali odvojiti komuniste od ustaničkih masa i ustanak pretvoriti u »srpski nacionalni pokret«. Krajem 1941. godine Partizanski odred Korduna i Banije narastao je na 1415 boraca i bio jedan od najjačih u Hrvatskoj.⁶²

Uvid u socijalnu strukturu partizanskih jedinica daje sastav Drugog bataljona PO Korduna koji u prosincu 1941. godine ima 5,3 posto radnika i 94 posto seljaka.⁶³ Ovakva struktura razumljiva je ima li se u vidu struktura stanovništva i uzroci masovnog sudjelovanja srpskog seljaštva u NOB-i na ovom području. Radnici u odredima Korduna najbolji su partijski kadrovi Karlovca, Duge Rese i okolnih mjesta i nekolicina radnika iz Zagreba koji se do sredine 1941. godine prebacuju na Kordun i Baniju.

CK KPH nije bio zadovoljan sudjelovanjem radničke klase Karlovca prve godine ustanka u NOB-i, a partijska konferencija OK Karlovac održana 12. i 13. ožujka 1942. naglasila je dva bitna zadatka razvoja NOP-a na Kordunu: prvo, šire uključivanje u NOP karlovačkog i dugoreškog proletarijata i drugo, šire uključivanje u NOP hrvatskih seljačkih masa. Uskoro je Ivo Marinković sekretar OK Karlovac s radošću konstatirao da je »konačno krenuo rad i među karlovačkim radnicama,« da je partijska organizacija ojačala prijemom novih članova iz redova radničke klase. U dva navrata u partijske jedinice otišlo je po 20 radnika, a razvila se i djelatnost organizacija Narodne pomoći.⁶⁴

KPJ je imala uporište i među tekstilnim radnicima Duge Rese koji su postali nosioci širenja ideja NOP-a među okolnim seljaštvom. U partizanske jedinice odlaze samo oni kojima prijete opasnost hapšenja. Dugoreški radnici postali su spona između Karlovca i slobodnog

teritorija na Kordunu, a njihovim djelovanjem i hrvatsko seljaštvo karlovačkog okruga postupno se okreće prema partizanima »spremno da ih podupire.«

Prve ustaničke akcije u općini Srb i drugim dijelovima južne Like pripremile su i pokrenule organizacije KPH koje su se stopile s masovnim otporom progonjenog srpskog stanovništva i poprimile karakter općenarodnog ustanka. Sredinom rujna u partizanskim odredima južne Like bori se oko 1400 boraca. Obzirom da je ustanak svojom širinom iznenadio komuniste i nadmašio njihove organizacione mogućnosti, plime i oseke bile su neminovne. U sjevernom dijelu Like ustanak je bio postepen jer je trebalo savladati otpor građanskih struktura koje su zagovarale ustašku vlast. Dr. Vladimir Bakarić u izvještaju Vrhovnom štabu POJ Jugoslavije naglašava da su na ovom području »popovi, trgovci i kulaci uz ustaše, oni prokazuju napredne seljake i suradnike NOP-a«, i zaključuje da unatoč tome »seljaštvo masovno pristupa NOP-u iako mu Partija nije pokazala jasnu perspektivu.«⁶⁵

Nakon talijanske okupacije Like u akciju stupaju nacionalističke snage, koje u talijanskom okupatoru traže zaštitnika, s ciljem da potisnu utjecaj komunista u narodu. Malobrojne snage Partije nisu mogle spriječiti oseku ustanka i stvaranje četničkih grupacija koje se prikazuju zaštitnicima naroda. I ovdje kao i na Kordunu, prema instrukcijama Marka Oreškovića delegata CK KPH, dolazi do reorganizacije ustaničkih snaga, formiranja manjih borbenih odreda čije jezgro čine komunisti. Krajem 1941. godine ustanak u Lici postupno izlazi iz krize.⁶⁶ Nema preciznih podataka o socijalnoj strukturi partizanskih odreda Like 1941. godine, izuzev ocjene dr. Vladimira Bakarića da u njima dominira sitno seljaštvo i da je zbog toga dosta jak lokalni patrio-

[65] AIHRPH, — Fond CK KPH k. 9, dok. 183.

[66] Vidjeti opširnije: P. Morača, cit. dj. str. 341—346, Đuro Zatezalo, Narodna vlast Like, Korduna i Banije, Karlovac 1978, str. 37—42, Đuro Stanišavljević, Ustanak Like 1941. Istorijski glasnik 1—4/1961, Đoko Jovanović, Ustanak u južnoj Lici 1941. godine, Vojno-istorijski glasnik 4/1960.

[62] Opširnije u: Pero Morača cit. dj. str. 331—341; Ivan Jelić, cit. dj. str. 113—120.

[63] Zbornik NOR, tom V knj. 2, str. 258—259.

[64] AIHRPH, — Fond CK KPH k. 9, dok. 183.

tizam. »Selo zaista ozbiljno shvaća stvari. Ima krasnih ali sirovih ljudi« zaključuje dr. Vladimir Bakarić.⁶⁷

Kada je ujesen 1941. godine pojačano prebacivanje radnika iz gradova Glavni štab NOP Hrvatske namjeravao je formirati radničke odrede s ciljem da ih se uputi u Liku i Kordun kako bi se poboljšala socijalna struktura tamošnjih partizanskih odreda, ojačao savez radničke klase i seljaštva i učvrstile vojno-političke pozicije NOP-a.⁶⁸

Na području *Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre* pored zajedničkih došle su do izražaja i neke lokalne specifičnosti.

Prvo; brojno je prisustvo radničke klase, u Primorju su u većini industrijski radnici, u Gorskom kotaru su šumski i pilanski radnici, a u Istri rudari i industrijski radnici — a na čitavom području znatan je broj radnika povratnika s rada u nekoj od industrijskih zemalja. Drugo; snažna su revolucionarna kretanja u međuratnom razdoblju, u raznovrsnim oblicima radničkog pokreta i sukoba s klasnim neprijateljem došlo je do povezivanja klase i seljaštva. Treće; unatoč žestokom teroru i progonu nije prekinut rad komunista i Partija je stvorila snažno uporište među radništvom, srednjoškolskom omladinom i dijelom seljaštva.

KPH nije prihvatila aneksiju i podjelu ovog teritorija između fašističke Italije i ustaške NDH već pristupa organiziranju oružanog ustanka. Nakon propalog pokušaja suradnje s vrhovima građanskih partija KPH se okreće svojoj bazi, u prvom redu radnicima Sušaka i okolnih mjesta gdje stvara brojne akcione odbore.

Po ocjeni CK KPH na ovom području sazreli su uvjeti za pokretanje oružanog ustanka masovnih razmjera, a OK KPH Sušak je smatrao da je za oružane akcije prerano već da treba nastaviti s jačanjem utjecaja Partije i širenjem ideja NOP-a među radničkom klasom, inteligencijom i seljaštvom. Nakon opetovane intervencije

CK KPH, krajem srpnja 1941. godine dolazi do stvaranja nekoliko »logora« kao pripremnog i početnog oblika organizacije partizanskih jedinica. Partijska organizacija Delnice stvara krajem srpnja delnički logor sastavljen od šumskih i pilanskih radnika Delnica i seljaka s područja Lokava, Broda na Kupi i Kupjaka. Gotovo u isto vrijeme komunisti — radnici iz Bribira, Ledenica i Novog osnivaju logor na Viševici. Početkom kolovoza partijska organizacija Sušaka stvara logor na Tuhobiću u koji ulaze radnici Sušaka, Grobinštine i Hreljina. Slijedi zatim formiranje nekoliko manjih logora na području Drežnica u kojima je značajnije zastupljeno siromašno seljaštvo. Tako se prvih dana oružane borbe na terenu Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u spomenutim logorima okupilo oko 350 boraca, najviše radnika, manji broj seljaka, intelektualaca i srednjoškolaraca pretežno iz radničkih porodica.⁶⁹

U toku rujna logori se organizacijski sređuju u čemu su značajnu ulogu imali Ivo Marinković sekretar OK KPH Karlovac i Veljko Kovačević skorašnji komandant štaba Primorsko-goranskog odreda. Stvaranju Primorsko-goranskog odreda prethodi stvaranje Drežničkog bataljona, klasnu strukturu kojega pretežno čine šumski radnici i siromašni seljaci a u nacionalnoj strukturi su pretežno Srbi i Primorsko-goranskog bataljona čiju socijalnu strukturu čine radnici a nacionalnu pretežno Hrvati.

Po socijalnoj strukturi boraca, klasnom savezu radnika i siromašnih seljaka, njihovom revolucionarnom i idejnom opredjeljenju i težnjama — narodnooslobodilačka borba je na ovom području od samog početka nosila revolucionarna obilježja. Klasni antagonizmi, koji su na ovom području jače izraženi nego u drugim dijelovima Hrvatske, kao i ranija lijeva orijentacija radnih slojeva doveli su do pojave »lijevih skretanja« među borcima i aktivistima NOP-a.

[67] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 5 dok. 49.

[68] Zbornik NOR, tom V, knj. 2, str. 116—117.

[69] Opširnije o tome u: Ustanak naroda Jugoslavije 1941. knj. I, str. 743—745, knj. III, str. 746—749; Vinko Svob i Mahmud Konjhodžić, Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana 1942, Zagreb 1969, str. 33—60; Svetozar Tintor, Trinaesta primorsko goranska divizija, Zagreb, 1968, str. 15—34.

Tako Ivo Marinković u izvještaju CK KPH navodi da su partizani, prilikom oslobođenja Drežnica 9. listopada 1941. godine, u ovo mjesto ušli pod crvenim umjesto pod partizanskim zastavama, na održanom zboru istakli revolucionarne parole a umjesto odbora narodnooslobodilačkog fronta osnovali »narodno vijeće« i »agrarni odbor« sa zadatkom da se odmah pristupi ostvarivanju klasno revolucionarnih ciljeva.⁷⁰

Sličnih primjera bilo je i u drugim mjestima gdje je dolazilo i do oštrijih sukoba s imućnim slojevima, osobito nakon prvih sukoba s talijanskim snagama i akcija na sprečavanju privredne eksploatacije. Pogodeni time a i zaplašeni »crvenilom« industrijalci, trgovci i imućni seljaci još se više stavljaju u službu talijanskih okupatora, pojačavaju djelatnost protiv NOP-a, ali ostaju bez šire podrške naroda. Tako je NOP na ovom području od samog početka poprimio elemente klasnog obračuna.⁷¹

Zbog ofenzive i strahovitog terora talijanskog okupatora, rane zime i velikog snijega dolazi do uništenja i raspada nekoliko logora. To se posebno odnosi na logore gdje je naglašenije prisutan seljački elemenat kod kojeg je došlo do izražaja vezanost uz zemlju i porodicu.

Oseka u razvoju ustanka nije potrajala jer već 15. prosinca Veljko Kovačević javlja CK KPH da je »stanje sređeno« na području Drežnica. Novi impuls razvoju NOP-a je dolazak novih boraca (oko 120) iz Sušaka — iz redova radničke klase, a i Vlado Popović uskoro izvještava CK KPH o dolasku oko 150 boraca iz Delnica — gotovo svo željezničko osoblje i radnici iz željezničke radionice.⁷²

Nema preciznih podataka o strukturi partizanskih jedinica primorsko-goranske regije 1941. godine ali na osnovi nekih podataka iz kasnijeg razdoblja možemo za-

[70] AIHRPH, Fond CK KPH k. 6, dok. 47.

[71] Zbornik NOR, tom V, knj. 2, str. 117—127, 187—194, 225—232, 307—309.

[72] AIHRPH, Fond CK KPH k. 6, dok. 48, k. 8, dok. 98.

ključiti da radnička klasa u strukturi partizanskih jedinica u 1941. godini čini oko 80 posto boračkog sastava.⁷³ Na takav zaključak dijelom upućuje podatak da je od 86 poginulih boraca iz Bribira i okolice 73 radnika, a od 20 poginulih aktivista bilo je 13 radnika.⁷⁴

U odnosu na seljaštvo većeg dijela navedenog područja »propao je pokušaj mobiliziranja u Paveličevu vojsku«, a seljaštvo se uključivalo u bojkot neprijateljskog tržišta u gradovima. Postupno ulaženje partizanskih jedinica ili aktivista NOP-a u pojedina sela pokazalo je da se seljaštvo držalo po strani više zbog neinformiranosti o ciljevima NOP-a, a manje zbog političkog utjecaja HSS ili drugih građanskih stranaka.

Nakon odluke o podizanju ustanka CK KPH je ocijenio da na području *Dalmacije* postoje povoljni uvjeti za oružani ustanak. S ocjenom se nije suglasio Pokrajinski komitet KPH Dalmacije ističući da bi, zbog tolerantnog držanja talijanskog okupatora prema stanovništvu nepovoljnog političkog stanja među seljaštvom dalmatinskog zaleđa i nepovoljnih geografskih uvjeta zbog dalmatinskog krša — oružani ustanak bio preuranjen. Pokrajinski komitet Dalmacije usmjerio je djelovanje partijskog kadra na organiziranje štrajkova, sabotaza, diverzija, otpora protiv rekvizicija i bojkot talijanskih institucija. Po broju organiziranih štrajkova, izvedenih borbenih antiokupatorskih akcija i manifestacija i masovnom sudjelovanju radničke klase u istima 1941. godine, Split je bez premca u odnosu na ostale gradove Hrvatske. Unatoč tome CK KPH je prigovarao orijentaciji na štrajkaški pokret i druge niže oblike otpora smatrajući ih prevladanim u vrijeme trajanja oružane oslobodilačke borbe. Pokrajinski komitet KPH Dalmacije inzistirao je na svojoj procjeni: da u uvjetima kada još nema masovnih okupatorskih represalija, kada okupator zbog određenih političkih razloga još provodi politiku »mira i sigurnosti«, ovi »niži« oblici borbe zaoštravaju odnos

[73] Zbornik NOR, tom V, knj. 17, str. 339.

[74] Andrija Tus, Bribir u revolucionarnom pokretu i oslobodilačkom ratu, Zagreb 1971, str. 297—305.

naroda i okupatora i pripremaju radničku klasu i ostale društvene slojeve za sudjelovanje u najvišem obliku — oružanoj partizanskoj borbi. Gledano dugoročnije ovi oblici borbe u Dalmaciji, osobito Splitu i Šibeniku doista su bili pretpostavka za masovno uključivanje radničke klase i ostalih društvenih slojeva u tokove narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije ostvarene 1942. godine i dalje.

CK KPH je preko svoja dva delegata Pavla Papa i Mirka Kovačevića uspio da PK KPH Dalmacije usvoji orijentaciju na oružani ustanak i odmah pristupi stvaranju partizanskih odreda. U kratkom roku, nakon nedovoljnih i nepotpunih priprema, između 8. i 11. kolovoza došlo je do formiranja Splitskog i Solinskog odreda sastavljenih pretežno od radnika — članova KP, zatim Kaštelansko-trogirskog odreda u kojem su podjednako zastupljeni radnici i seljaci kaštelanskih sela. Radnici čine većinu u šibenskom odred, seljaštvo je brojnije zastupljeno u Sinjskom odred, a jedino u Primorsko-rogozničkom odred dominira seljaštvo.⁷⁵

Ovi odredi s oko 400 boraca trebali su krenuti na područje Kninske krajine i Like da se povežu s tamošnjim seljaštvom. Njihove početne akcije doživjele su neuspjeh s tragičnim posljedicama razbijanja odreda i gubitka znatnog dijela boračkog sastava.

O uzrocima neuspjeha CK KPH je poveo istragu i utvrdio da je pored brzopletosti u formiranju odreda, vojno-političke nepripremljenosti njihovog sastava, krive procjene o mogućnosti podizanja masovnog ustanka bez pripremljenih sela, uzrok porazu i u tome što sela sinjske krajine nisu prihvatila partizanske odrede jer su ih ustaški i popovski elementi identificirali sa srpskim četnicima, kao i nepravilnog odnosa koji su partizani imali prema seljaštvu, »jer nisu znali kako se prema njima treba odnositi.⁷⁶

Unatoč neuspjehu — stvaranje prvih partizanskih odreda Dalmacije pokazuje da se Partija može prije svega osloniti na borbena raspoloženja radničke klase, koje je ponegdje prelazilo njene organizacijske sposobnosti. Kao primjer navodimo da se u industrijskom bazenu Solina za odlazak u partizane javilo 215 osoba, gotovo sve radnika, a po odluci PK KPH Dalmacije odatle je u prve partizanske odrede moglo krenuti 90 ljudi.⁷⁷

O strukturi partizanskih odreda Dalmacije nema preciznih podataka osim općih konstatacija da ih čine pretežno radnici i siromašni seljaci — težaci.

Podatak da je od 24 uhapšena i strijeljana partizanska borca Splitskog i Solinskog odreda bilo 11 industrijskih radnika, sedam zanatskih radnika, četiri seljaka i dva intelektualca govori i o socijalnoj strukturi navedenih odreda.⁷⁸

Potkraj 1941. godine u partizanske jedinice Like odlazi u manjim grupama oko 120 boraca, a u novoformiranim partizanskim odredima našlo se oko 250 boraca. Bili su to pretežno radnici i manji broj seljaka s područja sjeverne Dalmacije, osobito Šibenika i zadarskih otoka, zatim radnici Splita i Solina koji su zbog antiokupatorske aktivnosti morali prijeći u ilegalnost, a potom u novoformirani Splitski i druge odrede.

Namjera je ovog rada da djelomično istraži i ukaže na sudjelovanje radničke klase i seljaštva Hrvatske u strukturi partizanskih jedinica ustaničke 1941. godine, u njihovoj zajedničkoj borbi i savezu kao dijelu njihovog ukupnog sudjelovanja u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Po strani je ostalo njihovo sudjelovanje i povezanost u raznim političko-ekonomskim organima borbe i prvim organima nove narodne vlasti, koji su na pojedinim područjima, osobito sjeverne Hrvatske, bili pretpostavka oružanog ustanka i revolucije.

Podaci navode na zaključak da se Partija u samom

[75] Zbornik NOR, tom V, knj. 1, str. 89—97, 217—227, AIHRPH, k. 5, dok. 30.

[76] AIHRPH, k. 5, dok. 34.

[77] Drago Gizdić, Dalmacija 1941, Zagreb 1959, str. 248.

[78] Sibe Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1960, str. 142—144.

početku oslobodilačke borbe, prilikom formiranja prvih partizanskih grupa i odreda u većem dijelu Hrvatske, oslanja na radništvo onih sredina u kojima je i prije okupacije imala svoje najjače uporište, i malobrojno seljaštvo (osim srpskog seljaštva Korduna, Banije i Like) na koje je ranije ostvarila svoj utjecaj.

Podaci pored ostalog pokazuju:

prvo, da je sudjelovanje radničke klase u strukturi prvih partizanskih jedinica u toku 1941. godine na području Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Dalmacije dva i više puta veće od njenog sudjelovanja u strukturi aktivnog stanovništva. To se može reći i za veći broj partizanskih jedinica sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije i dijela Banije. Partizanske grupe i odredi u navedenim područjima sastavljeni su pretežno od partizanskih aktivista i onih radnika koje je Partija i ranije okupljala oko legalnih i polulegalnih oblika svoga djelovanja, na radnike aktivirane u štrajkaškom pokretu i drugim oblicima otpora buržoaskom režimu bivše Jugoslavije. U prvim partizanskim jedinicama našao se znatan broj radnika koji su kao članovi udarnih grupa i drugih organizacija NOP-a sudjelovali u organiziranju diverzija, sabotaža, štrajkova i drugih oblika antiokupatorskog, antifašističkog i revolucionarnog djelovanja, a nakon prvih akcija u gradovima prebacuju se na teren i postaju glavna udarna snaga partizanskih odreda. Ove partizanske jedinice postale su jezgro omasovljenja NOB-e s osloncem na seljaštvo u toku 1942. godine i dalje. Na području Korduna, Like i dijela Banije, gdje je iz navedenih razloga srpsko seljaštvo od prvih dana ustanka masovno sudjelovalo, socijalna struktura partizanskih jedinica odgovara strukturi aktivnog stanovništva;

drugo, u odnosu na cjelinu radničke klase, pokretačka snaga narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije postaje njen manji ali najhrabriji i najsvjesniji dio predvođen svojom avangardom — Komunističkom partijom. U prvoj godini ustanka ovaj dio radničke kla-

se postaje najznačajniji subjekt revolucije, njena vodeća i najbolja snaga. Donekle, suprotno očekivanju ustankom i revolucijom ne dominira dio radničke klase sa statusom industrijskog proletarijata već je u podjednakoj mjeri ostvareno sudjelovanje svih kategorija radništva, od industrijskih radnika Zagreba, Siska, Slavonskog Broda, Sušaka, Splita, Solina i drugih gradova i industrijskih centara, preko značajnog sudjelovanja radnika—seljaka, zatim pilanskih i šumarskih radnika, zanatskih radnika, pa željezničarskih i manjeg broja rudara. Ova pojava, s jedne je strane odraz predratne strukture radničke klase Hrvatske, a s druge utjecaja Partije na pojedine kategorije radništva;

treće, u početnoj etapi ustanka, kada ciljevi revolucije nisu isticani u prvi plan — već su u prvom planu bili nacionalno-oslobodilački ciljevi — u dva elementa stvorena je pretpostavka prožimanja narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije; prvo, u što većem sudjelovanju radničke klase u svim oblicima narodnooslobodilačkog pokreta i drugo; u ostvarivanju rukovodeće uloge Partije u njemu. Uspješno su ostvarivana ova dva etapna cilja NOB u Hrvatskoj i stvorena je garancija da će u narodnooslobodilačku borbu biti ugrađena i strategija socijalističke revolucije. Samo su na području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara nešto više, a u nekim drugim dijelovima manje, ciljevi revolucije kao borbe za socijalizam naglašeni kao neposredni ciljevi narodnooslobodilačke borbe — što je dovelo do kratkotrajnog sužavanja političke i socijalne osnove narodnooslobodilačkog pokreta;

četvrto, radnička klasa i njena avangarda Komunistička partija imala je najjasniju predodžbu o tome što želi postići oslobodilačkom borbom i revolucijom pa je postala njena kreativna snaga, a struktura partizanskih odreda pokazuje da je u tome najviše prati siromašno seljaštvo, čiji se položaj i interesi objektivno podudaraju s položajem i interesom radničke klase, zatim dio inteligencije i srednjih slojeva koji su svoje že-

Ije, interese i budućnost poistovjetili s interesom radničke klase. Obzirom na ovakvu strukturu klasnog subjekta NOB i revolucije 1941. godine postavlja se pitanje adekvatnosti i primjerenosti pojma saveza radničke klase i seljaštva ili je ispravnije govoriti o radničkoj klasi u širem smislu kao pokretačkoj i glavnoj snazi ustanka (gdje status proleterskog, radničkog imaju svi dijelovi stanovništva izloženi eksploataciji u staroj Jugoslaviji).

Izuzetak svakako čini područje Banije, Korduna i Like gdje je već prve godine NOB-e, iz navedenih razloga došlo do masovnog sudjelovanja srpskog seljaštva u ustanku i to ne samo siromašnog i srednjeg, već u pojedinim dijelovima i imućnijeg seljaštva.

Na ovim područjima malobrojna radnička klasa nije mogla postati dominantna snaga ustanka, ali nije ni utopljena u seljačkom elementu već predstavlja njegov organizatorski dio, njegova je glavna politička i idejna snaga.

Ako govorimo o savezu radničke klase i seljaštva u NOB i socijalističkoj revoluciji Hrvatske, a i šire u 1941. godini, tada ističemo da je on u embrionalnom stadiju, u stadiju klice iz koje će se 1942. godine razvijati razgranato stablo narodnooslobodilačkog pokreta.

Kako svaka klica u sebi sadrži prirodu stabla, tako se i savez radničke klase i seljaštva počinje ostvarivati u novim oblicima i s novim sadržajima: borbe protiv okupatora i njegovih pomagača, rušenja starog eksploatorskog sistema, ostvarivanja nacionalno-oslobodilačkih ciljeva, borbe za pravednije društvene odnose i drugih, u koje su radnici unosili revolucionarnost, revolucionarnu dosljednost i upornost, a seljaštvo Banije, Korduna i Like dalo im je uporište i masovnu ljudsku snagu.

U ostvarivanju borbenog saveza radničke klase i seljaštva poseban značaj u prvoj godini ustanka ima povezivanje zagrebačkih, sisačkih, sušačkih, splitskih, i drugih radnika hrvatske nacionalnosti sa srpskim seljaštvom ustaničkih područja, čime se gubilo nepovjerenje i jaz koji je zajednički neprijatelj svim naporima želio

produbiti — i izgrađivalo se borbeno bratstvo-jedinstvo kao pretpostavka uspjeha narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

**Neki problemi i rezultati
uključivanja radničke klase i seljaštva u NOB i
socijalističku revoluciju Hrvatske
1942—1943. godine**

Početkom 1942. godine KPJ, a u okviru nje i KPH, se u procesu razvijanja oružanog ustanka i revolucije morala suočiti s nizom problema. Osnovni problem i neodloživ zadatak bio je — kako omasoviti NOB, kako postići da u njoj aktivno sudjeluju široke narodne mase, posebice hrvatsko seljaštvo koje je u početnom razdoblju ustanka ostalo po strani. Problem je uočen i ranije, I. L. Ribar je 1941. godine uvrstio u prvi plan partijske aktivnosti jer je »jasno da vojna akcija bez sudjelovanja cjelokupnog naroda neće uspjeti. . . Partija će se izolirati i iskrvariti« i podvukao ocjenu Edvarda Kardelja da »pošto-poto moramo dići u borbu hrvatska sela, ili će neprijatelj potpuno uništiti srpska naselja. . .« Težnja KPH da u okviru Narodnooslobodilačkog fronta pristupi okupljanju »svih narodnih, demokratskih i rodoljubivih stranaka, grupa i ličnosti«, jednom riječju svih patriotskih stranaka, grupa i ličnosti«, jednom riječju patriotskih snaga bez obzira na klasnu ili nacionalnu pripadnost ili raniju političku pripadnost ili orijentaciju — nailazi na sve veći otpor građanskih političkih snaga. U okviru opće narodnooslobodilačke platforme KPJ, KPH je svojom Okružnicom br. 3 i 4 nastojala očuvati i razviti široku političku platformu oslobodilačke borbe.

Takvu platformu oslobodilačke borbe, uz manje odstupanje upravo početkom 1942. godine, ostvarilo je partijsko rukovodstvo Hrvatske do kraja NOB-e.

Iako Partija nije u prvi plan isticala pitanje svoje rukovodeće uloge u NOP-u, ni socijalne promjene koje je ustankom željela ostvariti — već sama činjenica da su

ustanak pokrenuli i njime rukovodili komunisti kao i embrionalni počeci nove, narodne vlasti, svojom su perspektivom plašili građanske elemente.

Za razliku od nekih evropskih zemalja, buržoazija nije ni prstom makla u obrani Jugoslavije. Osim časnih iznimaka gotovo svi pripadnici buržoaske klase simpatizirali su okupatora ili su pobjegli iz zemlje.

Potpuna klasna polarizacija u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, mimo želje KPJ, ostvarila se zbog klasne »dosljednosti« osnovnih antagonističkih klasa. Onaj sloj buržoazije koji je i do kraja raspirivao nacionalnu netrpeljivost i mržnju — pod okriljem okupatorskih snaga stavio se na čelo neviđene bratoubilačke borbe.

Pripadnike buržoaske klase plašila je oružana borba koju vodi KPJ klasno određena svojim ciljevima. Oni su u NOB-i vidjeli ugrožavanje svojih klasnih interesa. Propašću starojugoslavenske države, njenog ranijeg oslonca, politički dezorganizirana i nacionalno suprotstavljena domaća buržoazija služila je okupatoru i u njemu i njegovim kvislinškim tvorevinama potražila zaštitu klasnog položaja. Njena ranija prozapadna orijentacija i povezanost još više su je povezali s okupatorom. Po ocjeni I. L. Ribara okupator je u Hrvatskoj uspio okupiti »pod svoje skute sve one elemente koji u njegovoj potpori vide garanciju održavanja svog klasnog položaja pa i one među njima koji su »prijatelji Engleske«. . . ujedivši izdajničku reakciju okupator je istu upotrijebio kao oruđe građanskog rata.«⁷⁹

Okolnosti u kojima se vodila borba za mase bile su izuzetno teške jer je nasuprot KPH, kako je istakao V. Bakarić, »stajala cjelokupna buržoazija sa svim svojim utjecajima od ranije, od Hrvatske seljačke stranke, katoličke crkve do ustaških odreda. Stvarajući iluziju kod narodnih masa da se konkretna borba s oružjem u ruci može izbjeći, da se može naći zavjetrina, hrvatska su gospoda uspjela u prvo vrijeme demobilizirati narodne

[79] Pismo I. L. Ribara — CK KPH, AIHRPH, Fond KPH k. 12. dok. bez signature

mase...⁸⁰ KPH i NOP Hrvatske je pored okupatora i ustaša, sve jačeg protivnika sticao u građanskim političkim snagama HSS i četnicima.

Dolazi do povezivanja najekstremnijih grupacija ustaša i četnika što je za NOP u Hrvatskoj imalo dvojako značenje: negativno — u pokušaju da se NOP svede na pozicije građanskog rata i borbe protiv komunističke opasnosti; i pozitivno, jer je otvorenim povezivanjem ustaša i četnika Paveliću nestalo »argumenata« identifikacije četnika i partizana kojima se obilno služio prvih mjeseci ustanka i u čemu je na pojedinim dijelovima Hrvatske — posebno na dijelovima sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije — imao uspjeha. Time je njegov ustaški režim demaskiran kao izdajnički i sluganski. Pažnja ustaškog režima bila je 1942. godine usmjerena prema hrvatskom selu s ciljem da se u njemu razbiju začeci NOP-a. U intenzivnoj političko-propagandnoj aktivnosti seljaštvu se obećava društvo na osnovama »evropskog socijalizma« koji se bitno razlikuje od »znanstvenog (komunističkog) socijalizma« jer će se razviti u okviru »novog evropskog poretka«, a po svom će karakteru biti hrvatski — nacionalan.

Žestoko se okomljuju na ideje NOP-a, a osobito na ideju jugoslavenstva, jugoslavenske zajednice, u koju prema ustašama hrvatski narod neće nikada stupiti. Cjelokupnu aktivnost usmjerenu na hrvatsko selo prožima prijetnja komunizmom i nadom da se hrvatski narod neće »dati zavesti boljševičkim idejama«. Brojni su apeli ustaškog režima 1942. godine upućeni s ciljem da se prevlada »razdor u hrvatskim narodnim redovima« i da »seljaštvo nađe svoje smirenje u ustaštvu«.⁸¹ Ustaška ideja i ustaški pokret imali su odjeka samo u onim malobrojnim sredinama gdje nije bilo organizacija i utjecaja KPH, gdje još nisu prodrle ideje i organizacije NOP-a, gdje je dominirao utjecaj reakcionarnog dijela HSS i ka-

[80] Citirano prema H. Sirotkoviću, Stvaranje federalne Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, CSP II—III/1971.

[81] Vidjeti opširnije: Mile Konjević, O nekim pitanjima političkog raslojavanja među pristašama Hrvatske seljačke stranke 1942. godine, Zbornik HIS 10/1973.

toličkog klera. Većina hrvatskog seljaštva ostala je nezainteresirana za ustaški pokret i on je svoju perspektivu vezao za pobjedu na istočnom i ostalim bojištima, za pobjedu fašističke »nove Evrope«.

Koncentracijom reakcionarnih, kontrarevolucionarnih snaga stvaran je u Hrvatskoj jedinstveni klasni front protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Pokušaj KPH da započne i pripremi ustanak u suradnji s vodstvom HSS i drugih građanskih stranaka, te zajedno stvori jedinstvenu antifašističku frontu nije uspio. Ruka suradnje pružana je i kasnije pa i početkom 1942. godine ali ju je najutjecaniji dio HSS — oko Mačeka i mačekovski orijentiran uporno odbijao. Iako su se ponekad izjašnjavali protiv okupatora, NOP je za njih bio komunistička avantura, a svoju su politiku pasivnosti i čekanja pravdali — da još nije vrijeme za borbu golrukog naroda protiv goleme vojne sile okupatora. Ovaj je stav u suštini bio čuvanje klasnog položaja i pokušaj da se sačuvaju političke pozicije za rasplet koji će doći krajem rata.

Treba priznati da je politička pozicija HSS na području Hrvatskog zagorja, najvećeg dijela Slavonije, dijela Moslavine, na Pokuplju, dijelu Banije i dijelu Gorskog kotara u tom razdoblju bila jača od pozicije KPH. Poznavaњem te činjenice razumljiviji je stav KPH, kako ga je formulirao V. Bakarić, da je razbijanje Mačekove politike čekanja bila glavna politička borba za razvoj ustanka, a borba za hrvatske mase — borba protiv stava i sastava HSS. Jaz između komunista i rukovodećeg dijela HSS stvaran u predratnom političkom životu, sada se na pitanju za ili protiv NOP-a još više produbljivao.

KPH je morala odlučno pristupiti razobličavanju »politike čekanja« kao faktičnog pomaganja okupatoru i služenju fašizmu radi zaštite vlastitih klasnih i političkih pozicija i da pokaže i dokaže da je ta politika izdaja interesa hrvatskog naroda.

U taktičnom pogledu akcenat je stavljen na potrebu

intenzivnog političkog rada u narodu, na pitanju prilaza seljaštvu s naglaskom na oblike NOP-a koje je selo prihvaćalo. CK KPH ocjenjuje da je »uloga seljaštva (je) presudna u narodnooslobodilačkoj borbi. *Tko pridobije seljačke mase taj će pobijediti.* (Podcrtao P. N.) To je jasno i nama i našem klasnom neprijatelju. Otuda njegovi naponi da seljaštvo zbuni, obmane i povede za sobom.«⁸² Borba za šire sudjelovanje narodnih masa u NOB-i praćena je zaoštavanjem odnosa prema HSS i drugim građanskim strukturama i naglašenijim unošenjem elemenata klasnog zaoštavanja. Na izvjesnu korekciju platforme NOP-a, iniciranje klasnih pitanja, pored navedenih uzroka — koncentracije snaga reakcije (ustaša i četnika) i neuspjelih pregovora s predstavnicima HSS i drugih građanskih stranaka, osobito u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i sjevernoj Hrvatskoj utječu i vanjski uzroci. Orijentacija na naglašeniju klasnu konfrontaciju u skladu je s ocjenom partijskog rukovodstva Jugoslavije o prijelazu na višu ili »drugu etapu borbe« dobrim dijelom i pod dojmom protuofenzive Crvene armije pod Moskvom, učvršćenja antihitlerovske koalicije i na osnovu toga porasle nade u brži slom snaga fašizma.

O ulasku u »drugu etapu borbe« CK KPH govori u svom Proglasu 15. I. 1942. godine, zatim u pismu PK KPH Dalmacije naglašava da u novoj etapi borbe NOP mora biti prvenstveno orijentiran na radnike i siromašne seljake. U pismu OK KPH Like 6. II CK KPH navodi: »Vi izgleda niste dobro proradili proglas CK. Niste li opazili da ulazimo u drugu fazu borbe kada se cjelokupna reakcija grupira protiv nas. U ovoj fazi naša orijentacija je savez siromašnog seljaštva s radništvom.« Isto tako u intervenciji na održanu kotarsku konferenciju KPH Brinja CK KPH podvlači da u ovoj fazi borbe sve više dolaze do izražaja klasni elementi iako još nisu sazreli uvjeti da »pozovemo mase u borbu za socijalizam« već »naša orijentacija mora biti na savez radničke klase i siromašnog seljaštva, tj. na potiskivanje raz-

nih kulačkih i drugih narodnih neprijatelja.« Kritizirajući OK KPH Banije što je dozvolio da se u NOO-e uvuče izvjestan broj kulačkih elemenata CK KPH konstatira da je i u drugim krajevima Hrvatske došlo do uvlačenja »kulaka u naše redove« koji sa zauzetih položaja »rovare u interesu reakcionarne buržoazije«. Međutim, »to ne znači da ćemo mi već sada promijeniti pravac našeg glavnog udarca. On stoji i dalje protiv fašističkog okupatora i njegovih slugu i u tu borbu pozivati treba sve što je pošteno i rodoljubivo. Nećemo još objaviti rat kulaku i buržoaziji kao klasi nego agentima fašističkog terora. Nećemo još postaviti parolu protiv kulaka, nego izolaciju kulaka, nastojeći da seosku sirotinju, sitne i srednje seljake privežemo čvrsto uz nas na bazi saveza radnika i seljaka. *Mi treba već danas da tražimo oslonca na one elemente koji će do kraja ići s nama.*«⁸³ (podcrtao P. N.)

Unošenje klasnih elemenata, financiranje nekih oblika i konfrontacije s imućnijim slojevima pokazalo se preuranjenim, a tamo gdje je primijenjeno (Lika, Banija, Dalmacija) dovelo je do sužavanja socijalne osnovice NOP-a. Tako je partijsko savjetovanje Dalmacije svibnja 1942. godine ukazalo da su parole o direktnoj borbi za socijalizam otežale prilaženje dijelu seljaštva i sitnoburžoaskim elementima, a na Baniji je »lijevo skretanje« izvjesno vrijeme odvojilo Partiju od imućnijeg seljaštva. Negativne posljedice sužavanja platforme NOP-a na vrijeme su uočene i od lipnja 1942. godine CK KPH ponovo potencira značaj širine političke i klasne platforme NOP-a naglašavajući da glavni pravac udara mora biti okupator i snage domaće reakcije. Na to su utjecale i intervencije I. L. Ribara koji je govorio da upravo okupator nastoji iskoristiti klasni momenat i skrenuti oslobodilačku borbu na teren klasnog obračuna i da »nasuprot neprijateljskoj taktici naša linija ostaje široki narodnooslobodilački front na liniji narodnooslobodilačke borbe«. Intervencija E. Kardelja bila je oštija

[82] AIHRPH, Fond CK KPH k. 8, dok. 149.

[83] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 7, dok. 75, 82, k. 8, dok. 104, 149, k. 9, dok. 157.

i nakon upozorenja da predstoji razdoblje najteže političke borbe kaže da je »borba protiv sektaštva centralno pitanje u Hrvatskoj« i da »uspjeh naše Partije u Hrvatskoj ovisi o tome da li ćemo uspjeti stvoriti široki svenarodni oslobodilački front«. ⁸⁴ Ocjenjujemo da je korekcija platforme NOP-a, koja je u Hrvatskoj učinjena zaoštavanjem borbe na pitanjima »onog sutra« odnosno »druge etape« bila blaža s neusporedivo manje grešaka i posljedica u odnosu na one koje su učinjene u Crnoj Gori i istočnoj Bosni.

Vrlo brzo, sredinom 1942. u KPH će biti potisnuta linija o klasnoj diferencijaciji, a naglašena politička diferencijacija praćena nastojanjem da se izoliraju vodstva HSS i drugih građanskih stranaka — protivna NOP-u i izvrši neposredno povezivanje s narodnim masama na široj platformi NOP-a. Navedeno odstupanje od platforme NOP-a bilo je u Hrvatskoj epizodnog karaktera s marginalnim posljedicama na ostvarivanje ukupnih ciljeva NOP-a. Od tada do kraja NOB-e CK KPH će budno pratiti da se na nekom području ne javi opasnost od »lijevog skretanja« i plašenja masa »crvenilom« komunističkih parola što je moglo suziti osnovicu za okupljanje svih patriotskih snaga u NOB-i.

Težeći da osigura masovno uključivanje seljaštva u NOP Partija je morala svoje ciljeve (parole) usklađivati s njegovim realnim zahtjevima, s nivoom njegove svijesti, koja se tada zaustavljala na nacionalnooslobodilačkim ciljevima, osudi okupatora, njegovih domaćih pomagača ustaša, četnika i njihovih zločina, a u zahtjevu za rušenjem starog sistema bliska mu je parola »nema povratka na staro« da bi postupno sazrijevala do zahtjeva za novim pravednijim društvom s početnim predstavama o tome kako bi ono trebalo da izgleda. Socijalistički ciljevi nisu tada a ni kasnije eksplicitno i cjelovito naznačeni, postupno su isticali samo oni ciljevi koji su odgovarali stupnju raspoloženja, svijesti i zahtjeva radnih masa. Rekli smo da se krupna buržoazija, inače malobrojna, priklonila

[84] AIHRPH, Fond CK KPH k. 11, dok. 268.

okupatoru i njegovoj kvislinškoj tvorevini NDH, ona je postala njihov najbliži suradnik i tako je bila izgubljena za NOP ali i za HSS. Suočen s tom činjenicom mačekovski orijentiran dio HSS na terenu ulaže velike napore da očuva svoj utjecaj na selo, na imućnije i srednje seljaštvo i malograđanske, prvenstveno trgovačke, a znatno manje obrtničke elemente. Stvaranjem i snaženjem domobranstva žele spriječiti odliv svojih pristasa u ustaški pokret ili u NOP. Oslanjajući se na ove društvene slojeve Maček zauzima stav nesudjelovanja u NOB-i, uzdržavanja od otvorenog antiokupatorskog stava i politiku »čekanja« dok oružje zašuti, dok ne dođe vrijeme kada će se rješavati sudbina naroda i stvarati poratni svijet. Vezivanjem ovih društvenih slojeva HSS je nastojala sačuvati snage za to vrijeme. Stavom »ništa s komunistima«, jer je njihov otpor okupatoru besmislen; ishod rata ne ovisi o malim narodima već o velikim silama; uključivanje u NOP je samo stradanje za hrvatski narod; plašenjem seljaštva tobožnjim komunističkim ciljevima; »kazanom«; ukidanjem privatne svojine bez obzira na veličinu i način stjecanja; ukidanjem porodice i drugim, HSS je nastojala proširiti svoju socijalnu osnovicu i trajnije pridobiti najveći dio seljaštva i sitnoburžoaskih elemenata.

Njena oportunistička politika izraz je malograđanske psihologije, malograđanskog morala, kolebljivosti, straha od posljedica sukoba s okupatorom s jedne i bojazni od jačanja komunističkog utjecaja s druge strane. Obzirom da su stavovi HSS, njena oportunistička politika u krajevima gdje je njen politički utjecaj bio najjači (primjer Hrvatskog zagorja, Moslavine, najvećeg dijela Slavonije, Pokuplja, Žumberka) prijetili da paraliziraju razvoj NOP-a, KPH je morala ući u oštru konfrontaciju s njihovim nosiocima kao svojim glavnim političkim protivnikom.

Prema tome, na pravcu šireg uključivanja hrvatskih seljačkih masa u NOP 1942. godine KPH je morala do kraja raskrinkati nacionalnu izdaju ustaša i njihov sistem terorističke vladavine, njihovu ideju o klasnoj har-

moniji kao o pokušaju prikrivanja sve većih socijalnih suprotnosti i politički ih poraziti, što je bilo relativno lakše jer je za navedeno postojalo obilje dokaza, zatim suzbiti politički utjecaj HSS i izvršiti politički prodor platforme NOP-a u hrvatsko selo, što je obzirom na deficitarnost partijskih kadrova i nedostatnost njihovog prethodnog utjecaja bio znatno teži i složeniji zadatak.

Radnička klasa u NOP-u

U uvodnom dijelu naglasili smo da je procjena CK KPJ i Tita u uvjetima okupacije i najveće koncentracije neprijateljskih snaga u gradovima i industrijskim središtima, bila da bi isključiva orijentacija na oružane i druge akcije u gradovima bila utopija i značila propast ustanka. Takav stav osobito u Hrvatskoj potvrdila su neka negativna iskustva prve godine ustanka.

Isto tako postalo je jasno da razvoj i konačan uspjeh NOB-e i socijalističke revolucije ne mogu nositi i odlučiti samo jedinice NOV-a i POJ već su značajni bili i drugi faktori kao što su aktivnost Partije u gradovima na organiziranju oružanih i neoružanih oblika otpora, stvaranje i izgradnja organa narodne vlasti, antifašističkih organizacija i razvijanja raznih oblika političke i klasne borbe. Bez postojanja tih oblika i aktivnog angažiranja organizacija NOP-a u gradovima na mobiliziranju radničke klase i drugih struktura u NOP teško je moglo biti uspješnog razvoja oružanih jedinica NOV i NOB-e i socijalističke revolucije u cjelini. Imajući to u vidu rukovodstvo NOP-a je i pored inzistiranja da se najveći broj partijskih kadrova prebaci na teren gdje su uvjeti za razvoj ustanka najpovoljniji ipak u gradovima ostavljalo priličan broj partijskih kadrova koji su zajedno s ostalim aktivistima NOP-a, pod najtežim mogućim uvjetima razvijali obimnu djelatnost na ostvarivanju platforme NOP-a.

Forsiranje oružanih akcija u gradovima u početnoj etapi ustanka nanosilo je udarce okupatoru i ustaškom režimu, ali su s razvojem ustanka u izvangradskim područjima, kao daleko efikasnijim oblikom borbe postupno gubile na značenju, pogotovo što su bile u nerazmjeru s gubicima partijskih kadrova, aktivista NOP-a i građana stradalih od neprijateljskih represalija. Aktivnosti u gradovima trebalo je prilagoditi situaciji u kojoj je težište oružane borbe i revolucije prenijeto u izvangradska područja a u gradovima je za duže vrijeme došlo do organizacijskog slabljenja i brojčanog opadanja subjektivnog faktora NOP-a. Djelatnost organiziranih snaga NOP-a u gradovima i industrijskim središtima s radničkom klasom kao najznačajnijim subjektom trebalo je kanalizirati u nekoliko pravaca s akcentom na: upućivanje novih boraca prvenstveno iz redova radničke klase u partizanske odrede, zatim organizacijsko-politički rad na jačanju partijske organizacije i rad na stvaranju raznih organizacija NOP-a, (NOO-a, NOF-a, odbora Narodne pomoći do njihovog spajanja s NOO-ima, akcionih i drugih) kao i političko propagandni rad u masama. Važno područje djelovanja NOP-a bilo je sakupljanje raznih materijalnih dobara, sanitetskog i tehničkog materijala. Trebalo je nastaviti s organiziranjem najraznovrsnijih oblika otpora, sabotažama i demonstracijama, ekonomskim oblicima borbe (štrajkovima), sve do oružanih akcija. Ovu aktivnost trebalo je provoditi u uvjetima oštrih mjera pritiska i hapšenja, kažnjavanja, uključujući strijeljanja i vješanja, koja su postala gotovo svakodnevna pojava.

Drakonskim mjerama okupator i njegovi domaći pomagači željeli su prvenstveno radničkoj klasi, a potom i drugim strukturama uliti strah i u korijenu spriječiti njihovu antiokupatorsku i antifašističku aktivnost. To treba imati u vidu kada se ocjenjuju dometi angažiranja radničke klase u NOP-u.

Unatoč tome što je partijska organizacija Zagreba 1942. i dijelom 1943. godine više okrenuta sebi, sredi vanju svoje organizacijske mreže, kadrovskim pitanji-

ma i drugim, vidljivi su njeni napori na okupljanju simpatizera i aktivista iz redova radničke klase u pojedinim organizacijama NOP-a. Uz ogromne teškoće stvoreni su kanali za otpremanje partizanskih boraca na područje Pokuplja i Žumberka na zapadu, a Moslavine i Kalnika na istoku. Dosadašnja istraživanja i raspoloživi dokumenti ne omogućuju utvrđivanje preciznog broja zagrebačkih radnika u partizanskim jedinicama, a na osnovi podataka za pojedine mjesece možemo zaključiti da se kreće oko 10 tisuća. Dolazak velikog broja zagrebačkih radnika u partizanske jedinice navedenih područja bio je značajan moralno-politički faktor, oni su postali glavna politička i borbena jezgra tamošnjih jedinica dajući im klasno i revolucionarno obilježje.

Početak 1943. godine iz Moslavine je javljeno Povjerenstvu CK KPH za Zagreb o pristizanju velikog broja zagrebačkih radnika i pritom je naglašeno: »Što se tiče pridošlih drugova iz Zagreba mišljenja smo da je to dobar materijal iz koga ćemo u najkraće vrijeme moći izvući dobre komandire i niže političke rukovodioce u čemu smo do sada najviše oskudijevali«.⁸⁵

Partija je poseban akcenat stavila na rad vanpartijskih organizacija, odbora Narodne pomoći koji su 1942. godine postali najmasovnija organizacija NOP-a u Zagrebu. Krajem iste godine dolazi do spajanja ovih organa s novoformiranim narodnooslobodilačkim odborima i u njima djeluje oko 1000 članova. Unatoč velike fluktuacije članstva koja prati sve organizacije NOP-a u Zagrebu, one su stalno obnavljane novim članovima, do sredine 1943. godine pretežno iz redova radničke klase, a kasnije i iz drugih struktura. Za analizu socijalnog sastava subjektivnih snaga NOP-a u Zagrebu karakteristično je da su to pretežno radnici iz tvornica i poduzeća s malim brojem radnika, a ne iz velikih industrijskih poduzeća. U veća industrijska poduzeća ideje NOP-a teže su prodirale jer su bila podržavljena ili povojničena, s velikim brojem špijuna i doušnika i stravičnim represalijama pa je većina zaposlenih iz straha ostajala ug-

lavnom pasivna, a u aktivnosti NOP-a eventualno se uključila u mjestu stanovanja. Iako je intenzitet oružanih akcija pomalo slabio u odnosu na 1941. godinu ipak je u razdoblju 1942—43. izvedeno tridesetak zapaženih diverzija, sabotaža, oružanih napada na funkcionere ustaškog režima koje su odjeknule među stanovništvom. Uspjesi bi bili i veći da se u partijskoj organizaciji Zagreba nisu javljale slabosti u rukovođenju vanpartijskim organizacijama koje je po ocjeni Povjerenstva CK KPH za Zagreb bilo »kruto i nepravilno«, a pojedine partijske ćelije sporo su se oslobađale shvaćanja da rukovodstva i organizacije NOP-a moraju imati isključivo »proleterski sastav«.⁸⁶

Ocjenjujući stanje u Zagrebu, u pismu Povjerenstvu CK za Zagreb, od 21. V 1943. godine — CK KPH je napisao: »Ako ne uspijemo da našu organizaciju usidrimo u velika poduzeća ona će biti osuđena na životarenje«. Ova pretpostavka postala je i najvažniji zadatak partijske organizacije Zagreba. Da bi se ista ostvarila CK KPH zahtijeva od organizacije da prouči radne i životne uvjete zagrebačkog proletarijata i da u povezivanju s njime ističe one svakodnevne ekonomsko-političke ciljeve kojima se on može okupiti i pokrenuti u borbu. Tom zadatku trebalo je prilagoditi i oblike rada, trebalo je kombinirati osobno povezivanje s pojedinim radnicima, ubacivanje propagandnog materijala među njih, zatim uspostaviti vezu i sa svim oblicima i ustanovama radničkog okupljanja (sindikata, radnička komora, sportska i kulturno umjetnička društva).⁸⁷ Sredinom 1943. godine, na tragu navedenih uputstava, dolazi do prekretnice u aktiviranju radničke klase Zagreba. Ojačala partijska organizacija sve je više postajala »politički rukovodilac masa«, pojačan je tempo mobilizacije, a u raznovrsne oblike NOP-a uključen je veliki broj do tada neobuhvaćenih radnika. Ilustrirajmo to s nekoliko primjera. Iz izvještaja komesara XIII udarne proleterske brigade do-

[85] AIHRPH, Fond CK KPH k. 21, dok. 988.

[86] Opširno o tome: Narcisa Lengel Krizman, Zagreb u NOB-i, str. 110—136, 185—220, 267—275 i dalje.

[87] AIHRPH, k. 22, dok. 1102.

znajemo da je samo u dva ljetna mjeseca 1943. godine u ovu jedinicu stupilo više od 600 novih boraca, pretežno radnika iz Zagreba, koji su kao »zdrav element« donijeli dominaciju radničkog utjecaja i koji su, za razliku od boraca iz redova seljaštva Moslavine i Žumberka sklonih dezertiranju i stalnim zahtjevima za dopustom, najborbeniji element spreman za borbu na svim područjima.⁸⁸

Partijskoj organizaciji Zagreba uspjelo je s idejama NOP-a prodrijeti u mnoga neobuhvaćena veća poduzeća kao što su Papirnica, Iskra, Munja, Ivančica, Meba, Lipa Mill, Elka, Centrala, Vodovod, Tvornica duhana, Pivovara, ZET, Siemens, Kožara, Merkur i druge, i u toku ljeta u raznim organizacijama NOP-a aktivirati oko 3000 radnika.

Intenzivni razgovori s radnicima pokazali su da ih oko 70-80 posto mrzi ustaški poredak i okupatora i simpatizira NOB-u, a raniju pasivnost pravdali su strahom od masovnih hapšenja i strijeljanja koja su razbijala međusobno povezivanje i stupanje u aktivan rad na pomaganju NOB-e. Od sredine 1943. godine »proletarijat se oslobađa straha od ustaškog režima i sve masovnije pristupa NOP-u.« Po ocjeni Mjesnog komiteta Zagreba u manjim poduzećima do 150 radnika NOP je obuhvatio 30—70 posto radnika, a u većima 5—15 posto (razlog: podržavljena poduzeća, pretežno bivša jevrejska, s velikim brojem radnika iz Bosne, znatno većim terorom i velikim brojem ubačenih konfidenata). Najbolje je stanje među željezničarskim radnicima od kojih 75 posto radi za NOP. Pojačana je mobilizacija u partizanske jedinice »otpremnicima« ali ih zbog blokade sve više odlazi »na svoju ruku«. Pored velikog štrajka u tvornici Meba, i nekoliko manjih štrajkova, u većini tvornica je nastupilo stanje poluštrajkova, nedolaska na rad, sabotaza na radnom mjestu — uz najčešći odgovor — »ne možemo gladni raditi«.⁸⁹

[88] Isto, k. 27, dok. 1727.

[89] Isto, k. 22, dok. 1030, k. 23, dok. 1158, k. 26, dok. 1615, k. 28, dok. 1766.

Na području sjeverozapadne Hrvatske, osim pojedinačnih odlazaka radnika u partizanske jedinice, Partija nije imala većih uspjeha u aktiviranju radničke klase na platformi NOP-a.

Industrijskog proletarijata je malo, a u tvornicama i rudnicima pretežno su radili okolni seljaci kojima je više od mizerne nadnice značio status radnika ili rudara koji ih spašava od neprijateljske vojske ili rada u Njemačkoj.⁹⁰ Prvi skromni uspjesi postignuti su krajem 1942. godine kada se Partija oporavila od teških gubitaka pretrpljenih 1941. godine. Krenuo je rad u varaždinskoj tekstilnoj tvornici »Tivaru«, u tvornici Svilana i tvornici Mundus gdje je u organizacijama NOP-a aktivirano više od 300 radnika, zatim s rudarima Ivanca, radnicima u Vapnari i Kamenolomu.⁹¹ Sredinom 1943. godine CK KPH Varaždin ocjenjuje da su »rudarski radnici listom na strani NOP-a, no još uvijek pasivni jer se s njima nije dovoljno radilo.«⁹² To je ocjena i Marka Belinića koji je tvrdio da su rudarski radnici uz NOP ali pasivni jer ih nitko nije vodio u akcije na konkretnim pitanjima.⁹³

Akcijama Zagorskog partizanskog odreda i udarnih grupa OK KPH Krapina od ukupno 12 onesposobljeno je osam rudnika, a političkim radom postignuto je da rudari »koji ranije nisu odobravali ovakve akcije sada ih odobravaju i nastavljaju raditi na svojim seljačkim posjedima i postupno se uključivati u aktivnost NOP-a.« Kasnije, tokom 1944. godine nastavili su rad, ali tek toliko »da se ne zaruše rovovi«.⁹⁴

Sredinom 1943. godine pokrenuta je aktivnost u tek-

[90] »U rudnicima ne rade stručni radnici, rudari, već okolni seljaci za mizernu plaću, a neki čak i sami doplaćuju troškove samo da ih se vodi kao rudare i da tako ne odu u vojsku ili na rad u Njemačku. Rušenjem rudnika više bi se pogodilo njih nego neprijatelja« — stoji u pismu OK KPH Krapina — CK KPH. — AIHRPH, Fond OK KPH Krapina k. 81, dok. 2986.

[91] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb, k. 43, dok. 76, Fond OK KPH Varaždin k. 92, dok. 3966.

[92] AIHRPH, Fond OK KPH Varaždin, k. 92, dok. 3443.

[93] AIHRPH, Fond CK KPH k. 26, dok. 1544.

[94] AIHRPH, Fond OK KPH Krapina, k. 81, dok. 3027, 3048.

stilnim tvornicama u Žutici, Zaboku i Oroslavlju. Na poziv OK KPH Krapina radnici u tvornicama i rudnicima Krapine obustavili su proizvodnju, nakon čega slijede masovna hapšenja radnika, a okupator i ustaše za osvetu pale njihova sela Petrovsko i Jasenje.⁹⁵

Uspješno je aktivirana radnička klasa u Moslavini, osobito pilanski radnici u Garešničkom Brestovcu i Novoselec Križu, a kotarski NOO Kutina u srpnju 1943. godine organizira štrajk 600 radnika naftnog poduzeća Gojlo, nakon kojeg je uspješan politički rad i među radnicima ovog poduzeća.⁹⁶

Oblasni komitet Zagreb nije bio zadovoljan postignutim rezultatima u aktiviranju radničke klase, osobito na varaždinskom i krapinskom okrugu, ističući kao nedopustivo da još uvijek »oko 3500 radnika Varaždina radi i za potrebe neprijateljske vojske, a u Koprivnici 700 željezničara popravlja pruge koje ruši narod i partizani«.⁹⁷

Radnička klasa Slavenskog Broda bila je jedno od najsnažnijih uporišta NOP-a u Slavoniji. U aktivnosti se posebno ističu mladi radnici organizirani u SKOJ-u.

Brodski radnici bili su kadrovska jezgro partizanskih jedinica u 1942. godini i nadalje, njihovo je uključivanje u partizanske jedinice kontinuirano. U ovom gradu je primjetna i aktivnost ostalih organizacija NOP-a, odbora Narodne pomoći i ilegalnih NOO-a, osobito u tvornici vagona — današnjem »Đuri Đakoviću«, koje su se pored sakupljanja materijalne pomoći afirmirale kao politički faktor sa značajnim utjecajem na mase. U ostalim industrijskim središtima stanje je mnogo slabije. Osječka partijska organizacija postupno se oporavlja od teških gubitaka pretrpljenih 1941. godine, ali sve do 1943. godine nema značajniji utjecaj na radničku klasu.

U redovima radničke klase Osijeka u stalnom je porastu nezadovoljstvo i borbenost što dolazi do izražaja u otporu ustaškim vlastima i masovnom odbijanju os-

kudnog sledovanja krajem 1942. godine. Ovaj sukob osječkih radnika i ustaške vlasti nije iskorišten za šire aktiviranje radničke klase na platformi NOP-a zbog toga što, kako je naglasilo Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju, »mi nismo posvetili dovoljno pažnje da ih mobiliziramo u NOV«.⁹⁸

Po ocjeni Povjerenstva CK KPH za Slavoniju nije dovoljno iskorišten porast nezadovoljstva velikog broja radnika tvornice pokućstva »Kruljac« u Novoj Gradiški.

Postignuti su početni uspjesi u aktiviranju radničke klase u tvornici guma u Borovu i tvornici tanina u Belišću.

CK KPH nije mogao biti zadovoljan aktiviranjem radničke klase sjeverno od Save na platformi NOP-a te je u nekoliko navrata zahtijevao od Povjerenstva CK za Slavoniju, a kasnije Oblasnog komiteta Slavonije, da pruže pomoć i pojačaju partijski rad prvenstveno na mobiliziranju radničke klase u NOV, a zatim i ostalim aktivnostima NOP-a. Jedan od uzroka nezadovoljavajućeg stanja Anka Berus vidi u činjenici da su se rukovodstva NOP-a i partijska organizacija Slavonije »previše zatvorili na oslobođeni teritorij« i tako oslabili »prodor« u neoslobođena područja i industrijska središta. Ocjenjuje da se u NOP uspješno uključuje samo radnička klasa Slavenskog Broda, krenuo je rad na aktiviranju radničke klase Osijeka, a na ostalom području taj je rad znatno ispod postojećih mogućnosti.⁹⁹ Radnici s područja Žumberka odlaze masovnije u XIII udarnu proletersku brigadu, njihova politička svijest najbolja je u brigadi i oni »teže da kao proleter i krenu na ostala područja Hrvatske da dižu ustanak«.¹⁰⁰

Prema malobrojnim podacima možemo zaključiti da je 1942. godine i nadalje uspješno nastavljen proces uključivanja radničke klase Siska u NOP. To se prvenstveno odnosi na prebacivanje znatnog broja sisačkih rad-

[95] AIHRPH, Fond CK KPH k. 28, dok. 1772.

[96] AIHRPH, Fond CK KPH k. 26, dok. 1516.

[97] AIHRPH, Fond OK KPH Krapina k. 81, dok. 3638.

[98] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 15, dok. 552, k. 16, dok. 612.

[99] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 19, dok. 830, k. 20, dok. 923, k. 22, dok. 1106, k. 24, dok. 1301.

[100] Isto, k. 24, dok. 1304.

nika u partizanske jedinice Banije i drugih okolnih područja. Taj proces su 1942. godine usporavala hapšenja aktivista NOP-a s jedne i slabosti sisačke partijske organizacije i nezdravi odnosi u okružnom komitetu Banije s druge strane.¹⁰¹ Nije prestala aktivnost u tvornicama i gradu kao svojevrsni nastavak predratnog revolucionarnog pokreta, pojedine konkretne akcije bile su plod najhrabrijih i najsvjesnijih pojedinaca i grupa iako je u tome bilo i pojava stihijnosti, no ipak su iste uglavnom organizirali i vodili članovi i organizacije KPH. U tvornicama dolazi do formiranja akcionih odbora, a učestale sabotaze, osobito u Talionici nastavljene su do 1943. godine, kada su pohapšeni gotovo svi članovi partijske ćelije — organizatori sabotaza. Neprijateljski teror suzbijao je djelovanje partijske organizacije pa je aktivnost, osim organiziranog odlaska u partizanske jedinice, postupno gubila intenzitet. To je uočio i CK KPH i u pismu OK KPH Banije 5. srpnja 1942. godine naglasio: »Nastojte svim silama što prije mobilizirati radnike i seljake tog kotara (Siska) u partizane ... Organizacije u samom Sisku treba da budu strogo ilegalne, s točno određenim ograničenim zadacima. Kompromitirani drugovi treba da idu na teritorij kontroliran od partizana gdje će im biti omogućen stalan rad na terenu. Ali pri tome trebate *izbjegavati grešku potpunog ispražnjavanja gradova*«. ¹⁰² (podcrtao P. N.) Brojni sisački radnici postali su kadrovsko jezgro banijskih i moslavačkih jedinica i organizacija NOP-a na ovim područjima.

Karlovački proletarijat šire se uključuje u NOP polovinom 1942. godine kada se od pridošlih radnika iz Karlovca i Zagreba formiraju dvije proleterske čete koje su pokazale visoki stupanj borbenosti.¹⁰³

Nova plima nastupila je krajem 1942. godine formiranjem 12 tvorničkih partijskih ćelija, intenzivnijim radom na odlasku radnika u partizanske jedinice, a posti-

[101] AIHRPH, Fond CK KPH k. 8, dok. 98, 189, k. 10, dok. 243.

[102] Gojko Jakovčev, Pokret otpora grada Siska i okolice 1941 — 1942. u zborniku Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941.

[103] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 8, dok. 183.

gnuti su i zapaženi rezultati u sakupljanju materijalne pomoći.¹⁰⁴

Polet traje do proljeća 1943. godine kada dolazi do nove provale u partijsku organizaciju Karlovca. Obzirom da je većina partijskog kadra bila uhapšena ili je napustila grad, oslabilo je aktiviranje radničke klase i ostalih struktura Karlovca.

U 1942. godini i nadalje uspješno je nastavljen proces uključivanja radničke klase Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u NOP. Novoformirana partijska organizacija Sušaka (nakon raspuštanja početkom 1942. godine) oslobođena oportunističkih elemenata — napušta paktiliranje s vrhovima raznih građanskih stranaka i potpuno se okreće aktiviranju radničke klase i drugih radnih slojeva u raznovrsnim aktivnostima NOP-a. U partizanske jedinice uključuje se veliki broj radnika koji su ranije radili u Rijeci i Sušaku, a u 1941. godini bili razasuti po okolnim selima. Proširena je aktivnost na Rijeku i dio Istre. Partijsko rukovodstvo Hrvatskog primorja tražilo je mogućnosti da s idejama NOP-a šire prodre među radništvo velikih riječkih tvornica koje imaju ratni karakter. Po ocjeni Anke Berus, koja je obišla riječko područje, za to postoje dobre mogućnosti jer je raspoloženje seoskih masa u selima oko Rijeke utjecalo i na riječke radnike »koji ispituju kako bi mogli otići u partizane«. Antifašističko raspoloženje riječkih radnika je u porastu, a s porastom utjecaja KPH, osobito u brodogradilištu, rafineriji petroleja, tvornici torpeda i kod transportnih radnika — poraslo je borbeno raspoloženje, krenulo je skupljanje priloga narodne pomoći, sabotaze su postale svakodnevna pojava, a odlazak radnika u jedinice NOV je u porastu. Otežavajuća okolnost je što veliki broj pretežno talijanskih radnika nasjeda socijalnoj demagogiji buržoazije.¹⁰⁵ Uslijed velikog broja sušačkih i riječkih radnika kao i radnika okolnih područja i radnika s goranskog područja i okolnog seljaš-

[104] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 20, dok. 887.

[105] Isto, k. 8, dok. 141, k. 11, dok. 283.

tva od malih logora stvarane su snažne partizanske jedinice.

U socijalnoj strukturi partizanskih jedinica Primorsko-goranske regije radnička klasa sudjeluje 1942. godine oko 70 posto. U drugoj polovici 1942. godine dolazi do šireg aktiviranja pilanskih radnika Gorskog kotara, osobito s područja Delnica i Ravne Gore a radnici brojnih manjih radionica potpuno usmjeruju svoj rad za potrebe jedinica. Sredinom listopada dolazi do desetodnevnoštrajka radnika pilane »Finger« u Delnicama. Štrajk su organizirali radnici ranijeg URS-a, a nakon intervencije talijanske vojske dolazi do sukoba širih razmjera. Međutim, mlada partijska organizacija samo je djelomično iskoristila ovaj štrajk da privuče većinu radnika ove tvornice u NOP.

Početkom 1943. godine više je ojačala aktivnost NOP-a među sušačkim radnicima, a preko Sušaka pospješeno je povezivanje s riječkim tvornicama. Ovu aktivnost ometala su stalna hapšenja, najobimnije u proljeće 1943. godine, kada je zbog uključivanja u pojedine oblike NOP-a uhapšeno i odvedeno u logore više od 200 radnika. Uspješan je rad sa pomorcima koji odbijaju da plove za Afriku i onesposobljavaju brodove.

Na području Istre u aktivnosti NOP-a šire se uključuju radnici Pule gdje je 1942. godine krenula aktivnost nekoliko udarnih grupa i izvedeno nekoliko većih sabotaža.^[106] Znatna dio radnika odlazi u novoformirane istarske partizanske jedinice.

Po organiziranju i provođenju raznih oblika otpora okupatoru, organiziranju štrajkova kao oblika klasne borbe i otpora, Split i Solin su bez premca u Hrvatskoj a vjerujemo i u Jugoslaviji 1941. godine. Bez obzira što je CK KPH bio kritičan prema orijentaciji na ove, niže oblike borbe u uvjetima kada je pokrenut oružani ustanak (revolucija) kao najviši oblik borbe, oni su nastavljeni i 1942. godine i nadalje s kvalitetnom promjenom. Početkom 1942. godine PK KPH za Dalmaciju izvjestio

[106] Isto, k. 18, dok. 721, 693, k. 19, dok. 840, 862, k. 20, dok. 874.

je CK KPH da su ranije (1941. god.) sabotaže vršili samo članovi Partije i simpatizeri, a »danas u sabotažama sudjeluje čitava radnička klasa Splita«. Radnici su radili polako, uništavali dijelove mašina i sirovine, uništavali proizvedenu robu ili je proizvodili loše kvalitete. »Radnici nekih poduzeća dan za danom obavještavaju o izvršenim sabotažama naročito na trgovima i željeznicama«.^[107]

Kako je oružana borba postala osnovni i najznačajniji oblik borbe a izvangradska područja glavno poprište borbe sa seljaštvom kao glavnim osloncem, KPH je na području Dalmacije morala izvršiti preorijentaciju svoje aktivnosti i u duhu partijskih smjernica prilagoditi aktivnost novim prilikama i zadacima.

Proces je u Dalmaciji, obzirom na uporište Partije u radničkoj klasi gradskih centara, tekao sporije i završen je prvom polovicom 1942. godine. Odlučna orijentacija na oružani ustanak sadržavala je i mobilizaciju ljudskih i materijalnih potencijala iz gradova, osobito iz partijskih redova i radničke klase, da bi se u novoformiranim partizanskim jedinicama osigurala njihova rukovodeća uloga. Orijentacija na oružani ustanak s osloncem na seljaštvo nije isključivala daljnju primjenu najraznovrsnijih oblika aktivne borbe i otpora u gradovima i industrijskim središtima s radničkom klasom kao glavnim subjektom. Oružane akcije u gradovima, diverzije, sabotaže, bojkoti mjera okupatora, demonstracije, štrajkovi i druge koje su provođene u Splitu i obalnim ili otočkim mjestima, bili su i dalje značajan segment svenarodnog oslobodilačkog rata pokazavši da se neprijatelju mogu nanijeti udarci na svakom mjestu.^[108]

Pokrajinski komitet KPH Dalmacije, koji je 1941. godine neposredno organizirao i rukovodio brojnim akcijama u gradovima, osobito u Splitu, premješta svoje sje-

[107] AIHRPH, Fond CK KPH k. 7, dok. 76.

[108] Vidjeti opširnije: Fabijan Trgo, Split kao grad u realizaciji koncepcije općenarodnog oslobodilačkog rata, u zborniku Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941 — 1945, Split 1981. str. 479—490.

dište na poprište partizanske borbe, a od proljeća 1942. godine partizanski odredi postaju glavna briga i partijske organizacije Dalmacije.¹⁰⁹ Aktivnost partijske organizacije Splita i drugih gradova usmjerena je u tri pravca: upućivanje novih boraca u partizanske jedinice, stvaranje organizacija NOP-a i razvijanje raznovrsnih akcija otpora u gradovima.

Znatan broj radnika našao se u novoformiranim splitskom, solinskom, šibenskom, kninskom, poljičkom, omiškom odredu, odredima formiranim na području Dubrovnika i Metkovića, u Prvoj dalmatinskoj brigadi formiranoj 24. IX 1942. kao i 4. i 5. dalmatinskoj brigadi koje su formirane početkom 1943. godine. Veći broj radnika odlazi da popuni proleterske jedinice. Najveći broj boraca iz redova radničke klase odlazi sa splitskog, solinskog i šibenskog područja.

Obzirom da ne postoje podaci o broju radnika u navedenim jedinicama, ilustrirajmo njihovo sudjelovanje s nekoliko primjera — uzoraka. Do kraja 1943. godine sa splitskog i solinskog područja u partizanskim jedinicama bilo je oko 11000 boraca. Nesumnjivo je među tim borcima najveći broj radnika. Narodnooslobodilački odbori Solina početkom 1943. godine pristupili su mobilizaciji novih boraca pozivima. Na pozive se odazvalo 98 posto pozvanih, pretežno iz redova radničke klase, i odmah stupilo u partizanske redove.¹¹⁰

Od oko 800 brodogradilišnih radnika Splita 426 je sudjelovalo u NOB-u, a 201 radnik je poginuo.¹¹¹ U NOB-i i socijalističkoj revoluciji poginulo je 214 radnika tvornice u Solinu, 62 radnika solinske tvornice »Prvoborac«, 134 radnika tvornice cementa »10. kolovoz«, 33 borca poginulo je iz tvornice u Kaštel Sućurcu, 22 radnika »Mesoprometa« — Split¹¹², a i brojne druge spomen plo-

[109] Opširnije: Drago Gizdić, Dalmacija 1942, Zagreb 1959. str. 278—290.

[110] Drago Gizdić, cit. dj. str. 45, 350, Dalmacija 1943, str. 374, 547; Milica Bodrožić, Radnička klasa u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, cit. Zbornik Split u narodnooslobodilačkoj borbi, str. 186—190, 193.

[111] T. Kovač, M. Vojnović, U spomen revoluciji, Split, 1976, str. 141.

[112] M. Bodrožić, cit. dj. str. 189—190.

če širom Dalmacije sadrže brojna imena poginulih radnika — boraca.

Prema uputstvima partijskih rukovodstava i organizacija a i samoinicijativno, organizirano je u navedenom razdoblju niz ilegalnih uspješnih akcija radničke klase Splita i drugih mjesta. Navedimo nekoliko značajnijih kao što su: brojna uništenja lokomotiva i vagona, paljenje skladišta u Majdanu kada je okupatoru nanijeta ogromna materijalna šteta, 7. studenog 1942. godine onesposobljena je najveća tvornica cementa Dalmacije u Solinu, krajem 1942. i početkom 1943. godine onesposobljene su gotovo sve tvornice u solinskom industrijskom bazenu.¹¹³

Radnici rudnika boksita u Drnišu smanjili su proizvodnju 60 posto. Iako broj ilegalnih akcija postupno opada u odnosu na 1941. godinu, radnička klasa nezadovoljstvo svojim položajem i nadalje izražava štrajkom. Tako su sredinom studenoga 1942. godine štrajkali obalski radnici Splita, početkom prosinca izbija veliki štrajk željezničkih radnika, a sredinom 1943. godine u štrajk stupaju brodogradilišni radnici Splita.¹¹⁴

Radnika je bilo i u demonstracijama »za kruh i slobodu« u Omišu, Starigradu, u akcijama »za kruh« u Dubrovniku, na Braču i Hvaru.¹¹⁵

Štrajkovi, sabotaze, aktivnost organizacije NOP-a i brojne prvomajske manifestacije 1942. godine (u Splitu izvješeno 30 crvenih zastava) porazno utječu na okupatora koji izjavljuje da se utjecaj Komunističke partije u Splitu može slomiti samo ako se »polovinu građana strijeljana a polovinu internira.«¹¹⁶

Iako je u 1942. godini i nadalje osnovni partijski zadatak proširenje političke i napose socijalne osnovice NOB-e i socijalističke revolucije s osloncem na izvangradska područja i seljaštvo, ona ni za trenutak ne za-

[113] Drago Gizdić, Dalmacija 1942. str. 277, 654—667, Isti, Dalmacija 1943, str. 81.

[114] M. Bodrožić, cit. dj. str. 196—197.

[115] AIHRPH, Fond CK KPH k. 7, dok. 78.

[116] AIHRPH, Fond CK KPH k. 1, dok. 16.

nemaruje potrebu uključivanja radničke klase u sve oblike NOP-a. To potvrđuju brojni proglašeni CK KPJ i CK KPH. Tako u prvomajskom proglasu 1942. godine CK KPH zahtijeva od radnika da masovno napuštaju tvornice i radionice i smjelo stupaju »ruku pod ruku s vašom seljačkom braćom u partizanske redove«, ali i da uništavaju sve ono što pomaže snagama fašizma.

Na istom zadatku inzistira i CK KPJ u proglasu povodom 25. godišnjice Oktobarske revolucije. Godinu dana kasnije, u prvomajskom proglasu 1943. godine CK KPH traži širenje NOB-a na sva područja Hrvatske i stupanje u NOV radnika i pripadnika drugih društvenih slojeva.

CK KPJ ni tokom 1943. godine nije bio zadovoljan sudjelovanjem radničke klase u NOB-i i u proglasu narodima Jugoslavije na prvom se mjestu obraća radnicima pozivajući ih da u još većem broju stupaju u jedinice NOV i svim sredstvima pomažu oslobodilački front. Navedeni podaci pokazuju da su ti zadaci na području Hrvatske ostvarivani s promjenjivim uspjehom. Dok je za dio Hrvatskog primorja i Dalmacije postignut zadovoljavajući uspjeh u uključivanju radničke klase u NOP, u ostalom dijelu Hrvatske to iz objektivnih ili subjektivnih razloga nije ostvareno. Ipak razvoj NOP-a je postupno zahvaćao redove radničke klase i onih tvornica i gradova koji u početnom razdoblju nisu bili obuhvaćeni. U svojoj aktivnosti na platformi NOP-a radnička klasa je iskazivala raznovrsne oblike akcija. Štrajkovi, 1941. a pogotovo 1942. godine i nadalje su najčešće motivirani ekonomskim razlozima, ali sadrže i dublji smisao demonstriranja političke odlučnosti radničke klase da se odupre okupatorsko-fašističkoj eksploataciji i teroru, da iskaže svoje antiokupatorsko raspoloženje i time značajno utječe na jačanje borbenog raspoloženja ostalih društvenih slojeva. To je u većoj mjeri izraženo direktnim oblicima otpora i borbe kao što su sabotaže, diverzije i oružane akcije, gdje je nasuprot snagama okupatora i domaćih kvislinga koncentrirana

nih u urbanim sredinama stajao uglavnom goloruki narod.

Ne želim ovdje šire govoriti o tzv. nižim formama otpora kao što su prikupljanje materijalne pomoći za partizanske jedinice, agitacijsko propagandna aktivnost, aktivnost akcionih odbora, odbora narodne pomoći, narodnooslobodilačkih odbora jer ću to obraditi na drugom mjestu. Ovdje samo naglašavamo da svi oblici aktivnosti, kojima u urbanim sredinama dominira radnička klasa a povezuje se i s drugim društvenim slojevima, čine dio cjeline jer se odvijaju u specifičnim uvjetima svenarodne oslobodilačke borbe, po utvrđenom programu i postavljenim zadacima ekonomske i političke borbe protiv okupatora i domaćih pomagača, kao sastavni dio NOB-a i socijalističke revolucije. Dio radnika ostao je izvan NOP-a. Vrlo mali broj radnika sudjeluje u oružanim snagama kontrarevolucije. Broj pasivnih radnika na području sjeverno od Save je velik. Oni su pretežno uključeni u proces proizvodnje i za potrebe okupatorsko kvislinškog sistema. Ovdje se ne radi o privrženošći navedenom sistemu već se radnici radom u tvornici, odnosno statusom radnika, štite od mobilizacije u kvislinške formacije. To potvrđuje činjenica da su po oslobođenju pojedinih područja od NOV-a, primjerice sjeverne Hrvatske i Gorskog kotara u drugoj polovici 1943. godine, oni nastavili proizvodnju za partizanske jedinice a njihovim povlačenjem znatan broj se uključuje u jedinice pod vidom mobilizacije — da sačuvaju porodice od neprijateljskih represalija. Nesumnjivo da je dio radničke klase ostao ispod razine povijesnog zadatka revolucije.

Uključivanje seljaštva u NOP

U uvodnom dijelu utvrdili smo i analizirali neke probleme KPH u težnji da u NOB i socijalističku revoluciju uključe narodne mase, prvenstveno hrvatsko seljaštvo koje je u početnom razdoblju ustanka ostalo po strani. Analizom partijskih dokumenata utvrdit ćemo kako se ovaj zadatak ostvarivao u specifičnim situacijama pojedinih područja Hrvatske.

Razvoj NOP-a na području *sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije* nije 1942. godine ostvario spektakularne rezultate, njegov rast je organizirani proces, polagan, postupan ali kontinuiran, bez većih plima i oseka. U prvoj polovini godine NOP se svodi više na političku nego vojnu aktivnost, a širina partizanskog pokreta odgovarala je širini društveno-političke osnovice NOP-a. Ustanička aktivnost postupno se prenosi u planinska područja Moslavačke gore, Psunja, Papuka, Krndije, Dilja, Kalnika, Bilogore, nastanjena pretežno srpskim seljaštvom kojemu je usmjerena intenzivna politička aktivnost. Ovom aktivnošću uglavnom su spriječene taktičke akcije ustaško-okupatorskih snaga da ovo stanovništvo mobilizira u domobranske radne bojne ili na rad u Njemačku, sužen je prostor djelovanja velikosrpskih snaga i onemogućeno razvijanje četničkog pokreta. Neuključivanjem srpskog stanovništva u četnički pokret izbjegnuta je konfrontacija s hrvatskim stanovništvom. Ta činjenica postupno će pozitivno utjecati na hrvatsko stanovništvo. Suzbijen je šovinizam, razbijena ustaško-okupatorska propaganda i pristupilo se stvaranju borbenog jedinstva naroda. Na području zapadne Slavonije i Moslavine, gdje se Partija odmah uključila u bitku za selo, njeno djelovanje kao i antisrpski kurs NDH utječu da veliki dio srpskog seljaštva rano prihvaća NOP kao jedinu moguću alternativu. Osnovni problem bio je kako u NOP uključiti hrvatsko seljaštvo koje je osudilo i distanciralo se od ustaškog pokreta zbog zločina nad srpskim stanovništvom i antifašistima, izražavalo simpa-

tije za NOP, ali se pod utjecajem HSS-a još uvijek opredjeljivalo za stav pasivnog iščekivanja.

Do promjene je moglo doći jedino promjenom svijesti što se moglo ostvariti prodorom platforme NOP-a među hrvatsko seljaštvo. Za masovnu promjenu svijesti na širokom prostoru ovih područja partijske snage, odnosno snage NOP-a, bile su još u 1942. godini preslabe. Uključivanje hrvatskog seljaštva u NOP postalo je stvar vremena i upornog političkog rada. Postupno sazrijevanje svijesti o neophodnosti aktivnog uključivanja u NOP ovisilo je o perspektivi promjena koje je on donosio. Ugnjetavanom narodu u bivšoj državnoj zajednici trebalo je stvoriti perspektivu nečeg novog, jedinstvo jugoslavenskih naroda na novim osnovama.¹¹⁷ U mjeri u kojoj se ta perspektiva stvarala i ostvarivala, s perspektivom pobjede nad snagama fašizma i reakcije i o snazi NOP-a ovisio je tempo i širina uključivanja hrvatskog seljaštva.

Na području sjeverozapadne Hrvatske u prvoj polovini 1942. godine, najbolje je stanje u sjeveroistočnom dijelu Moslavine gdje je »60 posto sela organizirano u NOP-u, srpski dio stanovništva je potpuno pristupilo NOP-u, pojava četništva nema u ozbiljnoj formi, Hrvati su 80 posto uz NOP ali ne stupaju aktivno u borbu.«¹¹⁸ U zapadnom dijelu Moslavine lokalna rukovodstva HSS okupljaju znatan dio hrvatskog seljaštva, njihov odnos prema NOP-u je kolebljiv. Osnovni problem NOP-a Moslavine u 1942. godini je kako postići da najveći dio seljaštva prekorači granicu od simpatija ka aktivnom otporu. Kadrovski potencijal Moslavačkog odreda i obnovljene partijske organizacije anganžira se na ostvarivanju ovog zadatka. Stvaranjem slobodnog teritorija »Prokopske republike« i intenzivnim političko-propagandnim radom u NOP je uključena većina nižih funkcionera HSS koje slijedi dio hrvatskog seljaštva. Dio HSS-a i dalje ostaje po strani da čeka »kaj bu stari re-

[117] Vidjeti: Slavica Hrečkovski, Društveno politička kretanja i razvoj NOP-a u Slavoniji početkom 1942. godine, Zbornik HIS br. 10/1973.

[118] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, k. 43, dok. 26.

kel«, neće ni da čuje za Jugoslaviju — kakva je bila a kod »velikog dijela seljaka je i samo ime Jugoslavija dosta omraženo«. ¹¹⁹

U proljeće 1942. godine pokrenut je oružani ustanak na području Hrvatskog Zagorja, nestalo je relativnog mira, a ustaška NDH upotrijebiti će snažan vojnički i propagandno-politički aparat s ciljem da u začetku uguši raznovrsne oblike otpora koji su se ovdje javljali. Uslijedilo je masovno raseljavanje seljaka stubičkog, krapiskog i pregradskog kotara.

Jačanje partizanskih snaga na Kalniku »vrlo povoljno utječe na narod i sve veći broj seljaka želi stupiti u partizanske redove«. ¹²⁰ Širi se istina o NOP-u, ne kao četničkoj već zajedničkoj borbi Hrvata i Srba. U travnju i svibnju 1942. godine »reakcija bjesni na čitavom području Zagorja«. Razbijanju partizanskih jedinica slijedi »demoralizacija i zaplašenost na čitavom području«, a hrabriji pojedinci iz redova seljaštva odlaze u partizanske jedinice Slavonije i Žumberka. Relativno lako razbijanje partizanskih jedinica ukazuje da je razvoj NOP-a na području Hrvatskog zagorja mogao biti uspješan uz tri bitne pretpostavke: prvo, razvijanjem široke političke aktivnosti radi osiguranja političke pobjede NOP-a; drugo, osnivanjem brojnih odbora NOF-a odnosno NOO-a koje je seljaštvo prihvaćalo; i treće, odlučnim raskrinkavanjem Mačekove politike »čekanja«, koja tada još uvijek odgovara bogatijem i srednjem seljaštvu, utjecajnim trgovačkim i drugim malograđanskim elementima. Uz to je trebalo još odlučnije obračunati s pojavama oportunitizma i »prirepaštva« u partijskim redovima, zbog kojih je komuniste ovog područja u nekoliko navrata opravdano kritizirao CK KPH. Orijentacija na uporni politički rad »odozdo«, u masama hrvatskog seljaštva, mogla je biti jedino djelotvornom. Toga su, kao i značenja sjeverne Hrvatske za cjelokupni razvoj NOP-a Jugoslavije postala svjesna vrhovna rukovodstva NOP-a u Jugoslaviji i Hrvatskoj, koja od

[119] Isto, k. 43, dok. 129, 44, dok. 171.

[120] Isto, k. 40, dok. 27, 28.

sredine 1942. godine na ovo područje upućuju istaknute partijske kadrove i partizanske jedinice da pomognu i intenziviraju razvoj NOP-a. Boravak I. L. Ribara, na ovim područjima sredinom 1942. godine pomogao je shvaćanju njenih specifičnosti gdje kako ističe »postoji niz osjetljivih političkih problema« i gdje je »važna svaka sitnica«. Osobno je mnogo pridonio sređivanju stanja i jačanju partijske organizacije, konsolidiranju rukovodstva NOP-a sjeverne Hrvatske i ponovnom stvaranju »domaćeg partizanskog pokreta u Zagorju«. ¹²¹ U jesen 1942. godine slijedi novi polet NOP-a pojedinih dijelova sjeverozapadne Hrvatske. Ocjena I. L. Ribara da »ovdje u Hrvatskoj stvari počinju da kreću i mislim da smo prebrodili u političkom pogledu najteže vrijeme« a zatim da »narodni ustanak Hrvata kuca na vrata« odnose se prvenstveno na područja sjeverno od Save.

Duži zastoj u radu Partije na bjelovarskom okrugu negativno se odrazio na opće političko raspoloženje u redovima seljaštva. Neprijatelj je čvrsto kontrolirao teren, a HSS ima najjači politički utjecaj i metodom polulegalnog rada širi defetizam tvrdeći da je partizanski pokret bez perspektive i da treba sačuvati snage za kraj rata kada će velike sile o svemu odlučivati. ¹²² Promjenu donosi dolazak Kalničkog odreda sredinom listopada 1942. godine, vraća se samopouzdanje i postupnim mijenjanjem političkog raspoloženja masa, veliki broj boraca odlazi u navedeni odred. Po ocjeni Dušana Čalića ovo područje predstavlja za NOP »neobrađen teren«, ustaška vlast slabi, srpski dio seljaštva izlazi iz apatije u koju je zapao zaplašen ranijim masovnim hapšenjem i ubojstvima. U dijelu srpskih sela postoje »četničke tradicije i žaljenje za starom Jugoslavijom, ali to nema šire razmjere«. Utvrđuje da hrvatsko seljaštvo u velikom postotku »odobrava našu politiku, mrzi ustaše ali je neaktivno jer se s narodom nije radilo, nije imao tko radi-

[121] AIHRPH, Fond CK KPH k. 12, dok. 293.

[122] Opširnije: Ivan Božičević, Narodnooslobodilački pokret na bjelovarskom okrugu 1942. godine, zbornik Sjeverozapadne Hrvatske u NOB i socijalističkoj revoluciji, Varaždin 1976.

ti«. ¹²³ Stvaranjem NOO-a i antifašističkih organizacija i ovdje dolazi do snaženja NOP-a i postupnog uključivanja hrvatskog seljaštva u njegove tokove.

Uključivanje seljaštva u NOP Slavonije bilo je neravnopravno. U zapadnom dijelu na području takozvanog Trokuta Novska-Gradiška-Daruvar gdje je oružana borba počela kasnije, ali su joj prethodile duže i bolje pripreme, NOP je stekao najveći broj pristaša, a potom i aktivnih sudionika pretežno iz redova srpskog, ali se postupno uključuje i hrvatsko seljaštvo. Poslije ponovnog formiranja OK KPH Slavonski Brod i premještanja njegovog središta u planinska sela Dilja sredinom 1942. godine i na ovom području dolazi do brzog razvoja NOP-a. Na ovim područjima pojačan je ustaški teror ne samo prema srpskom već i hrvatskom seljaštvu ali je njegov efekat suprotan od očekivanoga. Rekvizicija ljetine 1942. godine još više je produbila jaz između seljaštva i ustaškog režima. NOP se postupno širi selima sjeverozapadnog dijela požeškog kotara. Najslabije stanje je na području Đakova, Osijeka i sjeveroistočnog dijela Slavonije. Pred NOP-om je stajao zadatak: dovesti do raspada ustaški pokret i suzbiti pojavu četničkih tendencija kod srpskog seljaštva. Zbog deficitarnosti partijskog kadra ovi zadaci su sporije ostvarivani. Konkretna situacija u pojedinim uvjetima ovisila je o postojanju partijske organizacije. Tamo gdje su postojale partijske organizacije prije rata i gdje je nastavljena njihova aktivnost na platformi NOP-a, opredjeljenje seljaštva (i hrvatskog i srpskog) za NOP bilo je očitije i obratno, u onim selima u kojima nije bilo djelovanja komunista dominirao je utjecaj HSS, a javljaju se ustaške i četničke tendencije. U tim selima bio je potreban dugotrajan i uporan rad da se pridobije stanovništvo za NOB. ¹²⁴ Sredinom 1942. godine u Slavoniji su partizanske snage narasle na 1665 boraca, od toga broja bilo je 190 radnika, 70 intelektualaca, službenika i đaka, a ostalo su bili seljaci. ¹²⁵ Bili su to pretežno siromašni se-

ljaci jer »bogatiji seljaci svugdje sa sumnjom gledaju na naš pokret«. Odlazak hrvatskog seljaštva u partizanske jedinice svodio se u to vrijeme uglavnom na pojedinačne slučajeve. Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju ocjenjuje da je osnovni uzrok nepovjerenje prema Komunističkoj partiji i njenim ciljevima koje je godinama stvarala HSS među hrvatskim seljaštvom, nepovjerenje u snagu NOP-a, nepovjerenje u sve što se radi pod jugoslavenskim imenom. Bilo je jasno da će snaga i širina NOP-a rasti u mjeri u kojoj i autoritet i utjecaj KP među hrvatskim seljaštvom. Partijske organizacije i rukovodstva od druge polovine 1942. godine nastoje da ojačaju utjecaj KP na mase, da s idejama NOP-a šire prodru među hrvatsko seljaštvo. Krajem godine u Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju stižu izvještaji koji govore o porastu ugleda Partije, jačanju organizacija NOP-a i sve većem prilivu hrvatskog seljaštva kao i seljaštva nacionalnih manjina u partizanske jedinice. ¹²⁵

Formiranjem OK KPH za Pokuplje i Žumberak i čišćenjem partijskih radova od oportunističkih elemenata 1942. godine, jača utjecaj NOP-a na ovom području. HSS je još uvijek vrlo snažan s osnovnom tezom »hrvatski narod neće ni fašizam ni komunizam« i nastojanjem da hrvatsko seljaštvo održe što dalje »od šume« uspjeti su pasivizirati znatan dio seljaštva.

Unatoč tome od sredine 1942. godine postupno, a zatim sve masovnije seljaštvo pristupa NOP-u. Na području Velike Gorice zaoštario se odnos seljaštva i NDH zbog drastičnih mjera ustaškog režima prilikom rekvizicija žita. Interesantno da na području Jaske imućnije i obrazovanije seljaštvo brže pristupa NOP-u od seoske sirotinje većinom klerikalno nastrojene koju i HSS pokušava raznim »dobročinstvima« vezati uz sebe. Ovo područje čini izuzetak jer se u ostalim dijelovima siromašnije seljaštvo brže opredjeljuje za NOP. Ono pred organe NOP-a odlučno postavlja zahtjev podjele zemlje onih veleposjednika koji su je napustili i otišli u Zagreb, a osobito je ogorčeno zbog eksploatacije kojoj je izloženo

[123] AIHRPH, Fond CK KPH k. 13, dok. 351.

[124] Pavle Gregorić, NOB u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, str. 91–97.

[125] Jefto Sašić, Uslovi formiranja Prve slavonske divizije, HIS 7–8/1970.

[126] AIHRPH, Fond CK KPH k. 16, dok. 612, k. 18, dok. 742.

no od križevačke nadbiskupije koja daje zemlju na obrađivanje — uz napolicu. Stvaranjem oslobođene teritorije i mjerama novih organa vlasti ovaj dio seljaštva je uvjeren da jedino pobjedom NOP-a može očekivati rješenje svojega socijalnog položaja.

U 1943. godini dolazi do sve veće diferencijacije u redovima seljaštva i masovnog priliva siromašnog i srednjeg seljaštva u partizanske jedinice i organizacije NOP-a. To su osobito odnosi na sva gorička područja, zatim područje općine Radotović i Vivodina, a lošije je stanje u dijelovima općina Krašić, Sošice i Draganić koji su duže bili ili i tada pod kontrolom NDH. Razočarano u HSS sve veći dio siromašnog i srednjeg seljaštva napušta politiku ove stranke i trajno prilazi NOP-u, a uz HSS ostaju razni »prirepaši gospode«, bogatije seljaštvo i trgovci.¹²⁷

U ustaničkim krajevima Banije, Like i Korduna seljaštvo je već u prvoj godini ustanka činilo glavnu snagu boračkog sastava. Veći dio srpskog seljaštva je zbog terora ustaša brže prihvaćao politiku KPJ i od početka se masovnije uključivalo u NOP. Brojni dokumenti potvrđuju činjenicu da je na spremnost sve većeg dijela srpskog seljaštva da se aktivno uključi u NOP utjecao ustaški teror, a prije svega prijetnja fizičkim uništenjem s jedne i spremnost i sposobnost Partije da najhrabriji dio seljaštva organizira u NOP-u s druge strane. Ne radi se, dakle, o višoj političkoj svijesti srpskog seljaštva već je njegovo brže uključivanje u NOP posljedica objektivnih okolnosti u kojima se našlo i zbog kojih je Partija u srpskim selima ovih područja našla svoja najснаžnija uporišta. I u redovima ovog seljaštva postojao je kolebljivi dio koji se bilo iz straha ili nedovoljne političke svijesti orijentirao samo da spasi glavu ili obrani svoje materijalne interese pa je u pojedinim sredinama prihvaćao i mjere ustaškog režima, od pokrštavanja do suradnje s ovim režimom — a dio je izlazio iz postojećeg stanja nalazio u odlasku u četničke jedinice

[127] AIHRPH, Fond CK KPH k. 17, dok. 671, k. 20, dok. 918, k. 24, dok. 1304.

nadajući se da će tako zaštititi vlastiti i život svojih porodica.¹²⁸ Ipak, što se tiče srpskog seljaštva moguće je ustvrditi da je u 1942. godini i nadalje ostvaren kontinuirani uzlazni put njegovog uključivanja u NOP bez većih plima i oseka koje su se javljale u prvoj godini ustanka.

Na tu pojavu utječe nekoliko faktora: porast autoriteta i utjecaja Partije i organa NOP-a, osobito NOO-a koji su na oslobođenim područjima svojim mjerama zbrinjavanja siromašnog, postradalog stanovništva i drugim mjerama na rješavanju životnih problema trajno vezali uz NOP sve veći dio seljaštva, zatim velikog osobnog autoriteta pojedinih ustaničkih vođa, primjerice Vasilije Gačeše i masovnijih pojava identifikacije s ovim i drugim ustaničkim vođama — legendama, zatim duboke mržnje prema ustašama i okupatoru s jedne i tradicionalnom težnjom za slobodom i dostojanstvom s druge strane. Što se tiče klasnih uzroka treba reći da je buržoaski utjecaj bivših srpskih građanskih političara oslabio dobrim dijelom i zbog toga što je dio bio likvidiran a dio se priklonio četničkom pokretu koji je u to vrijeme kompromitiran suradnjom s ustašama u borbi protiv NOP-a ili stavljanjem pod zaštitu talijanskog okupatora. Osnovni problem daljnjeg razvoja NOP-a je kako u njega uključiti hrvatsko seljaštvo koje izražava sve veće simpatije za ideje i mjere NOP-a, ali se u njega još nedovoljno aktivno uključuje. Tako V. Bakarić u pismu E. Kardelju 16. kolovoza 1942. godine naglašava »hrvatski seljak nas sve bolje dočekuje kud god prolazimo«, ali još uvijek ne daje dovoljnu »potporu partizanskim jedinicama.«¹²⁹

Kod dijela hrvatskog seljaštva prisutno je rezoniranje: »vi imate pravo u svemu što govorite i radite ali ako konačno pobijedi Njemačka — sve će to propasti, a ako pobijedi Engleska ona neće dozvoliti pobjedu ko-

[128] Vidjeti opširnije: M. Grozdanić, *Revolucionarno demokratski pokret prije rata i ustanak u Baniji i Kordunu u jednom dijelu suvremene historiografije*, u Zborniku Sisak i Banija 1941. godine.

[129] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 11, dok. 271.

komunista.«¹³⁰ Poraz njemačke vojske pod Staljingradom i na drugim frontovima uz uspjeh NOB-e u Jugoslaviji osobito nakon poraza IV neprijateljske ofenzive, bitno će utjecati da se ovaj kolebljivi dio hrvatskog stanovništva 1943. godine aktivno uključi u NOP.

Sto se tiče utjecaja HSS na hrvatsko seljaštvo on je najjači na području Banije, slabiji na Kordunu, a najslabiji, gotovo beznačajan na području Like. Osnovna konfrontacija na području Korduna i Like bila je NOP — nasuprot ustaša, četnika i talijanskog okupatora. Partijskoj organizaciji uspjelo je suzbiti pojave šovinizma raspirene 1941. godine, a u brojne primjere solidarnosti između srpskog i hrvatskog seljaštva uključuje se i muslimansko seljaštvo.¹³¹ Masovno uključivanje srpskog seljaštva u NOP dovelo je i do pojave izvjesnog samozadovoljstva u partijskim redovima koje se manifestiralo nedovoljnim angažiranjem na aktiviranju hrvatskog seljaštva. To se posebno odnosi na partijsku organizaciju Banije, nedostatak koji je otklonjen poslije otvorenog pisma CK KPH partijskim organizacijama ovog područja u jesen 1942. godine.¹³² Druge polovine 1942. godine i na području Like dolazi do osjetne promjene u odnosu hrvatskog seljaštva prema NOP-u. S teritorija pod kontrolom četnika (gračački kotar) dolazi do masovnog bijega naroda na oslobođeni teritorij. U hrvatskim selima zapadne Like utjecaj NOP-a je sve veći. To se ogleda u sve brojnijem odlasku u partizanske jedinice i masovnom sudjelovanju u izborima za NOO-e. Najbolje je stanje na gopićkom, zatim otočkom, a slabije na brinjskom, udbinskom i gračačkom kotaru ali se i tu osjeća snažno previranje. OK KPH Like s pravom ocjenjuje da je promjena kod hrvatskog seljaštva prvenstveno uspjeh terenskih političkih radnika Partije.¹³³

[130] Isto, k. 8, dok. 134.

[131] Sve su brojniji primjeri da je hrvatsko seljaštvo pružalo zaštitu progonjenom srpskom seljaštvu i odbijalo da ide u pljačku i primi opljačkane stvari iz srpskih sela a muslimansko stanovništvo s područja Bihaća i Cazina je odbijalo da kreće u paljenje srpskih sela. AIHRPH, Fond CK KPH k. 9, dok. 189, k. 11, dok. 248, k. 13, dok. 367.

[132] Isto, k. 13, dok. 365, 375, k. 14, 427.

[133] AIHRPH, Fond CK KPH k. 15, dok. 515, k. 16, dok. 595.

Četvrta neprijateljska ofenziva opustošila je veći dio ovih područja, ali nije ozbiljnije pokolebala opredjeljenje naroda za NOP. Jedino je zaoštren odnos s imućnijim seljaštvom zbog rekvizicija koje je bilo nužno uvesti da bi se prehranilo siromašno. To se posebno odnosi na glinsko i dvorsko područje gdje se ovaj dio seljaštva pod vodstvom HSS bez većeg uspjeha počeo organizirati protiv NOP-a.

Kod kolebljivih elemenata, osobito pripadnika HSS i drugih građanskih stranaka neprijateljska ofenziva je pojačala tendenciju da se ne angažiraju »prerano«. Špekulirali su i čekali kraj ofenzive — da bi se poslije odlučivali na koju će stranu. Sudjelovanje ustaša u ofenzivi i njihovi zločini izazvali su još veću mržnju prema Pavelićevoj NDH kao kvislinškoj tvorevini. Pavelićeva prisilna mobilizacija doživljava neuspjeh i kod hrvatskog seljaštva koji je na sve načine izbjegava, a za mnoge je pravi izlaz bio odlazak u partizanske jedinice. Zajednička stradanja naroda u vrijeme ofenzive, veliki broj nezbrinutih i masovna pojava gladi, još je više zbližila seljaštvo ovih područja i povezala ga s organima NOP-a. O tome svjedoče brojni primjeri solidarnosti i međusobnog pomaganja koje je učvrstilo bratstvo i jedinstvo hrvatskog seljaštva s područja sjeverno od Save i Banije sa srpskim seljaštvom Korduna, srpsko seljaštvo Like s Hrvatskim seljaštvom Gorskog kotara.¹³⁴ Ponovno stvaranje velikog oslobođenog teritorija u proljeće 1943. godine, kada je očišćena od neprijatelja gotovo cijela Lika, dio Korduna i Banije, omogućilo je Partiji da raznim oblicima mobilizira najveći dio do tada neuključenog seljaštva.

Na području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara dolazi 1942. godine do potpune političke i klasne diferencijacije stanovništva. Domaća buržoazija našla je oslonac u talijanskom okupatoru. Utjecaj HSS-a najjači je na području Ravne Gore, Mrkoplja, zatim Delnica i Skrada. Okuplja bogatije seljaštvo, trgovce, šumare i dio obrtnika tvrdnjama da NOP nema nacionalno oslo-

[134] Isto, k. 18, dok. 721, 741, 818, 823.

bodilački već klasno-komunistički karakter i da je prvenstveno uperen protiv imućnijih društvenih slojeva i crkve. Pod utjecajem HSS-a na području Kastavštine i Grobinštine, a u čabarskom kraju pod utjecajem okupatora, imućnije seljaštvo i dio malograđanskih društvenih slojeva sklanja se u uporišta pod zaštitom okupatora. To čine dijelom i zbog straha od gnjeva siromašnog seljaštva.

Elastičnim prilazom Partija uspijeva izolirati mačkovski dio HSS sa svim negativnim crtama »mirotvorstva«, odnosno čekanja »boljih vremena«. Izolirani su i imućniji pojedinci kod kojih je prisutna nostalgija za izbjegličkom vladom. Siromašno, sitno i najveći dio srednjeg seljaštva opredjeljuje se za NOP i povezuje s klasno svjesnim proletarijatom. Time je partija ubirala plodove upornog političkog rada na povezivanju radničke klase i seljaštva. Samo u onim mjestima gdje su partijske organizacije prešle u odred i zapustile rad na terenu pristupanje seljaštva u NOP teklo je sporije. Odanost naroda NOP-u i spremnosti da više pridonosi narodnooslobodilačkoj borbi dolaze do punog izražaja na području Kastavštine i Grobinštine.¹³⁵ »U NOB-u je okupljen gotovo čitav narod« ističe A. Berus. Ona ocjenjuje da se pod utjecajem naroda prema NOP-u okreću i imućniji pojedinci »pristalice vlade u Londonu«, ali to čine ne toliko zbog opredjeljenja već više iz straha jer je likvidiran izvjestan broj talijanskih konfidenata.¹³⁶

Uspješan razvoj NOP-a praćen je produbljivanjem klasnih razlika i zaoštavanjem klasnih odnosa što je dolazilo u sukob sa širinom političke platforme. Partija nije mogla izbjeći određena revolucionarna rješenja jer bi u protivnom dovela u pitanje svoj utjecaj na osnovne radne slojeve stanovništva i njihovo trajno uključivanje u NOP.

Jesenja ofenziva talijanskog okupatora praćena je strahovitim terorom nad siromašnim seljaštvom s ciljem da ga zaplaši, a taktiziranjem prema imućnijim slo-

[135] AIHRPH, Fond CK KPH k. 9, dok. 158, 165.

[136] Isto, k. 10, dok. 210.

jevima s nastojanjima da ih vežu uz sebe. Haraćenju, pljački i uništenju izložen je najveći dio ovih područja. U jednom izvještaju CK KPH Otmar Kreačić dao je slikovit opis stanja nastalog neprijateljskom ofenzivom. »Slika u ovim krajevima je žalosna — kud god pogledaš i okreneš glavu posvuda strše goli, hladni zidovi, šljivici osakaćeni i spaljeni, tu i tamo po koji lelek neke žene na pragu svog ognjišta. No to je za tren, jer već se čuju čekići i pribijanje dasaka, djevojke se smiju i pjevaju, tješe one malobrojne koji još ne mogu preboljeti svojih kuća«.¹³⁷ KPH se na ovom području našla pred složenim ekonomskim i političkim problemima. Trebalo je ohrabriti narod, odstraniti strah i kolebanje i povratiti borbeni moral. Rješavanje akutnih problema postradalog stanovništva, pogorelaca, prehrane siromašnog stanovništva, bilo je prvenstveni zadatak organa NOP-a.

Briga o narodu došla je do punog izražaja, što je pozitivno utjecalo na autoritet Partije i NOO-a kao organa nove narodne vlasti. Kako će izgledati buduća Jugoslavija — političko je pitanje postavljano najčešće na terenu. Narod zabrinjava odnos četnika Draže Mihajlovića i izbjegličke vlade kao i aktiviranje dr Šubašića koji je »silno omražen iz ranijih vremena dok je u Vrbovskom radio kao advokat«. Razbijanjem četničkog centra na području Gomirja slomljen je i njegov utjecaj na dio srpskog seljaštva. Narod koji se potpuno opredijelio za NOP i podnosio ogromne žrtve nije prihvaćao nikakav kompromis sa snagama starog poretka.

Uza sve poduzete mjere talijanskom okupatoru nije uspjelo izolirati narod Istre od oslobodilačke borbe susjednih područja Hrvatske i Slovenije. U drugoj polovini 1942. godine dolazi do stvaranja Prve istarske partizanske čete, a sve veći broj Istriana odlazi u partizanske jedinice Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Slovenije.

[137] Isto, k. 13, dok. 356.

Uvjeti za razvoj NOP-a izuzetno su teški. Uz neophodne geografske uvjete, gustu mrežu talijanskih garnizona i organa vlasti, deficitarnost kadrova KPH kao i činjenice da KP Italije ne prihvaća oružani ustanak, tu su i složeni klasni i nacionalni razlozi. O tim razlozima krajem 1942. godine u pismu OK KPH Hrvatskog primorja upućenom CK KPH nalazimo slijedeće: »Zbog 20 godišnjeg fašističkog terora istarski je čovjek politički zaostao i svakom je seljaku i građaninu utjeran strah u kosti. Velika je koncentracija oružanih snaga, a razvijena špijunaža putem domaćih ljudi prodrla je u svako selo...« a zatim da se »zbog nedovoljne nacionalne i klasne svijesti narod (se) prije prepušta hapšenju i interniranju nego da se povuče pred talijanskim terorom u šumu i pristupi partizanima.«

OK KPH Hrvatskog primorja ocjenjuje da je sredinom 1942. godine »led razbijen« da se ideje NOP-a šire prvenstveno kao rezultat individualnog rada političkih radnika, da je uspjeh postignut na istočnom dijelu Istre (sela Jurdani, Kučeli, Veprinec, Poljana, Lovranska Draga) zatim u selima južnog i zapadnog dijela Istre, na području Labina, Buzeta i Pule kao i selima planinskog dijela centralne Istre.^[138] U dodiru s hrvatskim seljaštvom Istre 1942. godine je utvrđeno da odobrava NOP, da je spremno da ga materijalno pomaže ali ne da se i aktivno uključi u partizanske jedinice. Smatramo da je ocjena o »nedovoljnoj nacionalnoj svijesti« preoštira i da je upravo nacionalni momenat, uz mržnju prema okupatoru, talijanizaciji i fašizmu uopće bio pokretački faktor uključivanja hrvatskog seljaštva Istre u NOP. To što je uključivanje istarskog seljaštva u NOP teklo sporije rezultat je klasnih pa i psiholoških uzroka. Ljubo Drndić, jedan od organizatora ustanka u Istri navodi da je, bez obzira na ratne uvjete, životni standard istarskog seljaštva bio relativno visok, zahvaljujući i povoljnim atmosferskim prilikama godišnji prinosi su zadovoljavajući, a poljoprivredna proizvodnja normalna. Ljude, koji su još uvijek dosta dobro živjeli teško je

[138] AIHRPH, Fond CK KPH k. 18, dok. 693.

bilo pokrenuti u partizanske redove i to još izvan Istre — daleko od rodnog kraja.^[139] U prvoj polovini 1943. godine NOP Istre je u stalnom jačanju. U ovisnosti o činjenici da ga pokreću aktivisti KPH s nacionalno-oslobodilačkim i socijalno-revolucionarnim sadržajem otpočinje izrazitije teći proces nacionalne i klasne diferencijacije. Bogatiji seljaci, trgovci, hotelijeri i dio svećenstva sve se više vezuje uz okupatora, a radnici i siromašni seljaci hrvatske nacije uključuju se u NOP tražeći izlaz iz socijalnih i nacionalnih proturječnosti. Glavno žarište NOP-a postaju sela centralnog dijela Istre koja do kraja rata ostaju njegovo najjače uporište.^[140]

U Istri, u uključivanju stanovništva u NOP, postoji znatnija razlika između grada i sela. Dok je u gradu proces »talijanizacije« više uspijevao osobito kod malograđanskog društvenog sloja — ideje NOP-a teže su prodirale, na selu je situacija obrnuta i seljaštvo »osjeća NOP sve više kao svoj«. ^[141] Već smo rekli da je na području Dalmacije u 1941. godini osnovni oblik otpora i borbe protiv talijanskog okupatora organiziran i vođen u gradovima i da je tu uključen samo manji dio seljaštva prigradskih naselja.^[142]

U prvoj polovini 1942. godine na ovom području dolazi do dvije bitne promjene u aktivnosti KPH.

Prvo, počinje se jasnije manifestirati kurs Partije na oružani ustanak izražen u stvaranju partizanskih jedinica s osloncem na izvangradska područja i drugo, poslije kritike CK KPH i neuspjelih pregovora s vrhovima HSS komunisti se opredjeljuju za neposredan politički rad među radnim slojevima stanovništva posebno na

[139] AIHRPH, Fond CK KPH k. 18, dok. 693.

[140] Navedeno prema: Mario Nikolić, Istra 1943, ČSP III/1973.

[141] AIHRPH, Fond CK KPH k. 20, dok. 874, Opširnije o tome: Nikola Crnković, Neki problemi narodnooslobodilačkog pokreta u Istri 1941 — 1943, ČSP/II—III/1971.

[142] AIHRPH, Fond CK KPH k. 26, dok. 1484. Tako na splitskom području koji je centar ove aktivnosti seljaštvo sudjeluje s 22% u ukupnom broju svih osnovnih društvenih grupa koje sudjeluju u revoluciji 1941. god. Vidi: Igor Graovac, Pregled sudjelovanja pojedinih drupa stanovništva Splita u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941 — 1945, u Zborniku Split u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941 — 1945.

kursu animiranja hrvatskih seljačkih masa u partizanske redove. U tim novim uvjetima počeo se postupno valorizirati utjecaj Partije u pojedinim seoskim sredinama ostvaren u predratnom razdoblju, i prodirati u one sredine gdje ga do tada nije bilo ili je bio neznatan. Pokazalo se kao pravilo da se ranije i masovnije u NOP uključuje seljaštvo onih sredina gdje je Partija djelovala još u predratnom razdoblju.

U pristupu seljaštvu, u dijelu partijskog članstva, osjećalo se izvjesno neshvaćanje širine platforme NOP-a jer su u pojedinim sredinama identificirali ideje NOP-a s direktnom borbom za socijalizam. Nasuprot ovog tzv. »lijevog« skretanja javljale su se i pojave »desnog« skretanja izražene u traženju suradnje s vrhovima građanskih partija i kada je bilo očito da se ta suradnja ne može ostvariti, a pritom je zapostavljen rad s narodnim masama.¹⁴³

Unatoč tome što su navedene slabosti bile ograničavajući faktor uključivanja seljaštva u NOP ipak dolazi do stvaranja velikog broja novih odreda: splitskog, sinjskog, šibenskog, livanjskog, kninskog, poljičkog, omiškog a kasnije i drugih u kojima se našao i znatan broj tamošnjeg seljaštva.

Najveći uspjeh u aktiviranju seljaštva na platformi NOP-a postignut je na području sjeverne Dalmacije gdje je do jeseni 1942. godine u partizanske jedinice stupilo više od 3000 boraca — većinom »težaka«. To se posebno odnosi na šibensko i trogirsko područje gdje su »svi seljaci toga kraja listom za NOP.« Sličan uspjeh postignut je u dijelu zagorskih i poljičkih sela. Na području južne Dalmacije najbolje je stanje na makarskom području, a oko Metkovića je još uvijek jak utjecaj HSS-a koji je najveća prepreka NOP-a. Najslabije je stanje na sinjskom i dubrovačkom području zbog deficitarnosti partijskih kadrova »ali i s ovih područja seljaci, čak i žene spontano pa i masovno dolaze u partizanske jedinice.« Na Braču i

[143] Isto, k. 9, dok. 188.

Hvaru seljaštvo se najuspješnije uključuje u NOP, a u Korčuli još nije prevladan oportunizam partijske organizacije. Na kninskom području lomi se utjecaj četnika (popa Đujića), a na imotskom utjecaj ustaša i HSS. Tu predstoji dugotrajan politički rad na suzbijanju četničkog i ustaškog utjecaja na seljaštvo. Oslobođanjem većeg dijela imotskog područja intenziviran je politički rad i »više od 400 seljaka sudjelovalo je u rušenju cesta«.¹⁴⁴

Kako su partizanske jedinice brojčano jačale i pokazivale sposobnost da se održe uprkos brojčanoj i tehničkoj nadmoći neprijatelja, one izazivaju sve veći respekt i simpatije seoskog stanovništva Dalmatinske zagore prema sebi i ciljevima za koje se bore. Već početkom 1942. godine počinje priliv seljaka podinarskih i potkamešničkih sela u partizanske jedinice na Dinari i Kamešnici, a taj proces se intenzivnije razvija od sredine iste godine na području Muća, Laćevice, Poljičkoj krajini i okolici Dicma.¹⁴⁵ Na području pod kontrolom NDH ustaška propaganda je činila sve da među seljaštvom stvori i održi neprijateljsko raspoloženje prema NOB-u i Partiji. U tome im obilno pomaže reakcionarni dio HSS-a koji još nalazi uporište kod imućnijeg dijela seljaštva i »bivših seoskih glavara«, kao i veći dio katoličkog klera. Isto čine i četnici na područjima pod svojom kontrolom. Vidjeli smo da se jačanjem partizanskih jedinica, djelovanjem partijskih organizacija i kadrova lome ovi utjecaji i stvara drugačije raspoloženje masa koje se izražava sve masovnijim uključivanjem u jedinicu NOV i osobito stvaranjem i trajnim djelovanjem NOO — novih organa vlasti koju je narod najvećeg dijela ovih područja jedino priznavao. Okupatoru i domaćim kvislinzima preostalo je da ovaj proces zaustave masovnim terorom. Fašističke odmazde kao paljenje čitavog sela, masovna ubojstva, teror, pljačka — postale su gotovo svakodnevne pojave.

[144] Isto, k. 12, dok. 314.

[145] Vidjeti opširnije: Ivan Perić, Zalede Splita u revolucionarnom radničkom pokretu i oružanoj revoluciji, cit. zbornik Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941 — 1945.

Međutim, umjesto straha, neprijateljski je teror raspaljivao još veću mržnju prema okupatoru i domaćim pomagačima i rezultirao većom spremnošću naroda da se aktivno uključi u NOP. Narod je shvatio gdje je uzrok njegovih stradanja i patnji, a zvjerstva neprijatelja »otvorila su oči svakom poštenom čovjeku da vidi da ne postoji izlaz iz ovakvog stanja osim aktivna borba protiv okupatora.¹⁴⁶

Novi impuls masovnom uključivanju seljaštva Dalmacije u NOP je dolazak proleterskih jedinica i Vrhovnog štaba na granice ovog područja drugom polovinom 1942. godine.

Novi val velike mobilizacije boraca Dalmacije, prvenstveno iz redova seljaštva daje pečat tadašnjem stupnju razvoja oslobodilačke borbe u Hrvatskoj. Do proljeća 1943. godine iz Dalmacije je u jedinice NOP stupilo više od 12.000 boraca a ocjenjujemo da je više od polovine bilo iz redova seljaštva.

No, kako svaka velika plima ima i svoju oseku, tako je na području Dalmacije u proljeće 1943. godine, osobito u travnju i svibnju, došlo do kraćeg kriznog razdoblja. Uzroci kriznog stanja su isključivo ekonomskog karaktera. Odlaskom dalmatinskih jedinica s ovog područja oslabila je zaštita stanovništva i ono je još više izloženo neprijateljskoj pljački i terorizmu. Gotovo isto toliko ljudi koliko je otišlo u jedinice NOV odvedeno je u neprijateljske logore, veliki kompleksi zemlje ostali su neobrađeni i Dalmacija se našla u izuzetno teškom ekonomskom položaju. Većina naroda gladuje, a učestali su slučajevi umiranja od gladi. Zamor, iscrpljenost i glad u znatnoj mjeri utječu na pojavu oseke u borbenom raspoloženju masa.¹⁴⁷ Ljudske rezerve su iscrpljene

[146] Navodimo samo nekoliko primjera terora. Zapaljena su sela Rupotina kod Solina, Mimice kod Omiša, Zrnovica kod Splita, u samom Trogiru su zapaljene kuće onima čiji su članovi otišli u partizane. Nekoliko tisuća ljudi je odvedeno u logore a oko Zatonu i Vodica ubijeno je oko 50 ljudi, Biograda 23, Trogira 60, a velik broj žrtava bio je i na području Omiša, Knina, Benkovca i drugih područja (AIHRPH k. 22, dok. 1086).

[147] U svakodnevnim razgovorima političkih radnika s narodom dobivao se najčešći odgovor: »Mi smo davali pomoć, sudjelovali smo u borbama, upu-

osobito na splitskom, trogirskom i sjeverodalmatinskom području i PK KPH Dalmacije ocjenjuje da se težište političkog rada i mobilizacije mora prebaciti na sinjsko, kninsko i imotsko područje, zatim područje južne Dalmacije i otoka. Ovo kratkotrajno krizno razdoblje vrlo je brzo prebrođeno.

Novi priliv boraca u jedinice NOV bitno pospješuju »vanjski« faktori, vojni uspjesi saveznika — osobito na istočnom frontu kao i uspjesi NOV koji su jačali vjeru u pobjedu i pokrenuli dio do tada pasivnog seljaštva. Poslije sloma Pete neprijateljske ofenzive dolazi do masovnijeg opredjeljenja za NOP seljaštva otoka i južne Dalmacije. Masovnije opredjeljenje seljaštva za NOP uzrokuju i dva »unutarnja« faktora; povlačenje talijanskog okupatora u veće centre obalnog pojasa i opredjeljenje za NOP bivših istaknutih funkcionera HSS s područja Sinja. Već se ranije u NOP uključio Pavao Krce, a sredinom 1943. godine i Stanko Škere, Nikola Sikirica, Ivo Smolić, Marko Čikotić i Filip Ratković izdaju proglas u kojem otvoreno osuđuju Mačeka i njegovu politiku »čekanja« i pozivaju pristaše da se aktivno uključe u NOP. Primjer sinjskih funkcionera HSS slijedili su funkcioneri stranke s područja Omiša, Imotskog, te nekoliko funkcionera HSS Splita što je u NOP »povuklo velik dio seljaka koji su do tada bili pod njihovim utjecajem«.¹⁴⁸

Analiza partijskih dokumenata iz 1942. i početkom 1943. godine pokazuje plimu raspoloženja seljaštva prema NOP-u gotovo čitavog područja Hrvatske. Izražena je sve aktivnijim pomaganjem partizanskog pokreta, formiranjem i masovnim angažiranjem seljaštva u NOO-ima i raznovrsnim oblicima i organima NOP-a i postupnom, a na području Dalmacije i Hrvatskog primorja masovnijem, prilivu hrvatskog seljaštva u partizanske

tili smo u NOV naše sinove, ali smo sada gladni pa ne možemo pomoći ni sami sebi. AIHRPH, Fond CK KPH k. 22, dok. 1086.

[148] Isto, k. 25, dok. 1408. Vidi opširnije: Fikreta Jelić, O nekim obilježjima politike Hrvatske seljačke stranke u Splitu 1941 — 1944. godine, citirani zbornik Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941 — 1945.

jedinice. Prema intonaciji brojnih izvještaja s terena CK KPH je pomogao izvijestiti CK KPJ da je u 1942. god. prisutna snažnija diferencijacija u redovima seljaštva i da je počeo »znatan zaokret u držanju hrvatskih seljaka«.

Njihovo raspoloženje ne samo prema okupatoru nego i kvislinškoj NDH je sve kritičkije. Odbija ga sistem surovog terora i zločina kao i izdaja nacionalnih interesa, sistem cijena poljoprivrednih proizvoda, racioniranja namirnica, rekvizicija priroda žitarica i stoke, a smeta ga i procvat šverca i korupcije. Kroz domobranstvo, gdje se još uvijek sklanja dio hrvatskog seljaštva, pokazuje se projekcija raspoloženja prema ustaškom pokretu. Od kraja 1942. godine seljaka se u pravilu samo prisilno moglo mobilizirati u ustaške redove. Previranja u HSS-u su indikator odnosa članstva prema razvoju vojnih i političkih događaja kod nas i u svijetu. Razumljivo je — kako to ispravno konstatira Lepa Perović za područje sjeverne Hrvatske, ali se može odnositi i na čitavo područje Hrvatske — da se seljaci »nisu mogli tako lako i tako brzo osloboditi utjecaja jedne partije, koja je bila nekada njihova ne samo po imenu nego i po programu«. ¹⁴⁹

Međutim, oslanjanje HSS-a na imućnije seljaštvo i malograđanske elemente, personalizacija politike i njezina koncentracija u ostacima rukovodećeg aparata st ranke s raznovrsnom političkom kombinatorikom koja je sadržavala i služenje ciljevima okupatora i bez obzira koliko se taj aparat trudio da seljaštvo uvjeri kako je Maček još uvijek jedina spasonosna osoba koja može ostvariti njegov cilj »da ga se pusti na miru«, politika »čekanja« je za sve veći dio siromašnog i srednjeg seljaštva gubila perspektivu. Razumljiva su kolebanja i ovog seljaštva između opredjeljenja za borbu i njeno pomaganje i odlaganja vlastitog uključivanja u njene tokove, vidljivo izražena 1942. godine, jer su izraz psihologije političke inertnosti koja se postupno rasta-

[149] L. Perović, Godine oslobodilačke borbe Zagreba i sjeverne Hrvatske, u zborniku Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971, str. 289.

će. Krajem 1942. i početkom 1943. godine kod sve većeg dijela hrvatskog seljaštva vidljiva je činjenica postupnog sazrijevanja svijesti o neophodnosti borbe, sa zahtjevom odnosno perspektivom promjena koje ona sobom nosi.

Poslije stvaranja AVNOJ-a sve se više zaoštrava borba za nove društvene i nacionalne odnose i parola »nema povratka na staro«, koja je vjerno odražavala težnje NOP-a u dotadašnjoj fazi, morala je biti konkretizirana perspektivom novoga. To je vrlo dobro uočio I. L. Ribar konstatirajući da na terenu Hrvatske osnovna tema razgovora više nije »tko će pobijediti« nego »što će sutra biti s nama«, i da su »pitanja o budućnosti Hrvatske, Jugoslavije, političkom ustrojstvu zemlje, odnosa prema jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u Londonu itd. u svačijim ustima, i naša Partija morat će što prije naći formu da svoj stav po njima učini poznatim masama«. ¹⁵⁰ Odgovor na ova i druga pitanja s jasnom formom saveza radnika i seljaka ostvarivanim radom »odozdo«, kao garancijom njihovog ostvarivanja i naj-snažnijom branom povratka na stanje eksploatacije i centralističko hegemonističko ustrojstvo Jugoslavije, postala su privlačna snaga NOP-a u novoj etapi masovnog uključivanja ne samo seljaštva nego i ostalih radnih slojeva stanovništva Hrvatske u NOB i socijalističku revoluciju.

[150] Vidi opširnije: Dr Ivan Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945, str. 129 — 134.

Rast i klasna struktura jedinica NOV Hrvatske 1943—1945.

Razvoj NOB-e i socijalističke revolucije u Hrvatskoj u razdoblju 1943—1945. karakterizira nekoliko faktora koji bitno utječu na masovno uključivanje stanovništva u njen tok.

Sredinom 1943. godine snage antihitlerovske koalicije preuzele su stratešku inicijativu i krenule u pobjedonosni pohod, a NOP Jugoslavije je dostigao takve razmjere da nije bilo sumnje u njegov konačni pobjedonosni ishod.

Ujesen 1943. godine kapitulacijom Italije NOP Jugoslavije osobito na području Hrvatske dobiva novi snažan impuls. Oslobođena je gotovo čitava obala što je rezultiralo prilivom mase novih boraca. Iako je njemački okupator kasnije povratio veliki dio ovog teritorija, nije uspio slomiti polet narodnog ustanka.

Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj proširio se i značajno učvrstio na onim područjima gdje u dotadašnjem razvoju nije poprimio masovne razmjere. To se posebno odnosi na područja sjeverno od Save i Istru gdje su stvorene velike oslobođene teritorije, koje su zajedno s oslobođenim teritorijem Like, Korduna, Banije, Dalmacije i Hrvatskog primorja premašile veličinu teritorija pod kontrolom okupatora ili snaga NDH.

Dolazi do masovnog priliva boraca iz svih struktura društva, osobito iz redova seljaštva, tako da se ujesen 1943. godine pod komandom Glavnog štaba Hrvatske bore 3 korpusa (4. 6 i 8) odnosno jedanaest divizija u čijem je sastavu 40 brigada, a djeluju još i 33 partizan-

ska odreda i brojne pozadinske jedinice. Hrvatska postaje jedna od ključnih oblasti u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije.^[151] Kvislinška tvorevina NDH praktički je vojno i politički poražena, a redove domobranstva zahvaća sve veća demoralizacija.

Dinamičan proces pristupanja socijalnih struktura u redove NOP-a, u prvom redu hrvatskog seljaštva, uvjetovan je prije svega stvaranjem i odlukama ZAVNOH-a i historijskim odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Već u pripremi ZAVNOH-a pokazalo se da o njemu »seljaci rado slušaju, rado bi to primili kao nešto svoje, jer u AVNOJ-u još ne vide svoje pravo predstavnništvo.^[152] Takav zaključak izvlači Povjerenstvo CK KPH za Zagreb na osnovi brojnih izvještaja s terena sjeverne Hrvatske u kojima stoji da o ZAVNOH-u seljaci »govore s ushićenjem jer osjećaju da bi bila jedina garancija za sutrašnju slobodnu Hrvatsku.^[153]

CK SKH obavijestio je telegramom CK KPJ o velikom zanimanju koje na području Hrvatske postoji za osnivanje ZAVNOH-a što bi »u velikoj mjeri olakšalo borbu protiv izdajničkog vodstva HSS i ostalih grupa.«^[154] Stvaranje ZAVNOH-a naišlo je na veliki politički odjek u cijeloj Hrvatskoj, što je ubrzalo širenje NOP-a čiju bazu sve više čini hrvatski narod, pretežno seljaštvo kod kojeg je naglo opao politički ugled Mačeka i vodstva HSS-a zbog njihove dugotrajne politike čekanja, lojalnosti i pomaganja ustaške NDH.

Za široke narodne mase formiranje AVNOJ-a značilo je početak lomljenja svih pokušaja obnove omražene kraljevine Jugoslavije, a stvaranje ZAVNOH-a i izgradnja nove, narodne vlasti, uz vojno-političke uspjehe NOP-a otvarali su perspektivu da se po oslobođenju ne-

[151] Vidi opširnije: Fabijan Trgo; Osnovne karakteristike razvoja narodnooslobodilačkog rata u Hrvatskoj u 1944. godini, u Zborniku Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine, Zagreb, 1976. str. 125—138.

[152] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb, k. 45, dok. 386.

[153] AIHRPH, Fond OK Krapina, k. 81, dok. 2970.

[154] AIHRPH, Fond CK KPH k. 23, dok. 1147.

će vratiti stari protunarodni režimi. Formiranje ZAVNOH-a kao reprezentativnog i najvišeg političkog općenarodnog organa NOP-a u Hrvatskoj, reprezentativni sastav njegovih vijećnika, uz uspjehe snaga NOP-a Jugoslavije bili su konkretizacija perspektive stvaranja slobodne države ravnopravnih naroda. To je ubrzalo proces uključivanja hrvatskih masa u oružanu borbu, a proces raslojavanja HSS poprimio je intenzivne i široke razmjere.

Time je, kako je konstatirao dr Vladimir Bakarić, »pitanje odnosa hrvatskog naroda prema ustanku konačno riješeno, te se ovaj počeo dalje razvijati nezadrživom silom«. ¹⁵⁵

Odluke i aktivnost ZAVNOH-a ostale su snažna mobilizatorska poluga daljeg širenja političke osnovice NOP-a u Hrvatskoj i odlučujući činilac rastakanja onih struktura koje su svoje političko ponašanje temeljile na »politici čekanja«. ¹⁵⁶

Drugo zasjedanje AVNOJ-a predstavlja prekretnicu u procesu nastajanja nove jugoslavenske države, a njegovim se odlukama naočiglednije ostvaruje revolucionarna smjena vlasti.

Sve odluke AVNOJ-a posebno o federativnom uređenju nove Jugoslavije, o oduzimanju prava legalne vlade izbjegličkoj vladi i zabrani povratka u zemlju kralju Petru, široko su odjeknule čitavim područjem Hrvatske i dale novi polet razvoju NOP-a koji seže duboko u 1944.

U krajevima s mješovitim stanovništvom dovodi do još većeg zbližavanja dobro prihvaćanje odluke o zabrani povratka kralju Petru od srpskog stanovništva i zahtjevi da ta zabrana bude definitivna a ne privremena. Trebalo je uložiti dosta truda da se narodu, osobito seljaštvu objasni odluka o federativnom uređenju Jugoslavije kao garanciji nacionalne ravnopravnosti. Ja-

[155] Dr Vladimir Bakarić, Politički izvještaj CK KPH, Drugi kongres KPH, Zagreb, 1949, str. 65.

[156] Vidi: Dr Ivan Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941 — 1945, str. 180—184.

sne i precizne odluke u Jajcu odgovorile su na ključna politička pitanja koja su se javljala na terenu, razbistri-le perspektivu buduće Jugoslavije, razbile strah od velikosrpske hegemonije ne samo u redovima radničke klase i seljaštva nego i malograđanskih elemenata u gradskim središtima. Jasna budućnost Hrvatske kao samostalne federalne jedinice u sastavu demokratske Jugoslavije ubrzala je proces širenja i jačanja političke osnovice NOP-a, a još više proces sužavanja prostora djelovanju snaga kontrarevolucije. Ustaški pokret potpuno je politički poražen i mogao se osloniti jedino na grubu silu i snagu okupatora.

Uz odluku o federativnom uređenju široko je odjeknula i odluka o zabrani povratka kralju Petru, jer je ta odluka u biti predstavljala garanciju da se ne može vratiti omražena vlast velikosrpske buržoazije, nego da će nova zajednica biti izgrađena na idejama i principima koje je kroz narodnooslobodilački pokret razvijala Komunistička partija.

Jačanje jedinstva naroda na liniji odluka AVNOJ-a dovodi do snažnog priliva novih boraca i formiranja krupnih jedinica NOV.

Tako je na području *sjeverozapadne Hrvatske* samo posljednjeg mjeseca 1943. godine u jedinice NOV stupilo oko 4000 novih boraca. ¹⁵⁷ Bio je to nastavak intenzivnog procesa jačanja snaga NOP-a prekretnica kojeg je sredinom 1943. godine i gdje je iz promijenjenih političkih okolnosti izrastao vojni činilac. Uz jačanje Moslavačkog, Zagorskog i Kalničkog odreda u lipnju 1943. godine osnovan je Bjelovarski odred, u rujnu Zagrebački, a masovni priliv novih boraca omogućio je da se sredinom prosinca 1943. godine formira 32, a mjesec dana kasnije i 33. divizija koje su 19. siječnja 1944. godine ušle u sastav novoformiranog 10. korpusa (zagrebačkog). U sastav ovog korpusa ulazi i zapadna grupa partizanskih odreda: Kalnički, Zagorski i Zagreba-

[157] Vidjeti o tome detaljnije: Dr Pero Nasakanda; Izgradnja narodne vlasti sjeverne Hrvatske 1941 — 1945. Zagreb, 1982, str. 146—7.

čki odred. Veljače 1944. formiran je Posavski odred koji zajedno s Bjelovarskim i Moslavačkim odredom čini istočnu grupu partizanskih odreda.¹⁵⁸ Osim navedenih krupnih jedinica formirane su i brojne oružane grupe pri lokalnim organima narodne vlasti ili Partije.

Plima pozitivnog raspoloženja naroda za narodnooslobodilački pokret koristi se i za organiziranje raznovrsnih oblika otpora karakterističnih za ovo područje gdje se preko dana mirno seosko stanovništvo noću pretvara u sudionike borbenih akcija. Nažalost, o socijalnoj strukturi navedenih i drugih jedinica na ovom, kao i drugim područjima, nema dovoljno podataka pa se moramo poslužiti metodom uzoraka. Tako je početkom 1944. godine socijalni sastav partizanskih boraca vojno-pozadinskih područja: moslavačko područje — 441 seljak, 355 radnika, 267 zanatlija, 45 službenika i 23 intelektualca; kalničkog područja — 354 seljaka, 127 radnika, 146 zanatlija, 31 službenik, 29 intelektualaca i 14 vojnih lica i bjelovarsko područje — 275 seljaka, 109 radnika, 34 zanatlije, 14 službenika i 19 intelektualaca. Krajem svibnja 1944. god. 33. divizija ima 756 seljaka, 422 radnika, 290 obrtnika, trgovaca i namještenika i 99 intelektualaca.¹⁵⁹ Cjelovitu sliku socijalnog stanja jedinica NOV sjeverozapadne Hrvatske daje socijalni sastav 10. korpusa koji krajem studenog 1944. g. — zajedno s vojnom oblasti ima 7880 seljaka, 2902 radnika, 2837 obrtnika, 356 intelektualaca, 119 vojnih lica i 50 ostalih.¹⁶⁰

Sličan proces razvijao se i na području Slavonije. Narodnooslobodilački pokret je rastao s ugledom i utjecajem Partije u narodu. Zahvaljujući stvaranju većeg oslobođenog teritorija i spomenutih odluka AVNOJ-a

[158] Podrobnije o tome: Sekula Joksimović, Osnivanje i razvoj oružanih jedinica NOV sjeverozapadne Hrvatske 1941 — 1945, u zborniku Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, str. 137—160; Ivan Antonovski; Formiranje i razvoj partizanskih vojnih formacija na području Hrvatskog Zagorja, Podravine, Kalnika i Moslavine u toku NOR-a 1941 — 1945., cit. zbornik str. 16—184.

[159] Grada za NOB Vrbovca, dok. br. 153. str. 249. Dr Zdravko Krnić, 33 Divizija, Zagreb 1981, str. 156.

[160] Zbornik NOR-a, tom V, knj. 35, str. 546.

uspješno je slomljen utjecaj HSS-a. Sredinom 1943. godine dolazi do masovnijeg priliva boraca iz redova hrvatskog seljaštva osobito s područja Slavenskog Broda i Nove Gradiške. Nestalo je četničkog utjecaja, a osim Osijeka, razbijen je i utjecaj »Kulturbunda«. U NOP se sve više uključuju i pripadnici nacionalnih manjina a osobito češko stanovništvo. Do sredine 1943. godine broj boraca je više nego udvostručen u odnosu na stanje 1942. godine, a sredinom 1943. godine ustanak poprima masovne razmjere. Od ukupnog broja boraca Drugog hrvatskog korpusa (kasnije 6. korpus) bilo je 75,5 posto seljaka, 19,6 posto radnika i zanatlija i 3,5 posto intelektualaca.¹⁶¹ O socijalnoj strukturi jedinica govore i podaci da je 17. brigada imala 936 seljaka, 187 radnika, 60 zanatlija, 27 intelektualaca i 14 đaka, a 21. brigada 826 seljaka, 124 radnika, 109 zanatlija, 64 intelektualca, 11 vojnika i četiri đaka. Ove dvije brigade ulaze u sastav 28. udarne divizije koja krajem 1943. godine broji 1811 seljaka, 324 radnika, 174 zanatlije, 93 intelektualca, 14 službenika, 11 vojnih lica i 18 đaka.¹⁶² Do kraja 1943. godine ostvaren je ravnomjeran rast svih socijalnih struktura u jedinicama NOV-a Slavonije, a u posljednjem razdoblju uslijed masovnijeg priliva boraca iz redova radničke klase Slavenskog Broda, Osijeka, Nove Gradiške, Borova, Vukovara i drugih industrijskih središta — sudjelovanje radničke klase u strukturi jedinica NOV znatno se poboljšalo. O tome svjedoči socijalna struktura 6. korpusa koji s vojnom oblasti krajem 1944. godine ima 15.913 seljaka, 4970 radnika, 2563 obrtnika, 493 intelektualca, 174 vojne osobe i 70 ostalih.¹⁶³

Intenzivna narodnooslobodilačka borba u centralnim dijelovima Hrvatske, područjima *Banije*, *Korduna* i većeg dijela *Like*, s relativno stabilnim oslobođenim područjima bila je jedno od stalnih strateških uporišta NOP-a Hrvatske, zajedno sa susjednim područjima *Dalmacije*, *Bosne* i *Jugoslavije*. Ta su područja tokom

[161] Zbornik NOR, tom. V, knj. 20, str. 11.

[162] Zbornik NOR, tom. V, knj. 23, str. 44—45.

[163] Isto kao pod br. 10.

NOB-e bila stalan i stabilan izvor novih boraca. Potkraj 1942. godine od boraca ovih područja formiran je prvi korpus na području Hrvatske, kasnije 4. korpus u čijoj strukturi dominira seljaštvo (87%). U strukturi 7. divizije (banijske) u jesen 1943. godine seljaštvo čini oko 90 posto boračkog sastava. Zbog toga je upućen zahtjev da se s područja Hrvatskog primorja u sastav divizije uputi izvjestan broj radnika »kako bi se osjetila proleterska srž«. ¹⁶⁴ O socijalnom sastavu ove divizije govori i socijalni sastav njene 4. brigade u kojoj je od 928 boraca bilo 879 seljaka, 27 zanatlija, 16 radnika, pet vojnih lica i 10 intelektualaca i službenika. Zbog pretežno seljačkog sastava i kod boraca ove jedinice prisutna je »zebnja i strah o napuštanju Banije«. ¹⁶⁵

Neznatno je bolja struktura 8. divizije (kordunske) gdje od 2950 boraca seljaštvo čini oko 80 posto. ¹⁶⁶ I u strukturi 6. divizije (ličke) dominira seljaštvo, jer u srpnju 1943. godine od 3073 boraca ove divizije seljaštvo čini 87 posto. ¹⁶⁷ Do kraja 1943. godine ova su područja dala 12 brigada, a u 1944. godini dolazi do formiranja šest novih brigada, no njihova se socijalna struktura nije bitnije mijenjala. Tako je u sastavu 35. divizije (ličke) u proljeće 1944. godine bilo 1889 seljaka, 198 radnika, 159 zanatlija i sitnih trgovaca, 72 intelektualca 65 službenika i 45 vojnih lica. ¹⁶⁸

O tome govori i socijalna struktura 4. korpusa s vojnom oblastu koji obuhvaća 25.474 seljaka, 3125 radnika, 1664 obrtnika, 359 intelektualaca, 137 vojnih lica i 70 ostalih. ¹⁶⁹

Rast oružanih jedinica NOVJ bio je izraz nacionalno oslobodilačkih i socijalno klasnih odnosa i ciljeva. Već

[164] AIHRPH, Fond CK KPH k. 28, 1771.

[165] Isto, k. 29, dok. 1805.

[166] Isto, k. 29, dok. 1806.

[167] Đoko Jovanić, Šesta lička proleterska divizija »Nikola Tesla« u trećoj godini rata, u zborniku Treća godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Like, Pokuplja i Zumberka.

[168] Todor Radošević, Organizacioni razvoj naših oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije na području Like decembar 1943. — juni 1944. cit. zbornik Treća godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca.

[169] Zbornik NOR-a, tom V, knj. 35, str. 547.

smo ranije rekli da je na području Hrvatskog primorja većim dijelom i Gorskog kotara došlo do jasne polarizacije na osnovi usvajanja ili odbacivanja idejnog i akcionog programa NOB-e i socijalističke revolucije. U razmatranom razdoblju ova polarizacija još se više produbljuje. Nije slučajno da su se upravo na tom području kao i dijelovima Dalmacije izrazitije javili slučajevi koji su tada ocijenjeni kao »lijeva skretanja« u odnosu na platformu općenarodne borbe za nacionalno oslobodjenje.

Od samog početka ustanka, prvih ustaničkih »logora« pa do kraja NOB-e, u svim strukturama NOP-a ovog područja dominira radnički elemenat. Imajući snažno uporište u radničkoj klasi, partijskoj organizaciji je uspjele najveći broj radnika upoznati s marksističkom ideologijom. Zbog toga su na ovom području pored nacionalnooslobodilačkih ciljeva neposredno dolazili do izražaja i ciljevi borbe za novo društveno uređenje — socijalizam. U početnom razdoblju NOB-e bilo je pojedinaca i iz imućnijih slojeva koji su, zbog antifašističkog, antiokupatorskog (antitalijanskog) stanovišta, nacionalnog osjećaja pripadnosti hrvatskom narodu i Jugoslaviji kao društvenoj zajednici i brani protiv talijanskog imperijalizma i iredentizma, prihvaćali nacionalnooslobodilačke ciljeve NOB-e.

Međutim, ubrzo se pokazalo da se različiti klasni ciljevi i raniji antagonizmi ne mogu prikriti u narodnooslobodilačkoj borbi koja u sebi nosi i revolucionaran sadržaj. Klasni su ciljevi najveći broj pripadnika imućnijih slojeva, osobito buržoazije, odveli na stranu okupatora u potrazi za zaštitom.

Međutim, revolucionarni sadržaj narodnooslobodilačke borbe i perspektiva u rješavanju nacionalnog pitanja i promjene društvenog uređenja bio je snažan motiv opredjeljenja i neposrednog uključivanja u NOP najvećeg dijela radničke klase, siromašnog i najvećeg dijela srednjeg seljaštva kao i progresivno orijentirane inteligencije i stvaranja njihovog čvrstog savezništva čiji je embrio stvoren u radničko-klasnoj borbi ranijeg razdo-

blja. Taj proces odrazio se kako u strukturi ostalih organizacija NOP-a tako i u strukturi jedinica NOV, a vidljiv je iz podataka da je grupa primorsko-goranskih odreda sredinom 1943. godine imala 64 posto radnika i zanatlija, 31 posto seljaka i 3,8 posto službenika i intelektualaca.¹⁷⁰

U strukturi komandnog kadra dominacija radnika je još očitija.

U momentu formiranja 13. primorsko-goranske divizije u travnju 1943. godine njen štab je činilo 20 radnika, šest seljaka, četiri intelektualca, tri službenika, tri đaka — studenta i tri vojna lica. Godinu dana kasnije starješinski kadar ove divizije čini 565 radnika, 175 zanatlija, 97 seljaka, 95 službenika, 61 intelektualac, 26 vojnih lica i 10 ostalih.¹⁷¹

U studenom 1943. godine ova divizija od 4132 boraca ima 2328 radnika, 800 zanatlija, 480 seljaka, 304 službenika, 102 intelektualca, 13 vojnih lica i 105 ostalih. Uslijed masovnijeg priliva boraca iz redova radničke klase krajem 1943. i početkom 1944. godine njihovo sudjelovanje u strukturi ove jedinice povećalo se i ono u veljači 1944. godine iznosi 3350 radnika, 427 zanatlija, 343 seljaka, 222 službenika, 202 intelektualca i 34 vojna lica. Po nacionalnom sastavu pretežan broj su Hrvati (3408) i Srbi (926).

Socijalna struktura jedinice dinamično se mijenja i u rujnu 1944. godine pregled socijalnog sastava njenih boraca je slijedeći: 2107 radnika, 707 seljaka, 444 zanatlije, 242 službenika, 63 intelektualca i 33 vojna lica. Broj radnika je znatnije opao uslijed odlaska dijela boraca na područje Like.¹⁷²

Sličan je proces i na području *Istre*. Na ovom području složeniji su i nacionalni i klasni odnosi nego u drugim dijelovima Jugoslavije. U 25-godišnjoj talijanskoj

[170] Zbornik NOR-a, tom. V, knj. 17, str. 339.

[171] Svetozar Tintor, Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija, Zagreb, 1968, str. 81 i tabela na str. 279.

[172] Isti, cit. dj. tabele na str. 280, 282, 285—286.

vladavini nagomilani gnjev hrvatskog življa, nakon kapitulacije Italije, buknuo je masovnim narodnim ustanom i oslobađanjem gotovo cijele pokrajine. Snažan impuls masovnom sudjelovanju hrvatskog stanovništva za NOP daje proglas Okružnog NOO-a za Istru od 19. rujna 1943. godine o sjedinjenju Istre s maticom Hrvatskom. Pored nacionalnih motiva na opredjeljenje za NOP kod pojedinih dijelova stanovništva snažno utječu i klasni motivi.

U borbu se aktivno uključuje onaj dio seljaštva koje je talijanski fašistički režim konfiscirao zemlju (najčešće zbog poreznih dugova ili dugova bankama). Od konfiscirane zemlje talijanski fašisti stvaraju vlastite veleposjede, a razvlašteni seljaci pretvoreni su u šumske radnike i primorani da rade za izuzetno niske nadnice. Borba za ideje NOP-a bila je ujedno i borba za povrat njihove zemlje. Obzirom da su najbogatiji seljaci bili talijanski doseljenici, a siromašno seljaštvo pretežno hrvatsko, nacionalne i klasne suprotnosti su se pojačavale. Nasuprot tome kod talijanskog življa nacionalni moment je znatnim dijelom neutralizirao klasne suprotnosti.¹⁷³

U Istri nije bilo domaće političke stranke na koju bi se okupator mogao osloniti, već je suradnike našao među veleposjedničkim elementima na selu, vlasničkim, građanskim elementima i dijelu svećenstva. Polarizacija za ili protiv NOP-a predstavljala je specifičan izraz nacionalnih i klasnih odnosa. Na opredjeljenje za NOP kod hrvatskih radnika u podjednakoj mjeri utječu klasni i nacionalni motivi, a kod talijanskih radnika isključivo klasno — revolucionarni motivi. Za stvaranje borbene jedinstva naroda trebalo je srediti odnose između KPH i KPI. Nemamo namjeru analizirati svu složenost ovih odnosa već samo konstatiram: Oblasnom komitetu KPH za Istru uspjelo je krajem 1943. godine i u 1944. godini politikom jedinstva svih komunista i progresivnih snaga u borbi protiv fašizma ostvariti jedinstvo u bazi, odozdo, bez obzira što KPI još nije odo-

[173] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 32, dok. 2045.

bravala tu jedinstvenu borbu. Tek sredinom 1944. godine KPI ocjenjuje da je svestrano pomaganje NOB u interesu jačanja progresivnih, revolucionarnih snaga u Italiji — što je pridonijelo masovnijem uključivanju talijanskih radnika u NOP.¹⁷⁴ Uključivanje radničke klase u NOP odvija se u dva pravca: neposrednim uključivanjem u partizanske jedinice Istre i pokretanjem radnika u tvornicama, organiziranjem »radničkih NOO-a« kao borbenih organa za ostvarivanje radničko-klasnih ciljeva. Napredovanje Crvene armije i porast utjecaja KPH faktori su izuzetno značajni za uključivanje radništva u NOP jer od Partije »očekuju spas za sve svoje probleme«.

Tako sve veći broj radnika i siromašnih seljaka »u našoj borbi gledaju svoju stvar«, dok imućniji seljaci »manevriraju« i u većini nisu pristaše NOP zbog bojazni od oduzimanja imovine.¹⁷⁵

Do sredine 1944. godine Istra je dala oko 12.000 boraca u jedinice 13, 35, 43, i 8. divizije.

U NOP se najviše uključuju radnici, rudari i siromašno seljaštvo labinskog i pulskog područja i istočnog dijela Poreča, zatim područje Vodnjana i Rovinja. U Rijeci i riječkom području kod imućnijih slojeva i malograđanskih elemenata iz »straha od komunizma« jača aktivnost na liniji »autonomije« Rijeke.¹⁷⁶

Obzirom da KPH nije dozvolila da se iz ranije neravnopravnih nacionalnih odnosa razvije »vraćanje duga« već je nacionalne odnose gradila na punoj ravnopravnosti i tolerantnosti, bez majorizacije s bilo koje strane — sve opozicione i neprijateljske snage su gubile tlo pod nogama a široke narodne mase su bez obzira na nacionalnu pripadnost prihvaćale program NOB-e. O socijalnoj strukturi boraca NOV Istre govori podatak da je u jedinicama Operativnog štaba za Istru 22. kolovoza

[174] Vidjeti opširnije o tome: Radule Buturović, Sušak i Rijeka u NOB, Rijeka, 1975, str. 393—404.

[175] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 35, dok. 2337.

[176] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 38, dok. 2534, k. 39, dok. 2593, k. 40, dok. 2664.

1944. godine od 2868 boraca bilo 1058 radnika, 1458 seljaka, a ostatak je regrutirao iz drugih zanimanja.¹⁷⁷

Na čitavom području Hrvatskog primorja i Istre radnički je elemenat u strukturi jedinica NOV najveći u odnosu na sva ostala područja Hrvatske. To potvrđuje sastav XI korpusa s vojnom oblasti u kojem je potkraj 1944. godine od 16.279 boraca bilo 6768 radnika, 7047 seljaka, 1905 obrtnika, 367 intelektualaca, 97 vojnih lica i 35 ostalih.¹⁷⁸

Kapitulacija Italije bila je novi impuls razvoju NOB-e na području Dalmacije. Već rujna 1943. godine formirano je šest novih brigada, a intenzivan razvoj NOP-a dovodi u idućem mjesecu do formiranja 8. korpusa. Sve to govori da je oslobođena golema revolucionarna energija koja se u narodu akumulirala u dosadašnjem razvoju NOP-a. Borbeno raspoloženje narodnih masa za kraće razdoblje preraslo je mogućnost partijske i drugih organizacija da ih organizirano obuhvate. Snažna njemačka ofenziva povratila je veći dio obale ali nije slomila borbeno raspoloženje masa. Novi polet uslijedio je sredinom 1944. godine, kada se mjesečni priliv boraca u jedinice VIII korpusa i 13 lokalnih odreda kreće od 1500 — 2000 novih boraca.¹⁷⁹ Prema nepotpunim podacima samo je komanda splitskog područja od 15. travnja do 15. kolovoza 1944. godine u operativne jedinice mobilizirala 875 seljaka, 267 radnika, 140 zanatlija, 125 intelektualaca i đaka, 91 službenika i 24 vojna lica. Do 15. listopada ova komanda je mobilizirala novih 2283 boraca.¹⁸⁰

Omasovljenje i socijalna struktura jedinica NOV Dalmacije najvidljiviji su iz socijalnog sastava VIII dalmatinskog korpusa, koji potkraj 1944. godine bez vojne oblasti ima 34.548 boraca: 21.468 seljaka, 9157 radnika,

[177] Danilo Ribarić, Borbeni put 43. istarske divizije, Zagreb, 1969, str. 258.

[178] Zbornik NOR-a, tom. V, knj. 35, str. 547.

[179] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 37, dok. 2432, k. 38, dok. 2490.

[180] Nikola Slavica, Rad Komande splitskog područja, u zborniku Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941 — 1945, str. 665—666.

2721 obrtnika, 721 intelektualca, 183 vojne osobe i 288 ostalih.¹⁸¹

Sredinom 1944. godine u jedinicama mornarice NOVJ bilo je oko 4300 boraca — pretežno iz redova brodogradilišnih radnika.¹⁸² Do kraja iste godine broj boraca u mornarici porastao je na oko 6000 — po socijalnom sastavu najviše je radnika (54%) i seljaka (22%).¹⁸³

Stalnim, nezadrživim usponom NOP-a, u Hrvatskoj je 1943. godine zabilježen najmasovniji broj jedinica i boraca NOV u odnosu na cijelo područje Jugoslavije. Od 25.000 boraca krajem 1942. godine broj boraca je do kraja 1943. godine porastao na oko 100.000, porastao je, dakle, četiri puta i iznosio oko 1/3 ukupnog broja partizanskih boraca Jugoslavije. Nešto smireniji rast nastavljen je i 1944. godine, a već početkom iste godine od postojećih jedanaest korpusa pet je u Hrvatskoj.¹⁸⁴

U jesen 1944. godine u navedenih pet korpusa NOV Hrvatske zajedno s Glavnim štabom i njegovim dijelovima bilo je ukupno 121.351 borac, od toga 78.619 seljaka, 27.258 radnika, 11.789 obrtnika, 2379 intelektualca, 739 vojne osobe i 573 ostalih zanimanja. Do kraja godine ukupan broj iznosio je oko 150.000, samo nešto manje od 1/3 ukupnog broja boraca Jugoslavije (oko 500.000). Izraženo u postocima seljaštvo je činilo 64,76 posto, radništvo 22,50 posto, obrtnici 9,71 posto, intelektualci 1,95 posto i ostali 1,08 posto socijalnog sastava.¹⁸⁵

Ako ove podatke usporedimo sa strukturom živih sudionika NOP-a Jugoslavije poslije oslobođenja, može se zaključiti da je seljaštvo u jedinicama NOV Hrvatske neznatno više, a radništvo manje zastupljeno no u ostalim dijelovima Jugoslavije.¹⁸⁶

[181] Zbornik NOR-a, tom. V, knj. 35, str. 547.

[182] AIHRPH, Fond CK KPH k. 38, dok. 2490.

[183] Igor Graovac, O proučavanju strukture sudionika NOB i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941 — 1945, CSP II/1974, str. 48.

[184] Vidi: Ivan Jelić, cit. dj. str. 180.

[185] I. Jelić, cit. dj. tabela na str. 285.

[186] Igor Graovac navodi podatak da je u strukturi živih sudionika NOP-a

Već smo naglasili da partijsko rukovodstvo Jugoslavije i Hrvatske nije bilo zadovoljno obimom uključivanja radničke klase u NOB. CK KPH često je kao najveću slabost regionalnih i lokalnih partijskih rukovodstava i organizacija navodio da nisu uspjele šire »prodrijeti« idejama NOP-a u redove radničke klase, i u NOV mobilizirati veći broj boraca. To nezadovoljstvo vidljivo je iz prvomajskog proglasa CK KPJ 1944. god. u kojem se, nakon konstatacije da je dužnost radničke klase da stoji u prvim redovima oslobodilačke borbe, kaže:

»Nažalost mnogi od vas još služe okupatoru i njegovim pomagačima time što rade u njihovim fabrikama, radionicama i poljima ili se nalaze čak u njihovim vojnim formacijama... Zar ne znate da tako kujete oružje protiv vlastite braće, protiv vlastitih interesa, protiv samih sebe... Operite tu ljagu sramote s radničke klase i pristupite bar sada, u posljednjem času u redove narodnoslobodilačkih boraca.«¹⁸⁷

Vidjeli smo da je u pojedinim dijelovima Hrvatske posljednje godine rata, oslobođenjem pojedinih gradova i industrijskih središta, došlo do znatnijeg priliva boraca iz redova radničke klase osobito područja sjeverno od Save, Istra i Dalmacija, što je povećalo ukupno procentualno sudjelovanje radničke klase u strukturi jedinica NOV. Sumarni podaci pokazuju da je, bez obzira na stalno izražavano nezadovoljstvo rukovodstva NOP-a, sudjelovanje radničke klase, obzirom na udio u strukturi stanovništva, ipak iznosilo najveći postotak. Postotak boraca radnika na području Hrvatske gotovo je dva puta veći u odnosu na njihov udio u strukturi stanovništva. Promatraju li se odvojeno rukovodstva (štabovi) jedinica NOV, sudjelovanje radničke klase u njihovoj strukturi je još veće.

Tome treba dodati da se u kategoriji (broju) seljaštva nalazi i dio boraca radnika-seljaka, zatim proletarizirani dio seljaštva, bezemljaši, težaci, poljoprivredni rad-

Jugoslavije prema popisu SUBNOR-a 1960. godine bilo 61,1% seljaka i 30,8% radnika, cit. dj. str. 59.

[187] AIHRPH, Fond CK KPJ, k. 2, dok. 37a.

nici, nadničari, napoličari koji su u životu često bili vezani radom na izvanpoljoprivrednim aktivnostima. Oni su svojim ponašanjem i klasnom sviješću bliski najvećem dijelu radničke klase na stupnju na kojem se tada nalazila, a i njihov interes objektivno se podudarao s interesom radničke klase. Uz radničku klasu navedeni pripadnici »seljaštva« životno su zainteresirani da raskinu sa starim i da se bore za nešto novo. Fenomen naše oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i jest u tome što je veći dio seljaštva, prije svega njegov proletarizirani dio, kroz vlastitu revolucionarnu praksu pre-rastao sebe kao klasu, pa je ne samo na područjima gdje je bilo tijesno povezano s radničkom klasom (Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Dalmacija, Istra), nego i područjima gdje je nedostajalo brojnije i razvijenije radničke klase (Kordun, Lika, Banija), faktički ostvarivalo neke bitne elemente socijalnog programa te klase. Zbog toga proletarizirani dio seljaštva, sitne obrtnike i obrtničke radnike (u podacima iskazane kao obrtnike) treba svrstati u radničku klasu u širem smislu, u radničku klasu ne u empirijskom nego historijskom smislu. Učinimo li tako, sudjelovanje tako shvaćene radničke klase u strukturi jedinica NOV još je povoljnije.

Bez obzira što je seljaštvo kvantitativno manje zastupljeno u sastavu jedinica NOV, od udjela u strukturi stanovništva, ono je ipak brojčano činilo glavnu snagu jedinica. To što je iz redova seljaštva potekao najveći broj boraca u jedinicama NOV izraz je dviju činjenica: prvo, što je seljaštvo činilo gotovo tri četvrtine stanovništva Hrvatske i drugo, njegov masovni priliv u jedinice NOV, na najvećem dijelu Hrvatske od sredine 1943. god. dolazi kao kruna dotadašnjih napora KPH da se poveže sa seljaštvom i da ga masovno angažira u NOB-u. Seljaštvo najviše sudjeluje u strukturi narodne vlasti, a odmah potom u strukturi oružanih jedinica.

Ono je činilo ne samo fizičku snagu NOB-e već i najznačajniju materijalnu snagu. Partija je morala dobiti bitku za masu seljaštva jer je od ishoda iste ovisio tok i uspjeh NOB-e. To rezultira postepenom (1942. god.)

a zatim skokovitom promjenom socijalne strukture jedinica NOV Hrvatske. Titova ocjena da je »mobilizacija seljačkih masa u NOP predstavljala njegovu najkrupniju političku pobjedu... bez koje bi partizanski način ratovanja bio onemogućen i osuđen na propast«, u punoj mjeri odražava stanje u Hrvatskoj.

Iz raspoloživih podataka vidljivo je da su u NOB-i uz bok radničkoj klasi i seljaštvu stala inteligencija i obrtnički elementi. Radnička klasa i ovi društveni slojevi u strukturi jedinica NOV sudjeluju u znatno većem broju no što je njihov udio u strukturi stanovništva.

Srednji slojevi u NOB i socijalističkoj revoluciji Hrvatske

Svaka revolucionarna strategija mora računati s opredjeljenjem srednjih slojeva. Vidjeli smo kako su na ulogu srednjih slojeva gledali osnivači marksizma. Premda Marks o pojedinim dijelovima srednjih slojeva govori s prezirom, a na nekoliko mjesta i s ironijom, zbog individualnih usluga koje pripadnici ovih slojeva pružaju kapitalizmu, on nikada nije potcijenio značaj ovih slojeva u revoluciji i potrebu da u »dezintegraciji« vladajuće klase radnička klasa privuče i trajnije i dublje veže pojedine dijelove, a po mogućnosti i većinu pripadnika srednjih slojeva. Bitno je da u revoluciji proletarijat ne bude osamljen, odvojen od drugih društvenih grupa — svojih potencijalnih saveznika.

Znajući da sudbinu ruske revolucije ne odlučuje samo radnička klasa, Lenjin je izvršio dubinsku analizu ponašanja svih društvenih slojeva, osobito seljaštva, i izveo zaključak o potiskivanju jednih, neutraliziranju drugih i privlačenju trećih grupa.

U socijalističkoj revoluciji kao nastavku, daljnjoj radikalizaciji buržoasko-demokratske revolucije srednji slojevi se neminovno uključuju, treba ih privući i voditi sa ciljevima radničke klase. Lenjinov način mišljenja ostao je nanadmašen obrazac revolucionarne taktike, a bio je svojevrsan uzor i rukovodstvu našeg NOP-a.

Pokrećući specifičnu revoluciju u uvjetima narodno-oslobodilačke borbe KPJ se obraća i poziva sve društvene slojeve, sve pojedince bez obzira na klasnu ili bilo koju drugu pripadnost, a istupa samo protiv onih poje-

dinaca koji su se našli na strani neprijatelja, odnosno bili protiv NOB-e.

Politika i ideologija čine značajnu dimenziju u životu ovog sloja, oni su često, osobito u nerazvijenom društvu, najpolitiziraniji dio stanovništva, bez obzira da li su locirani u gradskim ili seoskim sredinama. Za njihovu naklonost bori se buržoazija, građanske partije, ali ni radnička klasa i njena partija ne može računati da je uspješno riješila pitanje klasnog savezništva u koliko se za njene ciljeve ne opredijeli i u revolucionarni proces ne uključi znatan dio pripadnika srednjih slojeva.

Srednji slojevi nisu homogena cjelina, pripadaju im grupe koje imaju različito mjesto u sistemu materijalnih odnosa pa je zbog toga i različit njihov odnos prema postojećem sistemu. Međutim, egzistiranje potencijalnog kritičkog raspoloženja prema kapitalističkom sistemu ne osigurava samo po sebi i direktno djelovanje pripadnika srednjih slojeva na revolucionarnom kursu. Samo egzistiranje organiziranih snaga i ideja revolucionarnog radničkog pokreta, stvaranje i jačanje organizacija Komunističke partije i njenog utjecaja, osobito u gradskim i prigradskim centrima omogućavalo je jačanje lijevih tendencija među srednjim slojevima.

Razvoj kapitalizma kod nas nije bio na stupnju koji bi doveo do klasne polarizacije i razaranja srednjih slojeva, naprotiv u predratnoj Jugoslaviji ovi slojevi su u blagom porastu. Na području Hrvatske pripadnici ovih slojeva (bez seljaštva) čine oko 16 posto privredno aktivnih osoba i njihov udio u strukturi aktivnog stanovništva približan je udjelu radničke klase.¹⁸⁸ Ako im dodamo i pripadajući dio seljaštva onda doista predstavljaju »treću historijsku klasu (silu)«.

Jugoslavensku socijalističku revoluciju su povelili i iznijeli ljudi kakve je prošlost »ostavila u naslijeđe«. U svijesti znatnog broja pripadnika srednjih slojeva bili

[188] Vidi: Mira Kolar-Dimitrijević, Socijalne karakteristike stanovništva sjeverozapadne Hrvatske uoči drugoga svjetskog rata, u Zborniku, Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, str. 32.

su živo prisutni snažni elementi sitnovlasničke psihologije i idejni odrazi starih odnosa. U njihovoj svijesti ispreplitali su se utjecaji različitih kulturnih i vjerskih tradicija, nacionalnih i drugih mitova i predrasuda, složenog naslijeđa međunacionalnih odnosa, suprotnosti u historijskom i konkretnom društveno ekonomskom položaju. Heterogena struktura svijesti izrasla na takvoj podlozi bila je povoljan ambijent za izraženu pojavu kolebanja kao i za različita očekivanja od revolucionarnih promjena i mogućnost njihovog ostvarivanja.

Svjесni smo da ove uvodne napomene ne mogu nadomjestiti podrobniju analizu o svim faktorima koji su utjecali na ponašanje srednjih slojeva, jer nam takve analize i nedostaju.

Naglašavamo da raspoloživi podaci ne omogućuju stvaranje cjelovite statističke slike sudjelovanja srednjih slojeva u cjelini ili njihovih pojedinih dijelova u revoluciji, pa to i nije cilj ovog rada, već da se uoče osnovne tendencije uključivanja srednjih slojeva u tokove NOB-e i socijalističke revolucije. Na sudjelovanje srednjih slojeva u revoluciji bitno će utjecati nekoliko faktora: njihov položaj u predratnoj Jugoslaviji, stanje nakon okupacije i pokušaj kvislinškog ustaškog režima da pripadnike ovog sloja privuče i trajnije veže, nastojanje građanskih partija u prvom redu HSS-a da sačuvaju utjecaj na srednje slojeve i u mjeri u kojoj im to okupatorski i ustaški režim dozvoljava one djeluju u tom pravcu. Svi ovi faktori negativno će utjecati na opredjeljenje pripadnika srednjih slojeva za narodnooslobodilački pokret i uz opće stanje antifašističke borbe u svijetu biti će glavnim uzrokom njihove deficitarnosti u strukturi snaga NOP-a posebice u prve dvije godine ustanka. Na postupno uključivanje srednjih slojeva u tokove NOB-e i socijalističke revolucije bitno će utjecati uspjesi antifašističke koalicije i perspektiva pobjede nad snagama fašizma i reakcije u svjetskim razmjerima, uspjesi NOP-a Jugoslavije, rješavanje nekih ključnih političkih pitanja uređenja buduće Jugoslavije i nadalje predratni utjecaj Komunističke partije na ove slo-

jeve i odnos i utjecaj KP na srednje slojeve u razvoju NOB-e, kao i sposobnost radničke klase i njene avangarde da ove slojeve uvuku u revolucionarni proces i ostvare svoje političko rukovodstvo.

Iako je predratna Jugoslavija bila nedovoljno razvijena kapitalistička zemlja, u njenoj su privredi, osobito u gradskim središtima, odnosi liberarnog kapitalizma bili dominantna karakteristika. Zbog nerazvijenosti i deficitarnosti buržoazije u staroj Jugoslaviji nije ostvarena dominacija krupnog kapitala već je višak vrijednosti prisvajao malobrojan dio stanovništva sastavljen uglavnom od srednjih slojeva.

Dakle, srednja klasa bila je onaj dio stanovništva koji je prisvajao najveći dio nacionalnog dohotka a ne malobrojni krug buržoazije.¹⁸⁹

Zbog toga se građanska klasa da bi zaštitila svoje klasne interese gotovo u cjelini stavila u službu okupatora i njihovih domaćih pomagača i tako otpočela silazak s društvene pozornice i sama omogućila da se s oslobodilačkom borbom otvori revolucionarni društveni proces promjene društvenih odnosa. Da bi zaštitio privilegirani položaj u društvu najveći dio srednjih slojeva u početnom razdoblju iskazuje lojalnost okupatorsko-kvislinškom režimu. Ova opća ocjena vrijedi i za najveći dio Hrvatske, a izuzetak čine one gradske sredine (Zagreb, Split, Sisak, Slavonski Brod, Bjelovar) gdje je KP ne samo kao partija radničke klase, već partija koja izražava općenarodne interese, utjecala i na pojedince iz srednjih građanskih slojeva.

Svjestan činjenice da je za sebe vezao malobrojne pripadnike buržoazije i okupatora, kao i težine u kojem se našao razvojem NOP-a, ustaški režim će nastojati proširiti socijalnu osnovicu svoje vladavine. Propagandom plašenja komunizmom nalazi oslonac i u dijelu malograđanskog sloja. Pristaše ustaškog režima regrutirali su se prvenstveno iz deklasiranih elemenata društva, se-

[189] Vidjeti opširnije: Ivo Vinski; Klasna podjela stanovništva i nacionalni dohodak u Jugoslaviji u 1938. godini, Zagreb, 1967, str. 25 i 65.

oskih paupera, gradskog lumpen-proletarijata i naročito iz redova sitne buržoazije.¹⁹⁰

Dakle, zbog uskih klasnih interesa, očekivanja da će okupator i njegovi domaći pomagači sačuvati stečene klasne pozicije, uz buržoaziju se i znatan dio srednjih slojeva objektivno i subjektivno našao protiv oslobodilačkog, klasno revolucionarnog pokreta kojeg je od samog početka ustanka vodila Komunistička partija.

Obzirom da je buržoazija postala suradnik okupatora i tako izgubljena za HSS, ova stranka težište svoje političke aktivnosti usmjerava na to da sačuva svoj utjecaj prvenstveno na srednje slojeve, bogatije i srednje seljaštvo na selu, trgovačke elemente sela i grada i ostale malograđanske elemente grada. U tome u prve dvije godine ustanka ima znatnog uspjeha. Obzirom da o sudjelovanju seljaštva govorimo na drugom mjestu, ovdje ćemo se ograničiti na razmatranje sudjelovanja u NOP-u ostalih dijelova srednjih slojeva.

Naše istraživanje je pokazalo da u prvim partizanskim jedinicama i organizacijama NOP-a gotovo nema pripadnika srednjih slojeva izuzev revolucionarnog dijela inteligencije. Oni su po svom socijalnom sastavu pretežno radnički uz masovno sudjelovanje srpskog seljaštva ustaničkih područja Korduna, Like i Banije.¹⁹¹ Navedenu činjenicu ilustrira podatak da su se u partizanskim jedinicama sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije u 1941. godini našla samo tri obrtnika, a takvo je stanje i na ostalim dijelovima Hrvatske, izuzev donekle Hrvatskog primorja i srednjeg dijela Dalmacije. Kao rezultat predratnog utjecaja Partije na srednje slojeve na splitskom području obrtnici čine 5 posto, inteligencija 15 posto, a ostali srednji slojevi 7 posto ukupnog stanovništva koje sudjeluje u revoluciji 1941. godine.¹⁹²

[190] Ljubo Boban; Ustaše, Enciklopedija Jugoslavije, 8, Zagreb, 1971, str. 441.

[191] Vidjeti opširno: Pero Nasakanda; Prilog istraživanju sudjelovanja radničke klase Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941. godine, ČSP III/1981.

[192] Vidjeti: Igor Graovac; Pregled sudjelovanja pojedinih grupa stanovništva Splita u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941. godine, u Zborniku

U partizanskim jedinicama Hrvatskog primorja našlo se tako oko desetak obrtničkih radnika. Na čitavom području Hrvatske u prvoj ustaničkoj godini u partizanskim jedinicama nema gotovo ni jednog trgovca, a i broj činovnika je neznatan.

Što se tiče članova KP najveće kolebanje i oportuniizam javio se upravo kod pripadnika srednjih slojeva. Na području sjeverozapadne Hrvatske najviše su »zatajila« partijska rukovodstva u kojima dominiraju pojedinci iz redova srednjih slojeva. Isto stanje je i na području Slavonije pa je upravo na njihovo ponašanje upućena kritika rukovodstva NOP-a Hrvatske.¹⁹³

Na području srednje Dalmacije gdje su obrtnici bili u većini simpatizeri i članovi Partije, samo se manji dio aktivno angažirao u NOP-u, a veći dio bio je spreman na pružanje materijalne pomoći.

Imućniji trgovci i obrtnici su se stavili »pod kapu« Talijana i za njihovo ponašanje OK KPH Dalmacije kaže: »Gospoda se boje da bi danas ili sutra mogli doći u pitanje njihovi klasni interesi.«¹⁹⁴

Po ocjeni Rade Končara uzrok nezadovoljavajućeg stanja NOP-a na području južne Dalmacije leži u *bojažljivosti malograđanskog sloja*.¹⁹⁵ (potcrtao P. N.)

Ocijenjujući stanje u Gorskot kotaru Anka Berus kaže da je kod sitnoposjedničkih, obrtničkih i osobito trgovačkih elemenata izraženije prisutno strpljivo čekaenje »boljih vremena«, kod njih je najizraženiji strah od neprijateljskih represalija pa zbog toga izbjegavaju sudjelovanje u akcijama.¹⁹⁶

U Hrvatskom primorju, osobito na području Sušaka — potaknut masovnim opredjeljenjem radničke klase, seljaštva i progresivne inteligencije, prvenstveno iz pat-

Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941 — 1945, Split, 1981, str. 371.

[193] Vidjeti opširno: P. Nasakanda, Izgradnja narodne vlasti na području sjeverne Hrvatske 1941 — 1945, Zagreb, 1982, str. 57 i dalje.

[194] AIHRPH, Fond CK KPH k. 7, dok. 76.

[195] Zbornik NOR, tom V, knj. 1, str. 17.

[196] AIHRPH, Fond CK KPH k. 9, dok. 99.

riotskih motiva — dio srednjih slojeva prihvatio je NOP kao program borbe protiv odnarođavanja.

Uskoro se pokazalo da srednji slojevi nisu zainteresirani za društvene promjene koje je NOP zastupao i koje su na ovom području, zbog radničko-klasne strukture sudionika NOP-a više dolazile do izražaja, te su postupno napuštali borbene redove ili organizacije NOP-a. Ipak manji dio uključen je u NOP sve do oslobođenja. Nastojali su da u NOP ugrade svoju viziju budućnosti. Smetala ih je borba protiv pojave elitizma pojedinaca ili grupa, bili su često nosioci oportunitizma, »desnog skretanja«, sa ciljem da se razvodni revolucionarni smisao NOB-e.

To se ne odnosi na najveći dio inteligencije jer se ona na ovom području — izrazitije regrutirana iz radničko-lenjinističke misli — stopila s najrevolucionarnijim dijelom radničke klase i seljaštva.¹⁹⁷ U partijskim dokumentima Slavonije susrećemo konstatacije da s okupatorom uz bogate seljake najviše surađuju mlinari i trgovci. To se osobito odnosi na đakovačko i slatinsko područje.¹⁹⁸

Na području sjeverozapadne Hrvatske najснаžnije uporište HSS i glavni protagonisti njene politike malograđanske kolebljivosti bili su srednji slojevi, osobito trgovci. To isto može se ustvrditi i za područje Žumberka i Pokuplja.

Dakle, u prvoj godini ustanka NOP u Hrvatskoj je još uvijek uzak, ali je prevladao vlastitu krizu i izazvao početni proces dezorganizacije vladajuće klase, kako kaže Marx, jer je i u redovima srednjih slojeva izazvao kolebanja i doveo do opadanja broja suradnika okupatora i njihovih domaćih sluga. Kolebanje je u prirodi ovog sloja. U ratnom košmaru s nejasnom perspektivom, za pripadnike srednjih slojeva bitno je pitanje kako spasiti glavu. Kako je NOP od druge polovice 1942. godine, gotovo na svim područjima Hrvatske i Jugoslavije, u us-

ponu, s uspjesima antifašističke koalicije nosi perspektivu pobjede, perspektivu društvenih promjena, trebalo se prema njemu jasnije postaviti.

Do izrazitijih previranja dolazi na području Dalmacije. Ilustrativan je letak kojeg su u Splitu izdali »samostalci« pod naslovom »Naši odnosi prema komunistima«, u kojem priznaju da će komunisti biti najznačajnija snaga buduće organizacije društva, a zatim naglašavaju da »svi školovani pojedinci koji ne pripadaju komunizmu treba (s komunistima) da lojalno i savjesno surađuju kako bi se time izbjegla revolucionarna pretjeranost i od starog poretka zaštitilo ono što treba zaštititi.«¹⁹⁹

Što to treba zaštititi nije teško pogoditi jer su dobro poznate »svetinje« malograđanskog sloja. Interesantno je ovo obraćanje »školovanim« pojedincima, prije svega činovništvu koje treba otupiti revolucionarnu oštrinu radničke klase i njene avangarde.

Međutim, upravo je u revolucionarnim redovima činovništva Splita, uz radničku klasu, NOP stjecao sve jače uporište. Već početkom 1942. godine samo je u splitskoj općini od 310 činovnika bilo 82 aktivista NOP-a.²⁰⁰

Zbog okupatorskog terora, otpuštanja iz službe, poniženja, nestašice, gladi i ostalih posljedica okupacije, sve brojniji dio činovništva počinje sabotirati rad u uredima, izražavati simpatije za KP i sve aktivnije pomagati i sudjelovati u aktivnostima NOP-a.²⁰¹

Na području Splita sve je očitiji raskorak između stavova rukovodstava građanskih stranaka i sve većeg antiokupatorskog i antifašističkog raspoloženja pripadnika srednjih slojeva koji su ga do tada slijedili. To su pokazali dugotrajni pregovori rukovodstava KP s vrhovima građanskih stranaka Dalmacije koji nisu bili uspješni zbog kolebljivosti njihovih predstavnika. Tako su

[199] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 7, dok. 76.

[200] D. Gizdić; Dalmacija 1941. Zagreb, 1957, str. 315.

[201] Pored općinskih službenika u tome su najaktivniji službenici Hipotekarne banke koji su krenuli u akciju uništavanja spisa o seljačkim dugovima, zatim službenici pošte i željezničke stanice.

[197] Vidjeti opširno: Radule Butorović, Sušak i Rijeka u NOB, Rijeka, 1975, str. 406 i dalje.

[198] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 8, dok. 830.

predstavnicima HSS, pod pritiskom masa »odozdo« i zbog bojazni da ne izgube svoj utjecaj prvenstveno na pripadnike srednjih slojeva, izjavljivali da su za suradnju s NOP-om ali se u konkretne akcije ne upuštaju jer čekaju »dozvolu iz Zagreba.«

U rezoluciji s partijskog savjetovanja Dalmacije navode se dva razloga zbog kojih do sredine 1942. godine nije ostvareno zadovoljavajuće sudjelovanje srednjih slojeva u NOP-u: prvo; Partija se predugo iscrpljivala u traženju suradnje s vrhovima građanskih stranaka i zbog toga »nije išla na direktno uvlačenje srednjih slojeva u NOP« i drugo; zbog čestih izjava da se »direktno borimo za socijalizam« dio pripadnika srednjih slojeva s podozrenjem je gledalo na NOP.²⁰²

Ova je ocjena kritička (samokritička) kada se imaju u vidu konkretne mogućnosti šireg aktiviranja srednjih slojeva na platformi NOP-a, ali je potrebno naglasiti da su upravo na području Dalmacije (osobito u Splitu i Šibeniku) pripadnici srednjih slojeva najranije i najšire aktivirani u NOP-u. To se osobito odnosi na stvaranje akcionih odbora, a zatim NOO-a koji su se pokazali kao važan faktor privlačenja pripadnika srednjih slojeva. Relativno dobri rezultati postignuti su aktiviranjem zanatlija, trgovaca, službenika i intelektualaca, ali je već tada primjećeno da ovi elementi nastoje preuzeti rukovodstvo i ostvariti kontrolu djelovanja organa narodne vlasti.²⁰³

Potkraj 1942. godine u Splitu dolazi do stvaranja »građanskog bloka, koji u slučaju povlačenja Talijana žele preuzeti vlast.«²⁰⁴ Ovaj pokušaj povezivanja građanskih stranaka HSS, SOS, i JNS ostaje bez masovnog oslonca, čak i u redovima srednjih slojeva, čiji se ranije pasivni dio postupno okreće prema NOP-u.

[202] IHRPH, Fond CK KPH, k. 9, dok.

[203] Isto, k. 8, dok. 138.

[204] Vidjeti opširnije: Ljubo Boban; Držanje građanskih grupacija u Splitu od 1942 — 1943. godine: Fikreta Jelić-Butić; O nekim obilježjima politike HSS u Splitu 1941 — 1944, oba rada u zborniku Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Split 1981.

Nepovoljnije je stanje na području Hrvatskog primorja, osobito u Rijeci gdje se srednji i imućniji slojevi sve više vezuju uz okupatora i zbog »straha od šume« spremaju na bijeg u Italiju. Među službenicima Rijeke dominira oportunističko raspoloženje. U njihovim redovima kao i iz trgovačkih struktura regrutiran je najveći broj pristaša HSS. Znatno dio srednjih slojeva sve do sredine 1943. godine nastoji zauzeti poziciju neutralnosti. Samo manji dio nižeg činovništva simpatizira NOP, a vrlo mali dio uključen je u rad NOO-a.²⁰⁵

Sve do sredine 1943. godine u Zagrebu je političko raspoloženje za NOP znatno lošije kod malograđanskih slojeva nego kod radnika. Među njima mnogo je neobaviještenih ljudi koji nasjedaju neprijateljskoj propagandi, dio ih još uvijek poistovjećuje partizanski pokret sa »srbofilstvom«, odnosno »stranačkom vojskom KP«.

Kod dijela građanskih slojeva koji nije proustaški raspoložen susreće se najveći dio pristalica mačekovske politike. To se osobito odnosi na sitnoburžoaske elemente: advokate, gostioničare, trgovce, mesare, dio krojača (osobito na Trešnjevci) koji najvećim brojem slijede politiku HSS.²⁰⁶

Za najveći dio činovništva kaže se da iako ne podržava ustašku NDH — »pasivno promatra događaje«.²⁰⁷

Do osjetnije promjene dolazi drugom polovinom 1943. godine. Na značajnije uključivanje srednjih slojeva Zagreba u NOP bitno su utjecala četiri faktora: prvo; oslobođenje sektaškog odnosa prema ovom sloju kod većeg dijela partijskih organizacija, drugo; sve teži ekonomski položaj u koji su zapali pojedinci ovih slojeva, treće; uspjeh antifašističke koalicije i uspjesi NOP-a u Jugoslaviji i četvrto; značajni politički događaji — u prvom redu formiranje ZAVNOH-a i odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Većina navedenih faktora utjecat će i na znatnije uključivanje u NOP srednjih slojeva ostalog dijela sjeverozapadne Hrvatske.

[205] IHRPH, Fond CK KPH, k. 23, dok. 1246.

[206] IHRPH, Fond CK KPH, k. 22, dok. 1030, k. 23, dok. 1151.

[207] Isto, k. 28, dok. 1775.

Na zagrebačkom i varaždinskom području u dijelu srednjih slojeva raste spoznaja da ukoliko ne aktiviraju u NOP-u, radnici i seljaci koji dominiraju u strukturi NOP-a imat će odlučujuću riječ »o sudbini a mi ćemo ostati po strani«. Od sredine 1943. godine aktiviraju se u prikupljanju materijalne pomoći za NOP, rado ulaze u NOO-e, ali samo je mali dio spreman krenuti u partizanske jedinice.^[208]

Najveći uspjeh postignut je u uključivanju u NOP — zanatlija-obrtnika. Oni su dolazili u sve teži ekonomski položaj jer su robu koju su obrađivali mogli nabaviti jedino švercom. Iako su u početku bili lojalni ipak su odbili poziv ustaške vlasti da se organiziraju u zadruge. Njihovo neraspoloženje prema ustaškoj NDH primjetljivo je već 1942. godine, a 1943. godine dolazi do punog izražaja i rezultira masovnijim uključivanjem u organizacije NOP-a i postupnim odlaskom u jedinice NOV.

Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku ocjenjuje da je najveća greška partijske organizacije Zagreba upravo sektaški odnos prema obrtnicima, a kada se tog odnosa oslobodila (sredina 1943. god.) postigla je zapaženi uspjeh u pristupanju obrtnika u organizacije NOP-a.^[209]

Osim isključive orijentacije na radnike u Zagrebu je odnos prema NOP-u postavljen na relaciji »ili — ili«, ili odlazak u partizanske jedinice — ili ništa. Bilo je, dakle, zanemareno pokretanje širokih slojeva naroda (pa i malograđanskih elemenata) na raznovrsnim oblicima otpora i pomaganja NOP-a. Napuštanjem takvog stava u NOP su uz obrtnike vidljivije uključivani i pojedinci ostalih srednjih slojeva, osobito inteligencije. To je posebno pokazao rad tzv. VIII kotarskog NOO-a Zagreba, gdje je na platformi NOP-a uključen i povezan znatan broj liječnika, inženjera, profesora, umjetnika, novinara i drugih.^[210]

Značajno za uključivanje srednjih slojeva u NOP sred-

njih slojeva na području sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije — bilo je stvaranje i održavanje većih oslobođenih područja. Mreža NOO-a prekrila je i ova područja, a navedeni organi svojom su brigom o zanatskim radnjama i trgovinama razbili predrasude pojedinih dijelova srednjih slojeva, koje su gajili u pogledu izgradnje novog društva pod rukovodstvom KP i potpuno ih privukli NOP-u.

Na navedenim područjima kao i na području Pokuplja pristupanje srednjih i viših funkcionera HSS na stranu NOP-a privuklo je i znatan dio srednjeg seljaštva i ostalih dijelova srednjih slojeva. Distanciranje od »buržoasko petokolonaške klike oko Mačeka« naročito je izraženo na području oko Velike Gorice i Samobora.^[211]

Poslije kapitulacije Italije na području Istre dolazi do masovnog ustanka i stvaranja velikog broja NOO-a. U ove organe ulazi veći broj pripadnika srednjih slojeva (osobito seoskih gostioničara) koji su kočili borbenost organa i tako umanjili njihov autoritet. Provedeni izbori za NOO-e prilika su da se organi narodne vlasti očiste od ovih elemenata.

U Istri je krenuo proces iseljavanja talijanskih činovnika, trgovaca i intelektualaca koji su lojalno služili fašističkom režimu i kao takvi ocijenili da u novoj Jugoslaviji neće biti »trebljivi«. Takvo rezoniranje prisutno je i kod dijela »badoljanaca«. U partizanskim jedinicama i na oslobođenom dijelu Istre postajao je odbojan stav prema pripadnicima srednjih slojeva zbog njihovog kasnog uključivanja u NOP. Partijska organizacija morala je uložiti znatne napore da otkloni negativne posljedice teze »gdje su bili ranije«.^[212]

Na osnovi brojnih izvještaja s terena Biro CK KPH je potkraj 1943. godine ocijenio da se »kulački i malograđanski elementi još uvijek izvlače od obveze odlaska u NOB«, da je ta pojava prisutna ne samo na neoslobođenim nego i na ustaničkim (oslobođenim) područjima. Pokušavaju se ubaciti u organe narodne vlasti, usposta-

[208] Isto, k. 28, dok. 1778.

[209] Isto, k. 28, dok. 1766—1.

[210] Isto, k. 33, dok. 2204.

[211] Isto, k. 28, dok. 1758.

[212] Isto, k. 33, dok. 2337.

viti vezu s odgovornim rukovodiocima pozadinskih organa, a nisu rijetki slučajevi pokušaja podmićivanja narodnih sudova.²¹³

Tako u svijetlu dijela partijskih dokumenata, odnosno ocjena partijskih rukovodstava pojedinih područja, izgleda sudjelovanje (uključivanje) pojedinih dijelova srednjih slojeva u NOB i socijalističku revoluciju Hrvatske do kraja 1943. godine. Raspoloživi dokumenti djelomično ukazuju na uzroke deficitarnosti pripadnika srednjih slojeva u NOP-u, oni nesumnjivo odražavaju stvarno stanje na pojedinim područjima Hrvatske, ukazuju da je upravo kod pripadnika srednjih slojeva prisutno najduže kolebanje u pogledu opredjeljivanja za NOP. Uočeno je da kolebanje izvire iz dvostrukog klasnog položaja i proturječnih političkih ideala pripadnika srednjih slojeva.

Ta kolebljivost (bojazan) prisutnija je na područjima gdje su zbog radničko-klasne strukture snaga NOP-a (Hrvatsko primorje, Gorski kotar, srednji dio Dalmacije i Istra) izraženiji radikalniji zahtjevi za izmjenom društvenih odnosa koji su ugrožavali i same temelje privatne svojine. Ipak, teško se oteti utisku da u datim ocjenama nisu prisutni i elementi shematskog odnosa prema pripadnicima srednjih slojeva izraženi u shvaćanju da je njihova kolebljivost automatski proizvod njihovog klasnog bića, a manje izraz spleta raznih konkretnih, ponegdje specifičnih okolnosti kao i utjecaja glavnih političkih činilaca, osobito HSS i ostataka drugih građanskih stranaka. Kritičke (samokritičke) ocjene vlastitih postupaka u odnosu prema pripadnicima srednjih slojeva, posebno kod zagrebačke i splitske partijske organizacije, polučena iskustva i uspjesi postignuti u aktiviranju u NOP pripadnika pojedinih dijelova srednjih slojeva, ukazuju na potrebu odbacivanja svakog shematiziranja koje je bilo značajna prepreka partijskog djelovanja na uključivanju srednjih slojeva u tokove NOB-e i socijalističke revolucije.

[213] Isto, k. 33, dok. 2204.

Srednji slojevi u strukturi NOP-a

Na kraju zanima nas koliko je sudjelovanje pripadnika srednjih slojeva u tri najznačajnija subjektivna faktora NOP-a; u partizanskim jedinicama i jedinicama NOV, organizacijama Komunističke partije — rukovođeće snage NOP-a i u organima nove, narodne vlasti.

Već smo naglasili da u prvim partizanskim jedinicama, izuzev manjeg broja intelektualaca-studenata, pripadnika srednjih slojeva gotovo i nije bilo. Stanje se postupno mijenja ali ne bitnije sve do kraja 1943. godine, jer prema raspoloživim podacima sudjelovanje srednjih slojeva u strukturi partizanskih jedinica ne prelazi 5 posto ukupnog broja boraca.²¹⁴ Izuzetak čine jedinice s područja Hrvatskog primorja gdje se sudjelovanje pripadnika srednjih slojeva u 1943. godini kreće i do 30 posto (zanatlija 20 posto a službenika i intelektualaca oko 10 posto).²¹⁵

Do većeg priliva boraca iz redova srednjih slojeva dolazi krajem 1943. i tokom 1944. godine. Uz vojnopolitičke uspjehe NOP-a Jugoslavije, što je stvorilo perspektivu skore pobjede nad snagama fašizma i domaće reakcije, na opredjeljenje većeg broja pripadnika srednjih slojeva naročito su utjecale odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Odluke ovoga, u toku NOB-e najznačajnijeg političkog događaja, bile su snažan mobilizatorski faktor za pripadnike srednjih slojeva jer su razbistrile brojne pojmove, otklonile nejasnoće u pogledu perspektive Jugoslavije, razbile strah od velikosrpstva koji je bio najizraženiji upravo kod malograđanskih elemenata. I za ove elemente politika »čekanja«, taj politički izraz malograđanske kolebljivosti HSS, izgubila je perspektivu pretvorivši se u služenje snagama reakcije kojima je predstojao poraz.

[214] Vidjeti o tome podatke: P. Nasakanda, Neki problemi i rezultati uključivanja radničke klase i seljaštva u NOB i socijalističkoj revoluciji Hrvatske 1942 — 43 godine, i Rast i klasna struktura jedinica NOV Hrvatske 1943 — 1945.

[215] Svetozar Tintor, Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija, Zagreb 1968, str. 81 i tabelu na str. 279.

U drugoj polovici 1944. godine u jedinicama NOV — u ukupnom broju od 121.351 boraca našlo se i 11.789 obrtnika, 2379 intelektualaca i 573 ostalih pripadnika srednjih slojeva.²¹⁶ Krajem iste godine u ukupnom broju boraca od 150.000, obrtnici su činili 9,71 posto, intelektualci 2 posto, a ostali pripadnici srednjih slojeva 1,1 posto. Dakle, u ukupnom broju boraca pripadnici srednjih slojeva činili su 12,81 posto što približno odgovara njihovom udjelu u strukturi stanovništva. Sudjelovanje pripadnika srednjih slojeva pojedinih područja u strukturi jedinica NOV u postocima je slijedeće: Sjeverozapadna Hrvatska 22 posto, Slavonija 12,8 posto, Banija, Kordun i Lika 6,6 posto, Hrvatsko primorje i Gorski kotar i Istra 14,3 posto i Dalmacija 11 posto.

Napominjemo da se u iskazanom broju obrtnika nalazi i oko 300 trgovaca, a u broju intelektualaca oko 500 službenika. Treba reći da u raspoloživim dokumentima pojmovi »intelektualac« i »službenik« odnosno »činovnik« nisu precizno razgraničeni, često se obje kategorije navode u zbirnom podatku. To je i razumljivo kada se zna da i nisu egzaktne socijalne kategorije i da pripadnike ovih kategorija nije moguće okarakterizirati polazeći strogo od neke socijalne pozicije. Jedna osoba mogla je istodobno biti ili je tretirana i kao službenik i kao intelektualac. Uzmimo primjer nastavnika i liječnika koji su zbog rada u državnoj službi ponegdje tretirani kao službenici, a po prirodi svoga rada su intelektualci. Svi ma je zajednička karakteristika — duhovni rad.

U predratnoj strukturi članstva KPH oko 750 pripadnika srednjih slojeva čini 17 posto ukupnog partijskog članstva. U tom broju obrtnici i intelektualci čine oko 75 posto.²¹⁷ Već u prvoj godini ustanka zajedno s ostalim i ovo članstvo je izloženo velikom ustaško — okupatorskom teroru i procjenjujemo da je već u 1941. godini stradalo oko 300. Najviše su stradali članovi Partije iz redova inteligencije, poznati aktivisti partije predratnog

razdoblja. Do značajnijeg porasta partijskog članstva iz redova srednjih slojeva dolazi tek zadnje godine rata.

Tako krajem 1944. godine od ukupno 23.516 članova KPH na pripadnike srednjih slojeva otpada 2890 članova, a neposredno poslije oslobođenja od 24.780 članova KPH — 3127 članova dolazi iz redova srednjih slojeva. Najveći je priliv iz redova službenika koji dosiže polovicu članstva.

Nije li proces »počinovničenja« Partije počeo već posljednje godine rata? Iako je ukupan broj članova KPH iz redova srednjih slojeva u toku NOB-e porastao četiri puta njegovo sudjelovanje u strukturi ukupnog partijskog članstva opalo je sa 17 na 12,5 posto. Napominjemo da je partijsko članstvo iz redova seljaštva poraslo deset, a iz redova radništva tri puta. Centralni komitet KP Hrvatske brojio je podjednako broj radnika i intelektualaca, a u strukturi oblasnih i okružnih komiteta bilo je oko 30 posto pripadnika srednjih slojeva — mahom intelektualaca.

Prema raspoloživim podacima u strukturi seoskih Narodnooslobodilačkih odbora u Hrvatskoj pripadnici srednjih slojeva sudjeluju oko 7 posto.

Što su NOO-i viši na hijerarhijskoj ljestvici sudjelovanje pripadnika srednjih slojeva je veće. Tako se njihov udio u strukturi općinskih i kotarskih NOO-a kreće 15-20 posto. U najznačajnijim organima narodne vlasti u Hrvatskoj, okružnim NOO-ima, udio pripadnika srednjih slojeva kreće se oko 27 posto, a u najvišim, oblasnim NOO-ima, iznosi 34 posto.²¹⁸

U kotarskim i oblasnim NOO-ima, gdje je koncentriran upravni aparat, u podjednakoj su mjeri zastupljeni intelektualci i činovnici uz manji broj obrtnika i po kojeg trgovca, a u oblasnim NOO-ima uglavnom intelektualci.

[216] Ivan Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941 — 1945, tabela na strani 285.

[217] Vidjeti detaljnije: P. Nasakanda; Razvoj i promjena klasne strukture KPH u NOB i socijalističkoj revoluciji Hrvatske, CSP II/1982.

[218] Vidjeti o tome podrobnije: podatke: P. Nasakanda; Prilog razmatranju klasne strukture narodne vlasti, »Naša zakonitost« br. 4/1981; Isti, Klasna struktura i klasni karakter narodne vlasti sjeverozapadne Hrvatske, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu br. 3—4/1980.

Podaci omogućuju slijedeću konstataciju: U NOB i socijalističkoj revoluciji Hrvatske srednji slojevi se masovnije uključuju u njenom drugom, završnom dijelu, kada je njena politička pobjeda bila potpuna i s bliskom perspektivom vojne pobjede. U završnoj etapi revolucije njihovo ukupno sudjelovanje u NOB-u uglavnom se poklapa s udjelom u strukturi stanovništva.

Podaci pokazuju da u pogledu sudjelovanja pojedinih dijelova srednjih slojeva u NOP-u postoje bitne razlike.

U strukturi jedinica NOV masovno je sudjelovanje obrtnika.

Treba reći da jedino obrtnici i radnici u socijalnoj strukturi jedinica NOV sudjeluju u dvostruko većem odnosu od udjela u strukturi stanovništva. To je rezultat predratnog utjecaja KP na ovaj socijalni sloj kao i niza drugih činioca. Jedan od faktora je i sama socijalna priroda ovog sloja, njegova bliskost s radničkom klasom, jer se njihov najbrojniji dio (šegrti, kalfe) svojim položajem, mentalitetom i shvaćanjima gotovo identificirao s pripadnicima radničke klase. Privučeni snagom NOP-a, njegovim programom koji im je pristupačan razumljiv i prihvatljiv — ušli su u revoluciju boreći se za svoje buduće stanje i interese, za svoj, kako je govorio Marks, budući prijelaz u radničku klasu. Njihov rad potreban je jedinicama NOV i oslobođenim područjima, cijenjen je, organiziran i pomagan. Sve teži ekonomski položaj na neoslobođenim područjima doveo je do spoznaje da okupator i kvislinški ustaški režim ne pruža nikakvu perspektivu. Spoznavajući da će njihov rad biti i te kako potreban i u novom društvu oni se masovno povezuju s ostalim radnim slojevima stanovništva, osobito radničkom klasom i njenom političkom avangardom, klasom, kojoj po Marksu, pripada budućnost.

Sasvim je obratna situacija s *trgovcima*.

U predratnom razdoblju integrirani u postojeći kapitalistički sistem, postali su jedno od najснаžnijih uporišta HSS i drugih građanskih partija. Zbog toga su bili najmanje obuhvaćeni radom KPH. U uvjetima okupaci-

je znatan broj trgovaca zajedno s reakcionarnim svećenstvom najčvršće se povezao s okupatorom. Iz njihovih redova regrutirao se najveći broj političkih špekulanata. U uvjetima poremećenih tržišnih odnosa znatan dio trgovinske djelatnosti odvijao se švercom, a NOP je na svim područjima suzbijao ovu pojavu i poduzimao mjere protiv onih koji su se njime bavili. Bio je to izvor trajnih sukoba ciljeva i snaga NOP-a sa znatnim dijelom trgovaca. Ne videći perspektivu (privatne trgovine) u društvu koje je stvarano pobjedom NOP-a, stavljali su se u službu snaga kontrarevolucije. Bili su lojalni podanici kvislinške NDH, oslonac reakcionarnog dijela HSS i oslonac četništvu osobito na području Like, dijelu Gorskog kotara i Dalmacije. Nesumnjivo da je bilo i časnih izuzetaka. Tako je formiranjem NOO-a i njihovom brigom o stvaranju i radu trgovina, NOP-a privukao izvjestan broj trgovačkih radnika (pomoćnika). Gradski NOO Rijeka uspio je pridobiti i organizirati veću grupu trgovaca koja je nabavljala raznovrsnu robu u Italiji i otpremala partizanskim jedinicama. Partijskoj organizaciji Splita i posebno Sibenika, uspjelo je u NOP privući znatniji broj trgovaca (trgovačkih pomoćnika), veći no na bilo kojem drugom području. Navedeni primjeri kao i niz pojedinačnih primjera u drugim krajevima pokazuju da pripadnost ovom (ili nekom drugom) društvenom sloju ne mora biti kriterij pojedinačnih opredjeljenja. Ipak, ako Marksovu tezu, da socijalno biće bitno utječe na politička opredjeljenja, provjerimo kroz ponašanje pripadnika srednjih slojeva prema našoj revoluciji — možemo utvrditi da je sloj trgovaca najviše potvrđuje.

Kao trgovci ponašali su se i pripadnici srednjih slojeva, kao što su sitni rentijeri i zelenaši, s margine društvenog značaja, zatim znatan dio ugostitelja (hotelijera), kao i razni deklasirani elementi, lumpenproleter, lopovi i varalice, prostitutke i drugi, jednom riječju sav društveni talog postao je rezerva kontrarevolucije.

Marksovu tezu potvrdilo je i ponašanje znatnog dijela *činovništva*.

Poslije okupacije i stvaranja kvislinške NDH većina službenika državnog aparata, osobito funkcioneri ostalo je na svojim mjestima vjerno služeći nove gospodare.

Iz administrativnog aparata odstranjeni su tzv. »nepoćudni elementi« kao rezultat rasne politike ustaškog pokreta ili kao potencijalni protivnici ustaškog režima. Za ponašanje dijela činovništva vrijedila je Lenjinova ocjena da je uvijek spremno prodati »i svoj opozicioni elan za činovničku plaću«. Unatoč pritisku režimu NDH nije uspjelo integrirati činovništvo u ustaški pokret. S usponom NOP-a se javlja kolebanje službenika i jedan dio nastoji svoj rad uskladiti s devizom »raditi u službi NDH (okupatora) ali se ne zamjeriti partizanima«.

Na deficitarnost službenika u strukturi NOP-a utječe i njihov privilegirani položaj, čime je ustaški aparat plaćao njihovu lojalnost. To potvrđuje podatak da su primanja državnih službenika četiri do deset pa i više puta veća od primanja kvalificiranog radnika. Već smo rekli da je najveći uspjeh u aktiviranju činovnika u NOP-u postignut u Splitu i nekolicini drugih mjesta Dalmacije zbog teških uvjeta u kojem se činovništvo našlo pod talijanskom okupacijom, ali i ostvarenog utjecaja KPH na jedan njegov dio, a na ostalom dijelu Hrvatske to je postignuto oslobođanjem pojedinih gradova. Tek posljednje godine rata pobjedonosni hod NOP-a doveo je u kušnju dio činovništva, opterećenog tradicionalnom malograđanskom svijesti koja se izražavala u strahu od bilo kakvog političkog angažiranja, da se u posljednji trenutak opredijeli za NOP.

Svojim sudjelovanjem u strukturi jedinica NOV, organima narodne vlasti, partijskoj organizaciji, uključivanju u ilegalnu djelatnost NOP-a u gradovima, *inteligencija* je stala uz bok radničkoj klasi i seljaštvu.

Obzirom da je o sudjelovanju inteligencije u narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji u nas dosta pisano ograničit ćemo se na nekoliko konstatacija.

Uporno nastojanje ustaškog pokreta da u redovima inteligencije stvori jači oslonac i da njome ostvari širi

idejno-politički utjecaj na mase imalo je uspjeha kod manjeg broja uglavnom neafirmiranih intelektualaca, ranije proustaški (profašistički) orijentiranih, koji su aktivnim podržavanjem kvislinškog režima nastojali ostvariti vlastitu afirmaciju i željeni materijalni interes. Najznatniji dio inteligencije u gradovima svojim je pasiviziranjem izražavao neslaganje s novim režimom. U toj pasivnosti bilo je i straha od okupatorsko-ustaškog terora, defetizma koji je stvarala velika snaga okupatora porobivši velike dijelove svijeta, osjećaja nemoći da pruži otpor snazi okupatora.

Početna pasivnost postupno se pretvara u pobunu i otpor protiv barbarskog policijskog ugnjetavanja, protiv terora koji je progonio mišljenje, kome nije trebalo znanja. Inteligencija nije prihvatila ulogu papagaja kvislinškog režima u vremenu koje je tražilo burevjesnika novog. Slijedeći svoju prirodu buntovnika protiv sistema ugnjetavanja i terora, progresivni (lijevi) dio inteligencije od samog početka se uključuje, zatim sve brojnije sudjeluje u NOB-i i revoluciji. Opća je ocjena jugoslavenskih povjesničara i sociologa, a to potvrđuju i podaci koje smo prezentirali za područje Hrvatske, da je uz radničku klasu i seljaštvo, inteligencija postala jedna od osnovnih snaga socijalističke revolucije.

Često se govori da je na tu činjenicu utjecalo vezivanje inteligencije s radničkom klasom i seljaštvom — po porijeklu. Međutim, u predratnoj Jugoslaviji inteligencija se uglavnom regrutirala iz građanske klase i srednjih slojeva, a izuzetno iz radničke klase i seljaštva. Uvodno smo naglasili da su se srednji slojevi s malobrojnog buržoazijom nalazili u poziciji da prisvajaju većinu nacionalnog dohotka, pa su se i pripadnici inteligencije nalazili u privilegiranom položaju u odnosu na ostale društvene slojeve. Ta objektivna pozicija pretpostavljala je negativan odnos inteligencije prema klasno-revolucionarnom i oslobodilačkom pokretu koji su vodili komunisti od samog početka ustanka. Premda se radi o nedovoljno izraženoj pojavi, što onemogućuje davanje potpuno precizne ocjene, naše je mišljenje da

najveći dio inteligencije nije slijedio prirodu svog socijalnog bića — ne toliko zbog porijekla već više zbog drugih činioca, zbog povezivanja u svakodnevnom životu i njenog sudjelovanja u predratnoj borbi radničke klase i posebice zbog idejno-političkog vezivanja s radničkom klasom i seljaštvom i političkog utjecaja koji je KP kao općenarodna partija ostvarila na znatan dio pripadnika srednjih slojeva.

Činjenica je da je u prvim partizanskim jedinicama bio izvjestan broj studenata i srednjoškolaca, komunisti, skojevaca ili simpatizera KP radničko — seljačkog porijekla koji su se vratili iz gradova, ali se u redove NOP-a uključuju i pripadnici inteligencije iz srednjih pa i buržoaskih porodica. Što je NOP više učvršćivao svoje temelje, proces opredjeljivanja pripadnika inteligencije iz svih društvenih slojeva bio je sve izrazitiji, pa se može tvrditi da je upravo tim procesom izvršena dezintegracija vladajuće klase. Što se tiče pojedinih dijelova inteligencije i njihovog opredjeljivanja za NOP teško bi bilo uočiti bilo kakvu razliku jer su se uz prosvjetne nalazili kulturni radnici, slijedili su ih zdravstveni radnici, ali su brojni i pravnici, suci i advokati napuštali status i dobru plaću i samoinicijativno se angažirali u NOP-u. Većina njih i prije rata bila je obuhvaćena partijskim radom. Inteligencija je svojom djelatnošću dala poseban pečat revoluciji. Obratimo pažnju na podatak da je gotovo polovica »ratnog« CK KPH dolazila iz redova intelektualaca, da su gotovo trećinu članova okružnih komiteta KPH i okružnih NOO-a činili pripadnici inteligencije, a isto je stanje i u komandama partizanskih jedinica.

Imamo li u vidu da su upravo navedena tijela bila stvarno rukovodeća, kreativna snaga revolucije, nije teško zaključiti da samo numeričkim faktorom ne možemo izraziti značaj sudjelovanja inteligencije u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Ako je masovno sudjelovanje seljaštva bitno utjecalo na tok revolucije, radnička klasa i njena avangarda, čiji se znatan dio uzdigao na nivo inteligencije, zajedno s inteligencijom presudno utječe na

pravac revolucije — kreirajući njen revolucionarni proces. Uz radničku klasu, njenu avangardu KPJ, inteligencija je imala najjasniju predstavu o tome što se želi postići oslobodilačkom borbom i revolucijom, i kada je svoj interes poistovjetila s interesom ostalih radnih slojeva stanovništva postala je snažan mobilizatorski faktor revolucije.

Uz radničku klasu, postupnim a zatim masovnim uključivanjem seljaštva a zatim i pripadnika srednjih slojeva (osobito inteligencije i obrtnika) tekao je proces proširivanja revolucionarnog subjekta i uspješno je riješen problem klasnog savezništva u NOB i socijalističkoj revoluciji.

Drugi dio

Rast i promjena klasne strukture KP Hrvatske u NOB i socijalističkoj revoluciji

Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija predstavljaju prijelomni događaj u historiji naših naroda, svakog kraja naše zemlje pa tako i područja Hrvatske. Ona je prvenstveno rezultat sistematske i svestrane aktivnosti KPJ na ostvarivanju politike oslobođenja zemlje i rušenja starojugoslavenskoga buržoaskog sistema vlasti, kao pretpostavke i sastavnog dijela socijalističke revolucije. Komunistička partija Jugoslavije bila je ne samo inicijator nego i organizator te idejna i kadrovska snaga narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Revolucija je bila najbolja provjera njene snage i utjecaja, provjera njenog programa i organizacione i akcione sposobnosti njenog članstva da isti ostvari u narodu. Partija je glavna pokretačka snaga oslobodilačke borbe i revolucionarnih promjena društva ali se pri tom i ona mijenjala, prije svega svojim razvojem, organizacionim promjenama i promjenom svojega klasnog bića.

Ta promjena i njen utjecaj na tok revolucije u pojedinim područjima Hrvatske predmet su našeg istraživanja.

Osvrt na brojno stanje i strukturu KPH uoči NOB

Komunistička partija Hrvatske integralni je dio Komunističke partije Jugoslavije. O njenom članstvu od formiranja 1937. godine do početka ustanka ne postoje

precizniji podaci. To je i razumljivo kada se zna da se razvijala u doratnom razdoblju u ilegalnim uvjetima. Pogotovo je teško rekonstruirati socijalnu strukturu članstva KPH, jer za to na pojedinim područjima Hrvatske ne postoje pouzdani ni potpuni podaci. Podaci su prvenstveno iz memoarske građe, a odnose se na pojedine od prvih pet mjeseci 1941. godine kada se zna da su se brojno stanje i struktura članstva intenzivnije mijenjali gotovo svakog mjeseca. Prema istraživanju Ivana Jelića i prezentiranim sintetiziranim podacima u Hrvatskoj je u razdoblju travanj — svibanj 1941. bilo oko 4500 članova KPH.²¹⁷

Pokušali smo rekonstruirati socijalnu strukturu članstva ali smo u tome samo djelomično uspjeli, jer za pojedina područja nema preciznih podataka pa se navode samo uopćene ocjene. Navodimo podatke po regijama koje su u toku NOB-a unekoliko predstavljale političku cjelinu.

Na području *sjeverozapadne Hrvatske* ističe se Zagreb koji s oko 450—500 članova KP ima najjaču partijsku organizaciju u zemlji. Oko 75 posto članstva čine radnici, a zatim dolaze intelektualci, namještenici i sitni obrtnici.²²⁰ Na užem području oko Zagreba bilo je još 157 članova KP, a više od polovine članstva činili su radnici. Hrvatsko zagorje i Međimurje ima najjače partijske organizacije u industrijskim središtima Varaždinu i Čakovcu a zatim u Krapini i Ludbregu. Na tom području je bilo oko 330 članova KP, a prema iskazima u memoarskoj građi može se zaključiti da najveću skupinu članstva čine radnici-seljaci, zatim seljaci i namještenici.²²¹ Na širem području bjelovarskog okruga bila su 262 člana KP. Oko 62 posto članstva čine seljaci, 20 posto radnici, 10 posto obrtnici i 8 posto službenici.²²² Na području Moslavine (uključujući i kotar Garešnicu ko-

[219] Ivan Jelić, Komunistička partija Hrvatske 1937 — 1941, Zagreb 1972, 321—325.

[220] *Narcisa Lengel-Krizman*; Zagreb u NOB-u, Zagreb 1980, 42 i dalje.

[221] IHRPH, Fond memoarske građe 1/II, 1/IV.

[222] KPH Bjelovar 1919 — 1952, Bjelovar 1959: *Savo Velagić*; Druga konferencija Okružnog komiteta KPH Bjelovar, Bjelovar 1969.

ji je do kraja 1942. godine organizaciono vezan za OK Bjelovar) bilo je uoči NOB-a 217 članova KP s podjednakim brojem radnika i seljaka, a zatim obrtnika.²²³ U strukturi kotarskih i okružnih komiteta na čitavom području prevladavaju radnici, a zatim po broju obrtnici i intelektualci. Najjače uporište u Slavoniji KPH je imala u radništvu Osijeka i Slavenskog Broda. U ta dva industrijska središta bilo je oko 200 članova KP. Od 106 članova KP Osijeka bilo je 58 radnika, 35 seljaka, ostalo su intelektualci i obrtnici, a približno ista struktura članstva je u Slavanskom Brodu. Radnici su značajno zastupljeni i u strukturi ostalih partijskih organizacija Slavonije. Tako je u novogradiškom okrugu od oko 300 članova KP bilo oko 100 radnika, 150 seljaka a ostalo su članstvo činili obrtnici i intelektualci. Od 68 članova KP u kotaru Slavonska Požega bilo je 33 radnika, 23 seljaka i 12 intelektualaca; od 60 članova KP u kotaru Našice bilo je 35 radnika i 25 seljaka, u Slavonskoj Orahovici od 19 članova bilo je 10 radnika, 7 seljaka i 2 intelektualca i u Grubišnom Polju od 26 članova bilo je 10 radnika, 13 seljaka i intelektualaca.²²⁴

Tako su i na području Slavonije, gdje seljaštvo prevladava u strukturi stanovništva, partijske organizacije locirane u gradovima a gotovo polovicu članstva KPH čine radnici...

Na području Banije neposredno prije početka NOB bilo je oko 530 članova KPH. U strukturi partijskog članstva sisačkog kotara prevladavaju radnici (od 182 članova KPH bilo je 90 radnika, 63 seljaka, 17 intelektualaca i 12 obrtnika) a u petrinskom, kostajničkom i glinskom kotaru većinu čine seljaci.²²⁵

Partijska organizacija Korduna broji oko 320 članova.

[223] Franko Mirošević; Pregled razvoja KPJ i SKOJ-a i njihova uloga u razvoju NOP-a u Moslavini, u knjizi Moslavački partizanski odred, Kutina 1981, 431.

[224] Dr Pavle Gregorić; NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942; Prilog grafi za historiju NOP-a Slavonije, Slavonski Brod 1965.

[225] Nikola Radačić; Struktura i rad partijske organizacije okruga Sisak u periodu priprema za oružanu borbu i revoluciju, u zborniku Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku, Sisak 1974.

U socijalnoj strukturi prevladava seljaštvo. Tako je u partijskoj organizaciji kotara Vojnić od 155 članova KPH bilo 130 seljaka, 11 radnika, sedam obrtnika i sedam intelektualaca, a u kotaru Slunj od 99 članova bilo je 80 seljaka, 15 radnika i četiri intelektualca, a približno isto i stanje je u kotaru Vrginmost.²²⁶ Na pokretanje i razvoj oružane borbe i revolucije Korduna snažno utječe partijska organizacija karlovačkog okruga gdje od oko 150 članova KPH većinu čine radnici karlovačkih i dugoreških tvornica.

Partijska organizacija Like imala je uoči okupacije u svojim redovima 86 seljaka, 25 radnika, 39 intelektualaca i 15 službenika.²²⁷

Neposredno prije početka oružane borbe i revolucije na području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara bilo je 312 članova KPH. Većinu čine radnici, zatim intelektualci i siromašni seljaci.²²⁸

S oko 1400 članova Dalmacija je imala najbrojniju partijsku organizaciju u Hrvatskoj. Najjače uporište Partija ima među radnicima Splita, Šibenika i u solinskom industrijskom bazenu, koji čine gotovo polovicu članstva, iza njih je brojna skupina siromašnih seljaka-težaka a primjetan je i udio intelektualaca.²²⁹

Iako nepotpuni, navedeni podaci pokazuju da je KPH bila prvenstveno partija radničke klase, njena najjača uporišta bila su u industrijskim središtima: Zagrebu, Varaždinu, Slavanskom Brodu, Osijeku, Karlovcu, Sisku, Sušaku, Splitu, Solinu, Šibeniku i ostalim gradovima. Najjaći oslonac Partija je imala u najsvjesnijim dijelovima industrijskog proletarijata, gdje su stvorene najsnažnije partijske organizacije, ali je znatno utjecala i na ostale kategorije radništva koje je uvelike uključila

[226] Vidi: Đuro Zatezalo i Mile Dakić; Narodna vlast na Kordunu 1941 — 1945, Karlovac 1971, uvodni dio i tabele I i II.

[227] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 42, dok. 2915.

[228] AIHRPH MG 18/II i 14/I-1, Elaborat o razvoju partijske organizacije u Hrvatskom primorju; Svetozar Tintor, Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija, Zagreb 1968, uvodno poglavlje.

[229] Sibe Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1960, 52—55.

u svoje redove: pilanski i šumski radnici, željezničarski radnici, lučki radnici i manji broj rudara. Značajan je udio i mješovite grupe radnika-seljaka. Osim radništva, u strukturi Partije primjetan je i udio obrtničkih elemenata i inteligencije. Titovo inzistiranje da se Partija, uz radničku klasu, povezuje i sa seljaštvom, jer je »pridobijanje seljaka — uslov pobjede revolucije«, da osniva i jača partijske organizacije na selu, da se u tome oslanja na seoski proletarijat, siromašno i srednje seljaštvo, dovodi u pojedinim dijelovima Hrvatske u razdoblju 1939—1941. godine do pozitivnih rezultata. Programska formula saveza radnika i seljaka, u kojem pod vodstvom proletarijata kao vodeće snage društva u zajedničku borbu protiv zajedničkog neprijatelja treba uključiti i borbene seljake, dovela je u tom razdoblju do šireg i neposrednijeg uključivanja komunista u raznovrsne oblike djelovanja među seljačkim masama, što se potvrdilo i osnivanjem i jačanjem partijskih organizacija na selu. Najvidljiviji rezultati prodora Partije na selo postignuti su na području oko Siska, koje je zbog utjecaja Partije na tamošnje seljaštvo prozvano »crvenim pojasom Siska«, dijelu Banije oko Petrinje, dijelovima Korduna i Like, području oko Bjelovara, Varaždina, dijelovima Moslavine i Slavonije, nekoliko mjesta priobalnog područja Hrvatskog primorja, područja oko Šibenika i Trogira, nekoliko otoka srednje Dalmacije, a nešto manje i na drugim područjima. Zaključujemo da prodor Partije na selo u najvećem dijelu Hrvatske nije do okupacije dao željene rezultate već će Partija u taj proces morati krenuti prve godine ustanka i dalje, ostvarujući time bitnu pretpostavku jačanja oružanog ustanka i revolucije. Do okupacije gotovo sva partijska rukovodstva bila su locirana u urbanim sredinama gdje se i odvijao najveći dio partijske aktivnosti.

Iako se za KPH ne može tvrditi da je njena socijalna struktura jednostrana kao u nekim drugim područjima Jugoslavije, očito je imala premalo vremena da s pronađenim odgovorima o seljačkom pitanju šire prodre u

seoske sredine i da u uključivanju seljaštva u svoje redove postigne vidnije rezultate.

Komunistička partija Hrvatske u uvjetima okupacije, pokretanja i razvoja ustanka (1941—1942. godine)

Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina organizirana politička snaga koja se ne samo izjasnila za obranu zemlje, već i organizirala otpor agresoru kao početni oblik organizirane trajne borbe protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača. Dosljedno ostvarivanje te osnovne političke linije Partije, angažiranje komunista u vojsci bivše Jugoslavije u obrani zemlje, doveli su do jačanja partijskog utjecaja, ugleda i povjerenja u narodu. Rukovodstva KPJ i KPH, djelujući u to vrijeme zajedno, svojim su travanjskim i svibanjskim proglasima jasno obznanila i u svoje ruke preuzela organiziranje i razvijanje borbe protiv okupatora i domaćih kapitulantskih i sluganskih elemenata.²³⁰ S manje ili više uspjeha počelo je u tom duhu djelovanje KPH. Okupacija i komadanje Hrvatske, kao i mjere okupatorske i ustaške vlasti, izazvali su prve promjene i poremećaje u partijskim redovima. Manji broj komunista (točan broj nije utvrđen) koji su se zatekli u vojsci odveden je u zarobljeništvo. Zatim, izvjestan broj komunista-radnika napustio je svoja poduzeća u gradovima i vratio se u rodna mjesta. To se odnosi i na studente i srednjoškolce koji u većem broju napuštaju Zagreb, kao najjači obrazovni centar, i druge centre i vraćaju se u svoja rodna mjesta. To je dovelo do početnog slabljenja partijskih organizacija u gradovima i do njihova ne toliko kvantitativnog jačanja na izvangradskim područjima, osobito područjima Like, Korduna, Banije, Slavonije i Moslavine.

[230] Opširno o tome: Pregled istorije SKJ, Beograd 1963, 298—304; *Pero Morača*, Jugoslavija 1941. Beograd 1971, 90 i dalje.

Naslijedivši i preuzevši državni aparat Banovine Hrvatske s podacima o članovima KPH, ustaški je aparat »Nezavisne države Hrvatske« od prvih dana svog postojanja započeo progon komunista — svojih najvećih protivnika. Taj je progon u pojedinim krajevima Hrvatske već u početnom razdoblju poprimio masovne razmjere. Tako je KPH neposredno nakon okupacije i uspostavljanja NDH, u odnosu na druge dijelove KPJ, suočena s najvećim terorom nad svojim članstvom. Najveći progon komunista uslijedio je na području sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije. S obzirom da je teror komunista toga područja, u odnosu na ostale dijelove Hrvatske, imao najteže posljedice i izazvao najveći poremećaj u partijskim redovima, zavređuje da o njemu nešto više kažemo.

Već 12. travnja, uz progon srpskog stanovništva, uhapšeni su i članovi MK KPH Slavonske Požege, a slijedećih dana na tome je području uhapšeno oko 300 članova KPH, SKOJ-a i njihovih simpatizera.

Uskoro, 20. travnja, slijede hapšenja komunista u okrugu Varaždin, a dva dana kasnije uhapšeno je više od polovice partijskog članstva i rukovodstva bjelovarskog okruga. U toku ljeta veći dio uhapšenih članova pogubljen je. U isto vrijeme uhapšeni su i komunisti Osijeka, a zatim je u velikoj akciji hapšenja Srba na području Grubišnog Polja uhapšen i velik dio komunista. Dodajmo tome da su 16. svibnja u Zagrebu uhapšeni komunisti i s ranije uhapšenima smješteni u logor Kerestinac. Tako je samo u prva dva mjeseca postojanja NDH na tome području uhapšeno ili ubijeno više od 200 članova KPH. Bilo je očito da će se neprijateljske akcije protiv komunista nastaviti i da partijske organizacije moraju brzo svoje djelovanje prilagoditi ilegalnim uvjetima.

Ponovljene racije protiv komunista u Zagrebu, Varaždinu, Bjelovaru, Slavonskom Brodu i u nekoliko manjih mjesta nisu vlastima NDH dale željene rezultate, jer se veći broj komunista sklonio u ilegalnost. Najviše je stradala partijska organizacija Osijeka gdje su uhapšeni svi viđeniji komunisti i veći broj članova SKOJ-a.

Nakon tih neprijateljskih akcija slijedilo je novo premeštanje partijskih kadrova iz gradskih centara na teren, a organiziranje raznovrsnih oblika otpora i pripreme za oružani ustanak postale su glavni sadržaj partijske aktivnosti. Prve partijske grupe formiraju okružni i kotarski komiteti KPH i okupljaju najsvjesnije, najhrabrije i najuglednije partijske kadrove. Orijentacija na ustanak i njegov početak bili su kamen kušnje za brojne partijske kadrove i značajan faktor diferencijacije u partijskim redovima. Hapšenja i ostali oblici terora i ubistava i zahtjev da se krene u oružanu borbu protiv neprijatelja koji je na vrhuncu moći dovodi do pojave oportunizma i dezertiranja iz partijskih redova. To je osobito došlo do izražaja u krapinskom okrugu gdje se nakon početnih hapšenja okružni komitet oportunistički ponio i napustio partijski rad, obezglavljene partijske organizacije prestale živjeti partijskim životom, a strah i oportunistam odveli su dio komunista u domobranstvo.

Na prve akcije protiv okupatorske i ustaške vlasti neprijatelj je odgovorio pojačanim terorom meta kojeg su ponovo komunisti. Najveći poremećaj nastaje u toku srpnja u partijskim organizacijama gornjeg Međimurja gdje je uhapšen gotovo sav partijski kadar. Do hapšenja širih razmjera dolazi i na području Moslavine i Hrvatskog zagorja. Hapšenjem brojnih partijskih kadrova u kolovozu zadan je težak udarac partijskoj organizaciji Slavonskog Broda. Bio je više nego očit osnovni cilj ustaške vlasti da uništenjem partijskih kadrova i razbijanjem partijskih organizacija osujeti razvoj NOP-a na tom području. Međutim, bez obzira na težinu udara u početnom razdoblju, Partija se prilično brzo oporavlja i obnavlja rad svojih rukovodstava i organizacija. Tako je tri puta obnavljan rad Okružnog komiteta Osijeka, obnovljen je rad okružnih komiteta Krapine, Varaždina, Bjelovara i Slavonskog Broda, kotarskih komiteta i brojnih organizacija. Sve to svjedoči da Partija još uvijek ima snažno uporište, prije svega među radništvom navedenih mjesta.

Novi val hapšenja, koji se pretvorio u represalije i progone širokih razmjera, uslijedio je prosinca 1941. godine. Sredinom prosinca 1941. godine došlo je do velike provale u partijskoj organizaciji Osijeka koja se proširila na Vukovar, Vinkovce, Slavonsku Požegu i Našice, a zatim je zahvatila i Zagreb. Uhapšeno je oko 500 članova KPH, SKOJ-a i građana simpatizera Partije. Uhapšena su cijela partijska rukovodstva zajedno s instruktorom CK KPH Dragom Marušićem. Raspoloživi dokumenti pokazuju da je do provale tako širokih razmjera došlo ne samo zbog toga što je policija imala pouzdane podatke o komunistima, već je bilo potkazivanja i priznanja pojedinaca. Navedene organizacije, osobito osječka, nisu se od provale i masovnih hapšenja oporavile sve do sredine 1942. godine. Gotovo u isto vrijeme dolazi i do provale u slavonsko-brodskoj organizaciji. Nakon partizanske akcije na Novigrad dolazi do hapšenja oko 200 komunista, skojevaca i suradnika NOP-a u Podravini, a sredinom prosinca do strijeljanja 26 komunista, među njima i Kasima Čehajića Turčina, sekretara OK KPH Bjeļovar, koji je uz dra Pavla Gregorića bio bez sumnje najznačajnija ličnost u osposobljavanju Partije za podizanje oružanog ustanka na tom području.

Uskoro zatim dolazi do hapšenja oko 50 članova KP i skojevaca na području donjeg Međimurja, nakon čega je partijski rad na tome području zamro sve do sredine 1942. godine.^[231]

Hapšenje više od 500 članova KPH na području sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije do kraja 1941. godine, od kojih je znatan broj bio likvidiran, za neko je vrijeme obustavilo aktivnost mnogih partijskih organizacija. Neke subjektivne slabosti, oportunistički dijelovi partijskog članstva, pa i pojave dezerterstva postale su u jeku tih hapšenja još očitije i uz vrlo teške objektivne

[231] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb, k. 43, dok. 18, 22, k. 44, dok. 202; Ustanak naroda Jugoslavije 1941, knj. V, str. 253—257, knj. VI, str. 22—23, 488—492; *Dr Pavle Gregorić*; NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942, nav. dj., 23 i dalje; *Raviojla Odavić*; Delovanje partijske organizacije Osijeka uoči i u toku 1941, Zbornik historijskog instituta Savonije (HIS) br. 10/1973.

okolnosti bit će uzrokom slabijih rezultata u osposobljavanju Partije za pokretanje narodnih masa u oružani ustanak. CK KPH bio je vrlo kritičan prema stanju partijskih organizacija tih područja o čemu rječito svjedoči njegov izvještaj CK KPJ od 13. X 1941. godine u kojem se govori o »potpunom mrtvilu«, o tome da su »okružni komiteti gotovo potpuno zatajili« i da se »javljaju pojave i to masovne dezerterstva, kukavičluka [...]«. ^[232] Takvu ocjenu možemo samo djelomično prihvatiti i ona se može odnositi samo na pojedine komuniste i dijelove rukovodstva koji su se doista oportunistički odnosili prema novim zadacima u podizanju oružanog ustanka, nisu željeli napustiti gradske centre i krenuti u partizanske jedinice na terenu, u kojima su se javile slabosti nedovoljne konspiracije i dr.

Razumljivo je da se rukovodstvo Partije u tadašnjoj situaciji moralo kritički odnositi prema slabostima u svojim redovima koje su mogle dovesti u sumnju usvojene odluke o podizanju oružanog ustanka.

Međutim, ocjene se ne mogu svoditi samo na subjektivne slabosti i greške Partije, a da se šire ne sagledaju njihovi uzroci. Isto tako ne može se aktivnost Partije u podizanju ustanka na nekom drugom području ocjenjivati samo po broju partizanskih jedinica i boraca i neodlazak u partizanske jedinice jedinim kriterijem oportunističnosti, a da se šire ne sagledaju i svi objektivni uvjeti koji su na to utjecali. Nemamo namjeru ulaziti u opširnije razmatranje, već želimo naznačiti neke uzroke koji su na tim područjima usporavali razvoj oružanog ustanka i bitno utjecali da se spomenute slabosti Partije jače ispolje nego u ostalim dijelovima Hrvatske.

Zbog geopolitičkih, strateških i drugih interesa, posebice zbog potreba sigurnosti saobraćaja i eksploatacije prirodnih bogatstava, njemačkom je okupatoru i ustaškoj vlasti na tim područjima bio nužan mir i zato oslanjajući se na HSS, nakon prvih represalija nad srpskim stanovništvom, na većem dijelu područja provode

[232] Zbornik NOR, tom. II, knj. 2, 44.

politiku »nezaoštavanja«, ne samo prema hrvatskom nego i prema srpskom stanovništvu, stvarajući time u pretežnom dijelu stanovništva privremenu iluziju da se i u ustaškom poretku može mirno živjeti.

Dakle, tamošnje stanovništvo nije bilo prinuđeno zbog samoobrane krenuti u oružanu borbu, te je upornim političkim radom trebalo dovesti do političkog opredjeljenja stanovništva za NOP. Kurs na oružanu aktivnost u gradovima, forsiran tokom ljeta, nanio je teške posljedice partijskoj jezgri, a koncentracija partijskih kadrova u gradovima i neposrednoj okolici dovela je do velikih žrtava, koje su se većim dijelom mogle izbjeći. Prestruktuiranje Partije postalo je pretpostavka razvoja NOP-a. Partija je morala krenuti na selo, u planinske predjele gdje se malo znalo o liniji KPJ, među seljaštvo koje se nalazilo pod dominantnim utjecajem HSS-a i ostalih građanskih stranaka i ideologija. U partijske redove teško je prodirala spoznaja da je orijentacija na selo, na aktiviranje mase seljaštva jedino ispravna, a porazi i žrtve su bili nužni da bi se brže napuštale okoštale forme partijskog rada. Mreža oružničkih ustaško-domobranskih posada i garnizona bila je ovdje najgušća, i gotovo u svakom selu bio je poneki ustaša uz brojne doušnike koji su poznavali gotovo svakog komunistu iz predratnog djelovanja. Ustaške vlasti dobro su procijenile da će komunisti biti jedini organizatori i nosioci otpora i ustanka, pa su na njih usmjerili svu svoju aktivnost s ciljem da ih razbiju i unište. U novim, promijenjenim uvjetima nakon okupacije, mjerilo partijskih sposobnosti i spremnosti nije bilo samo u tome kako se održati, kako se prilagoditi događajima, već kako inicirati i usmjeriti aktivnost osnovnih klasnih subjekata s čijim se oslobodilačkim i klasnim ciljevima Partija identificirala. Znanat broj komunisti nije bio pripremljen, za događaje koji su nastupili okupacijom, nisu prošli duže razdoblje revolucionarne aktivnosti u kojem se odolijevalo mnogim iskušenjima i teškoćama. Te se konstatacije odnose i na znatan broj partijskih kadrova ostalih dijelova Hrvatske, a to je naročito došlo do izražaja,

ja, jer većina partijskog kadra sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije nije imala više od godinu dana partijskog staža, bez većih okršaja s režimom bivše Jugoslavije iz kojih bi izvukla revolucionarne pouke. Mladost i nedostatak revolucionarnog iskustva zajednička su karakteristika većine partijskih organizacija i kadrova tih područja, a nedovoljne konspirativne navike i osposobljenost za djelovanje u ilegalnim uvjetima doveli su velik dio komunista tih područja pod udar neprijateljskog terora. Malobrojni prekaljeni komunisti koji su izbjegli hapšenja, u tadašnjoj su situaciji brzo pronalazili rješenja, smjelo postavljali zadatke, ali za njihovo ostvarenje nisu u toku 1941. godine dobili širu podršku.

Na teren tih područja CK KPH je 1941. godine uputio samo svoja dva člana, dra Pavla Gregorića i Karla Mrzovića, i dva instruktora, Marka Simenića i Dragu Marušića. Zahvaljujući izuzetnoj aktivnosti dra Pavla Gregorića, partijske organizacije zapadne Slavonije, Bilogore i Moslavine brže su i bezbolnije prebrodile udarce neprijatelja, povezale se i pristupile izgradnji mreže organizacija NOP-a. U tadašnjim uvjetima Hrvatskog zagorja i Međimurja, gdje je »u stvaranju i učvršćivanju organizacija trebalo početi gotovo iz početka«, Karlo Mrzović nije mogao postići zapaženije rezultate.²³³ Približno ista ocjena vrijedi i za djelovanje Drage Marušića na području istočne Slavonije, a Marko Simenić je pogrešnom procjenom situacije 1941. godine, forsiranjem oružanih akcija u gradu i neposrednoj okolici, negativno utjecao na partijsku organizaciju Slavenskog Broda i razvitak oružane borbe u tom kraju.

To su samo neki razlozi zbog kojih je Partija tih područja morala težište svoje aktivnosti usmjeriti više na sređivanje vlastitih redova, a manje na pokretanje naroda u oružani ustanak, zbog kojih je i u većem dijelu prve polovine 1942. godine više okrenuta sebi, svojoj konsolidaciji, obnavljanju pokidanih veza, novom formiranju ili popuni razbijenih partijskih rukovodstava. Taj proces trajat će do druge polovice 1942. godine, bit će

[233] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 7, dok. 86.

praćen novim poremećajima, ali ne više tako širokih razmjera kao 1941. godine. Oskudni podaci ne omogućuju da se obavi rekonstrukcija članstva i prate sve promjene, ali je moguće utvrditi da je više od polovine partijskog članstva izgubljeno za NOP. Najveći broj članova KP iz Zagreba otišao je u partizanske jedinice ili stradao od neprijateljskog terora, osobito u provali početkom 1942. godine, tako da se ukupni broj partijskog kadra u gradu kreće oko 100 članova, pretežno radnika. Osim toga broja, u Zagrebačkom okrugu bilo je oko 80 članova KP, pretežno iz redova siromašnog seljaštva i obrtničkih radnika.²³⁴

Provalom ustaškog agenta Bore Pavića u proljeće 1942. godine desetkovano je partijsko članstvo Moslavine, što je za kraće vrijeme obustavilo rad mnogih partijskih organizacija. Sredinom 1942. godine bilo je svega 49 komunista na terenu i 30 komunista u Moslavačkom odredu.²³⁵

Još je teže stanje na području Hrvatskog zagorja i Međimurja. Partijske konferencije za krapinski okrug (28. II) i varaždinski okrug (7. i 8. II) potvrdile su slabo stanje partijskih organizacija i nepoznavanje partijske linije. »Oblici borbe i organizacione forme rada istaknute u Okružnici CK KPH br. 3. i 4. nisu bile poznate ne samo članstvu nego ni bivšim članovima okružnih komiteta«, zaključuje Dragutin Sali Konspirator, koji je u Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku bio zadužen za to područje. Novoformirani okružni komiteti pokrenuli su rad nekoliko partijskih seoskih organizacija, a zatim se krenulo u stvaranje novih simpatizerskih grupa i odbora NOF-a²³⁶ Upravo su ti odbori postali baza ne samo za osnivanje partizanskih odreda već i za regrutiranje partijskog kadra i stvaranje novih partijskih organizacija. Taj je proces tekao sporo, tako da

[234] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 3, dok. 26.

[235] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, k. 43, dok. 24, 65. Ubacivanjem agenta Bore Pavića uspjelo je ustaškom aparatu uhapsiti 46 članova KP, veći broj skojevaca i simpatizera NOP-a.

[236] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, k. 43, dok. 22, 28, 30, 31.

do druge polovine 1942. godine broj aktivnih komunista nije premašio 50 članova.²³⁷

Početkom 1942. godine dolazi do kriznog razdoblja i u bjelovarskom okrugu zbog hapšenja većeg dijela partijskog članstva, uništenja najaktivnijih partijskih organizacija i pogibije gotovo svih članova okružnog komiteta. U takvoj situaciji vjerojatno i CK KPH čini grešku povlačeći Grgu Jankesa u Zagreb na rad u Povjerenstvo CK. On je dobro poznao ljude i prilike tog teškog i opasnog terena i mogao je svojim radom i autoritetom najviše učiniti na oživljavanju i obnavljanju partijskog rada. Njegovim odlaskom partijski rad gotovo je prestao »i u gradu i u srezu«. Dr Pavle Gregorić pokušava oživiti aktivnost, ali bez članova OK na koje se do tada oslanjao, prema vlastitom priznanju, nije imao većih uspjeha. Moralo se početi s početka »odozgo«, jer mu je prvi zadatak bio formiranje novoga okružnog komiteta. Područje je podijelio na dva okruga: bjelovarski i virovitički, a do formiranja novih OK dolazi potkraj travnja i u lipnju 1942. godine. Prema raspoloživim dokumentima može se zaključiti da u tome okrugu u 1942. godini, nema više od 30 aktivnih komunista.²³⁸

Prema nepotpunim podacima, do početka 1942. godine u Slavoniji je život izgubilo 285 komunista, a 466 komunista i skojevaca otjerano je u logore. Nema podataka koliko je komunista ostalo i bilo aktivno u najviše stradalim osječkim i slavonskobrodskim okruzima. Jedino su komunisti novogradiškog okruga kontinuirano aktivni, iako ih je veći broj otišao u partizanske jedinice. Postoje podaci da je u kotaru Pakrac bilo 15, u Daruvaru 13, a u Slavonskoj Požegi 25 komunista. Među slavonskobrodskim komunistima izbija spor o daljnjem razvoju NOP-a — jedni su bili za prebacivanje partijaca u odred i djelovanje pomoću odreda, a drugi za obnavljanje partijskih organizacija na terenu kao pretpostavku raz-

[237] U jesen 1942. godine u varaždinskom okrugu bilo je 28, a u krapinskom 23 člana KPH. AIHRPH, Fond CK KPH, k. 28, dok. 1617.

[238] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 8, dok. 119, k. 9, dok. 192, k. 11, dok. 287, k. 28, dok. 1617, Fond Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, k. 43, dok. 18.

voja NOP-a. Dio slavonskobrodskih komunista sporo se oslobađao dogmatskih shema o revoluciji s isključivim osloncem na radničku klasu u gradu; oni su »dobro poznavali historiju SKP(b) ali pod njenim utjecajem nisu znali povezati teoriju s našom praksom.«²³⁹

Novoformirano Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju od svega dva člana (Gregorić i Mrazović) previše zauzeto vojnim pitanjima organiziranja partizanskog pokreta, nije moglo posvetiti veću pažnju sređivanju i jačanju partijske organizacije, te je sporo obnavljanje i rast Partije karakteristika toga područja u većem dijelu 1942. godine. Na to utječe i pojava sektaštva koja je došla do izražaja pri prijemu novih članova.²⁴⁰

Na području sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije već u prvoj godini NOB-a dolazi i do osjetnije promjene klase strukture Partije, jer je najviše stradalo članstvo iz redova radničke klase a zatim i inteligencije, osobito partijski predratni aktivisti radničkog i sindikalnog pokreta koji su uživali veliki osobni autoritet u radništvu i ostalim slojevima gradskog stanovništva. Među malobrojnima članovima KP primljenim poslije okupacije najbrojnija je skupina iz redova seljaštva, koji s preživjelim članovima seoskih organizacija predstavljaju preslabu snagu za širi prodor platforme NOP-a u pojedine slojeve tih područja.

U centralnim dijelovima Hrvatske, *Baniji, Kordunu i Lici*, uz neke specifičnosti, došle su do izražaja zajedničke karakteristike u rastu i promjeni klase strukture Partije. U tim ustaničkim područjima partizanski odredi nastaju prvenstveno kao rezultat spontanog revolta narodnih masa »odozdo«, prije svega srpskog seljaštva izazvanog ustaškim zločinima, i poticanja i usmjeravanja »odozgo« od partijskih organizacija i kadrova. Nakon glinske veljunske i ostalih tragedija i masovne pojave zbunjenosti i straha među srpskim stanovništvom, partijski aktivisti daju pravi putokaz iz tadašnje situacije. Spontani revolt srpskog stanovništva, obespravlje-

[239] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 9, dok. 174.

[240] Vidi opširnije: *Slavica Hrečkovski*, Društveno-politička kretanja i razvoj NOP-a u Slavoniji početkom 1942. godine, Zbornik HIS br. 10/1973.

nog, materijalno i životno ugroženog, pretvarao se u spremnost za djelovanje u borbi pod utjecajem Partije. U ustaškim pokoljima i masovnim progonima Srba na navedenim područjima stradao je znatan broj komunista. Osobito su stradale partijske organizacije Slunja, Karlovca, Petrinje i brojne partijske organizacije u Lici.

Početak ustanka počela su značajnija previranja u organizacijama i rukovodstvima Partije. Rukovodeće partijske jezgre Siska i Petrinje prebacuju se u odrede koje osnivaju i koji svoja uporišta stječu u okolnom seljaštvu. Postojanjem snažnijih odreda stvorena je mogućnost da svi kompromitirani komunisti krenu na područja koja su partizani oslobodili, da se tamo uključe u partizanske jedinice ili partijsko-politički rad. Hapšenje komunista u Sisku pokazalo je da Partija u gradu može ostati samo u strogoj ilegalnosti s bitno ograničenim zadacima i mogućnostima djelovanja. Iako je CK KPH zahtijevao da se radi potrebe razvoja oružanog ustanka i očuvanja kadra komunisti prebacuju na izvangradska područja, ipak je naglasio da se mora izbjeći greška »popunog ispražnjavanja gradova.«²⁴¹ Zbog toga je izvjestan broj članova Partije, koji su željeli u odrede, zadržan u gradu na ilegalnom političkom radu, a u grad se potkraj 1941. godine na kraće vrijeme vraća rukovodeća partijska grupa na čelu s Vladom Janićem i Marijanom Cvetkovićem sa zadatkom da povežu poremećeni sistem ilegalnih veza, povežu organizacije grada i kotara, formiraju mjesni i kotarski komitet, kako bi se uspješnije ostvarivao osnovni zadatak — organizirano upućivanje novih boraca u odrede, prvenstveno iz redova radničke klase. Ipak do kraja 1941. godine broj partijskih organizacija u tome gradu više se nego prepolovio, uslijed odlaska partijskog kadra na teren provala i žestokog progona komunista i ostalih pripadnika NOP-a.²⁴²

Odluka CK KPH o partijskom osamostaljivanju Ba-

[241] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Fond CK KPH, MF-15/492.

[242] Vidi opširnije: *Gofko Jakovčev*, Pokret otpora grada Siska i okolice 1941 — 1942, cit. zbornik Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku.

nije i formiranju vlastitog okružnog komiteta pokazala se djelotvornom, naročito u većem stupnju samoinicijative i samostalnom traženju odgovora na brojne probleme razvoja NOP-a. U svibnju 1942. godine partijska organizacija Banije broji 402 člana, od toga 304 seljaka, 51 radnika i 47 intelektualaca.²⁴³

Podatak pokazuje da je i ta partijska organizacija slabija za stotinjak komunista u odnosu na predratno stanje da je u njenoj strukturi došlo do značajnijeg pomaka u pravcu većeg broja seljaštva. Međutim, sudjelovanje radnika u strukturi Partije samo je prividno smanjeno, jer se u to vrijeme njihov najznačajniji dio nalazio u Banijskoj proletherskoj četi koja je, kao radnička klasna i kadrovska jedinica, krenula na područje Moslavine i Slavonije, a dio partijskih kadrova Banije iz redova radnika otišao je u partizanske jedinice Korduna. Novoprimiteljeno članstvo dolazilo je iz redova siromašnog srpskog seljaštva.²⁴⁴ To je razumljivo, kad se ima u vidu masovno sudjelovanje toga seljaštva u NOB-u prve godine ustanka.

Sličan proces odvijao se i na području Korduna i Like. Komunisti Karlovca čine jezgru mnogobrojnih udarnih grupa, čije su akcije nanosile udarce neprijatelju ali i odnosile značajne žrtve. Ubrzo je postalo jasno da se težište ustaničke aktivnosti mora prenijeti na planinsko seosko područje Korduna.

Takozvana »Šavarova« provala u Karlovcu nanijela je toj organizaciji težak udarac i preostalo članstvo definitivno se prebacuje na ustaničko područje Korduna. Partijska organizacija Korduna pokazala je visok stupanj mobilnosti, jer je više od polovice članstva otišlo u žarišta ustaničke aktivnosti i činilo gotovo polovicu boračkog sastava prvih partizanskih odreda. Narod masovno sklonjen u zbjegove dobio je tako u komunistima odlučne inspiratore i organizatore oružanog otpora.

[243] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 10, dok. 243.

[244] To potvrđuje nacionalna struktura partijske organizacije Banije u kojoj je bilo 337 Srba i 63 Hrvata. AIHRPH, Fond CK KPH, k. 10, dok. 243.

Lokalne snage KPH, pojačane partijskim aktivistima iz gradova i grupom bivših španjolskih boraca, postavljaju čvrst temelj partijskom utjecaju u narodu. Proces prilagođavanja partijskih organizacija novim uvjetima masovnog ustanka tekao je prilično uspješno. Stvaranje oslobođenih područja omogućilo je formiranje novih partijskih organizacija na terenu gdje ih ranije nije bilo, i masovniji prijem novih članova prvenstveno iz redova borbenog seljaštva. Stvaranje i jačanje vojne organizacije ustanka, brojnih organizacija NOP-a našlo se u centru pažnje partijske organizacije. Pomjeranje partijske organizacije prema novim težištima ustaničke aktivnosti, prema predjelima nastanjenim srpskim stanovništvom i oslanjanje na to stanovništvo nosilo je u sebi i negativnu tendenciju jer su mjesta nastanjena hrvatskim stanovništvom ostajala bez partijskih kadrova — prepuštena djelovanju ustaške propagande i pojedinaca iz Hrvatske seljačke stranke.²⁴⁵ CK KPH je u nekoliko navrata ukazivao na štetnost takve orijentacije i do njenog ispravljanja dolazi sredinom 1942. godine. Početkom 1942. godine partijska organizacija Korduna narasla je na više od 700 članova i postala organizacija s najvećim porastom članstva u Hrvatskoj. Odmah do nje je partijska organizacija Like koja je u prvoj godini ustanka također udvostručila svoje članstvo. Partijska organizacija u Lici spori je prilagođavala svoje djelovanje uvjetima ustanka, pojedini dijelovi pokazivali su neodlučnost i nesnalazhenje u složenim i teškim uvjetima što se odrazilo u pojavi plima i oseka u razvoju ustanka. Suočena s ustaškim terorom, snagama talijanskog okupatora, veliku prepreku njenom djelovanju predstavljale su srpske građanske i nacionalističke snage koje su polagale temelje četničkom pokretu i njegovu utjecaju na dio srpskog stanovništva. Trebalo je mnogo upornosti i umješnosti partijskih kadrova da bi se postigao uspjeh u ostvarivanju borbene aktivnosti i jedinstva ustaničkih masa. Energičan obračun s pojavom oportunitizma u vlastitim redovima, koji je pokrenulo okružno

[245] Zbornik NOR, tom V, knj. 2, str. 91—93, 157—167, 196—199, 259—262. AIHRPH, Fond CK KPH, k. 6, dok. 52, 59.

partijsko rukovodstvo Like, urodio je plodom, popunjeno je nekoliko kotarskih rukovodstava i osnovane su brojne nove organizacije na ustaničkim područjima, a broj članova bio je u neprestanom porastu. Tako je potkraj listopada partijska organizacija Like imala oko 200 članova, a na početku 1942. godine broj je porastao na više od 300 članova KPH.²⁴⁶ Novoprimiteljeno članstvo dolazilo je iz redova »požrtvovnog siromašnog seljaštva«. U strukturi partijske organizacije Korduna i Like seljaštvo čini 70—80 posto članstva zbog čega se nedovoljno shvaća širina platforme NOP.²⁴⁷ Radnička klasa i inteligencija značajnije su zastupljene u rukovodstvu partijske organizacije o čemu svjedoči podatak da je na okružnoj partijskoj konferenciji Like, početkom svibnja 1942. godine, sudjelovalo 25 seljaka, 23 radnika, 18 intelektualaca i sedam službenika, a na okružnoj partijskoj konferenciji Banije 19 seljaka, 18 radnika i 16 intelektualaca.²⁴⁸

Već smo istakli da je o pitanju pokretanja oružanog ustanka na području Hrvatskog primorja i Gorskog kotara dolazilo do nesuglasica između CK KPH i OK KPH Sušaka. Dok je CK KPH ocjenjivao da je, zbog snažnog utjecaja Partije s jedne i nezadovoljstva naroda s talijanskim okupatorom i ustaškom NDH s druge strane, moguće stvaranje širega ustaničkog pokreta — OK KPH Sušaka smatrao je da za to još ne postoje uvjeti i da treba nastaviti jačanje partijske organizacije. Najveća pažnja posvećena je jačanju partijskih organizacija u industrijskim i lučkim poduzećima Sušaka i formiranju prvih partizanskih organizacija u Kastavštini. Uspešnim prvim prodorom u Rijeku okupljena je prva grupa članova KPH u brodogradilištu.²⁴⁹

Nakon intervencije CK KPH dolazi do osnivanja sedam logora na tom području kao specifičnog početka oblika organiziranja partizanskih jedinica. U njima su se pre-

[246] Zbornik NOR, tom V, knj. 2, str. 427, AIHRPH, Fond CK KPH, k. 9, dok. 243.

[247] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 6, dok. 49.

[248] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 1, dok. 16.

[249] P. Morača, nav. dj., 317—319.

težno našli — komunisti i skojevci. Zbog svojeg sastava ti su logori postali žarišta političkog rada u narodu; uz ostalo, širili su utjecaj Partije na planinskim i okolnim seoskim područjima, i osnivali nove partijske organizacije i druga uporišta NOP-a. Tako je već u početnoj etapi ustanka na većem dijelu toga područja ostvaren dominantan utjecaj Partije u narodu. Prilično dugo je u partijskim organizacijama prevladavala tendencija da se oružani ustanak zadrži na pozicijama povremenih prepada i diverzija, što je kolidiralo s antifašističkim raspoloženjem narodnih masa. Zbog toga je po ocjeni Ive Marinkovića, sekretara OK KPH Karlovac, bilo nužno čišćenje Partije od oportunističkih i kolebljivaca. Na tom su području izražene i pojave »lijevog skretanja«.²⁵⁰ Ofenzivom talijanskog okupatora razbijeno je nekoliko logora i stradao je izvjestan broj komunista. Najviše je stradala partijska organizacija Drežnica, gdje je nakon ponovne okupacije strijeljano oko 30 komunista. Dolazi do hapšenja komunista i u Delnicama, zatim do provala u Kraljevici i Crikvenici. Nakon raspuštanja i reverifikacije članstva partijske organizacije Sušaka, zbog oportunizma i ostalih slabosti otpalo je 36 članova KPH. Nova provala u Sušaku ožujka 1942. godine izazvala je novi poremećaj u radu ove najsnažnije partijske organizacije toga područja. Tako je na početku 1942. godine broj komunista tih područja opao u odnosu na predratni i iznosio oko 200 članova KPH.²⁵¹

Međutim, akciona sposobnost Partije, mjerena stupnjem mobilizacije narodnih masa u NOP-u, nije značajnije oslabila. Uskoro dolazi do snaženja partijskih organizacija u Senju, Crikvenici, obnavljanja organizacije u Sušaku i formiranja prvih organizacija u Čabru. U Rijeci je formiran mjesni komitet i nekoliko partijskih organizacija u industrijskim poduzećima kao jezgra okupljanja antifašističkih snaga i organiziranja diverzija i ostalih akcija. Stvoren je i embrio partijske organizacije u Istri, gdje u svibnju 1942. godine djeluje oko

[250] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 6, dok. 47.

[251] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 9, dok. 153, Fond OK KPH Hrvatsko primorje, k. 266, dok. 4, 13, 33, 108.

40 komunista. Oživjela je i partijska organizacija na Krku. Sredinom 1942. godine partijska organizacija tih područja porasla je na oko 280 članova.

Do značajnije promjene u klasnoj strukturi Partije još ne dolazi, i dalje prevladava članstvo iz redova radničke klase; ali se primaju i članovi iz redova seljaštva za koje se kaže da se ističu hrabrošću ali su bez dovoljno političkog i revolucionarnog iskustva.²⁵² Na osnovi brojnosti partijske organizacije i snage njenog utjecaja u narodnim masama, priprema za raznovrsne oblike otpora talijanskom okupatoru, antiokupatorskog raspoloženja narodnih masa, CK KPH donio je odluku o mogućnosti i nužnosti podizanja masovnog oružanog ustanka u Dalmaciji. S takvom ocjenom nije se suglasio Pokrajinski komitet Dalmacije, koji je na osnovi svoje procjene, da ne postoje uvjeti za oružani ustanak, težište partijske aktivnosti stavio na pokretanje političkih akcija (štrajkova, demonstracija) i na razvijanje odgovarajućih oblika borbe u gradovima, sabotaza, diverzija, akcija udarnih grupa i dr. Intervencijom CK KPH izmijenjen je stav Pokrajinskog komiteta i na brzinu je formirano sedam partizanskih odreda u koje je uključen velik broj članova KPH.

Brzopleto formiranje partizanskih odreda, nepripremljen teren, nedostatak vojničkih iskustava i niz objektivnih i subjektivnih slabosti bili su razlogom da se veći broj odreda ubrzo raspao, već nakon prvih sukoba s neprijateljem. U toku osnivanja odreda u brojnim partijskim organizacijama Zadra, Zatona, Vodica, Trogira i Sinja pokazao se raskorak između borbenog raspoloženja komunista i oportunitizma starijih rukovodećih kadrova Partije. Neuspjeh partizanskih odreda imao je tragične posljedice, uz ostalo i pogibiju oko 100 komunista i skojevaca. Po ocjeni Rade Končara, sekretara CK KPH, u južnoj Dalmaciji stanje je bilo još gore jer — zbog pojave oportunitizma, nepoznavanja partijske linije i hapšenja komunista — nisu pokrenute ak-

cije za podizanje oružanog ustanka.²⁵³ Bilo je očito da se Partija u Dalmaciji mora okrenuti sebi, sređivanju vlastitih redova. Doista, do kraja 1941. godine intenzivno se radi na čišćenju Partije od kolebljivih elemenata, analizi neuspjeha, raspuštanju ali i oživljavanju i obnavljanju rada partijskih organizacija. Oživjele su ponovo raznovrsne antiokupatorske akcije u gradovima, osobito u Splitu, pokretač kojih su bile partijske organizacije. Dolaskom Rade Končara u Dalmaciju, početkom listopada 1941. godine, ubrzan je proces konsolidacije partijskih redova, ostvarena veća mobilnost Pokrajinskog komiteta, koji je do tada bio previše vezan za Split, a obnavljanjem nekoliko partizanskih odreda i slanjem prvih partizanskih grupa sastavljenih pretežno od komunista — ilegalaca na Dinaru ojačali su viši oblici NOP-a koji će na početku 1942. godine poprimiti masovne razmjere.

Ugled Partije, kao inicijatora i organizatora raznovrsnih mnogobrojnih organizacija NOP-a, neprestano je rastao, a raslo je i borbeno antifašističko raspoloženje gotovo svih društvenih slojeva. Masovnija hapšenja i pad R. Končara u ruke fašista ponovo su otežali, ali ne i zaustavili, uspješno razvijanje viših oblika borbe.

Potkraj 1941. godine u Dalmaciji je bilo 1209 članova KPH; do bitnije promjene u klasnoj strukturi još ne dolazi jer radništvo čini oko polovinu članstva, a zatim dolaze službenici i seljaci.²⁵⁴

Da kratko rezimiramo. Okupacija i represivne mjere okupatorskog i ustaškog aparata uperene prvenstveno protiv komunista, dovele su do značajnijih poremećaja u partijskim redovima. Do kraja, 1941. godine ukupno članstvo KPJ smanjeno je na oko 3200 članova, a gubi-

[253] Zbornik NOR, tom V, knj. 1, str. 89—97, 74, 217—227. AIHRPH, Fond CK KPH, k. 7, dok. 12, k. 4, dok. 21, 26, k. 5, dok. 30; *Drago Gizdić*, Dalmacija 1941, 248—297; *Pero Morača*, nav. dj., 320—330; *Ivo Jelić*, nav. dj., 94—96; *Miroslav Curin*, Uloga PK KPH za Dalmaciju u organizaciji NOB-a u Splitu 1941, zbornik Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Split 1981, 129—151.

[254] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 7, dok. 76.

[252] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 9, dok. 158, 165, 192, k. 10, dok. 210.

tak je iznosio gotovo trećinu članstva. Osim ustaničkih područja Korduna i Like, gdje je došlo do znatnijeg povećanja, na svim ostalim područjima Hrvatske došlo je do umanjenja članstva KPH. Najveći gubitak je na području sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije, gdje je najveći broj komunista stradao u ustaškim progonima. Na tim područjima bitno je umanjena akciona sposobnost Partije u mobilizaciji narodnih masa na platformi NOP-a. Iako je i na području Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Dalmacije došlo do smanjenja članstva KPH, nije umanjena njena akciona sposobnost. Naime, na tim područjima članstvo je smanjeno ne toliko okupatorsko-ustaškim terorom već više čišćenjem partijskih organizacija od oportunističkih, kolebljivaca, malodušnika, svih onih koji su se pokazali nedoraslima za ostvarivanje novog, primarnog zadatka Partije — pokretanja i organiziranja oružanog ustanka. Već potkraj 1941. i u toku 1942. godine razmah NOB-a na tim područjima potvrdio je da se snaga Partije ne mjeri brojem već odlučnošću i sposobnošću partijskog kadra da u NOB pokrene i organizira narodne mase. Osim Korduna, Like i donekle Banije, na ostalim je područjima izostao smjeli prijem članova koji su se istakli u početnom toku oslobodilačke borbe. Za to su postojale značajne mogućnosti zbog velikog broja kandidata za prijem u Partiju i brojnog članstva SKOJ-a.

Glavni strateški kurs KPJ na oružani ustanak, kao osnovni oblik borbe, nije doveden u pitanje, a manji otpori marginalnog karaktera brzo su prevladani. Rekli smo da je bilo nesnalazjenja, kolebanja u početku oružane borbe, bilo je primjera neadekvatnih izbora oblika borbe, predugog zadržavanja na akcijama u gradovima koje su imale veliko značenje u početnoj etapi borbe, ali su postepeno došle u nerazmjer s gubicima partijskih kadrova i ostalim žrtvama okupatorsko-ustaške odmazde.

Ocijenili smo da je bilo i nejasnoća u primjeni partijske linije i nepotrebnih žrtava. Navedeni propusti razumljivi su i opravdani, kada se ima u vidu da je riječ

o novim, složenim zadacima koje su morali ostvariti partijski kadrovi bez ikakvog iskustva u pogledu organiziranja oružane borbe. Izrazitije teškoće u razvijanju ustanka u obliku partizanskog rata s osloncem na vangradska područja, planinske predjele i selo imala je upravo KPH zbog svojeg uporišta u radničkoj klasi i gradovima, a dio partijskog kadra bio je opterećen klasičnom teorijom o revoluciji u gradu kao poprištu borbe. Dio partijskog kadra morao se osloboditi iluzije o brznoj pobjedi SSSR-a nad Njemačkom i iluzije da će se i u našim uvjetima revolucionarna borba riješiti u gradovima s gradskim proletarijatom kao nosiocem revolucije a time i NOB-a. Tamo gdje je to prije shvaćeno, gdje je došlo do bržeg kadrovskog pomjeranja KPH na izvangradsko područje, izlazak iz krize bio je brži a postignuti su i veći uspjesi u razvoju NOB-a. Time je ostvarivana pretpostavka za novi rast KPH i intenzivan proces promjene njene klasne strukture.

Rast i promjena klasne strukture KPH u razdoblju 1942—1945.

U 1942. godini i nadalje KPJ, a time i KPH suočavala se s nizom problema. Glavni problem pred kojim je stajala KPH bio je — kako omasoviti NOB, kako postići da u njoj aktivno sudjeluje hrvatsko seljaštvo koje je do tada stajalo po strani. U tom nastojanju bila je neminovna konfrontacija sa snagama domaće reakcije. Težnja KPH da u okviru Narodnooslobodilačkog fronta (Okružnica CK KPH br. 3) ostvari suradnju sa svim patriotskim snagama, bez obzira na klasnu, političku ili nacionalnu pripadnost, nailazi na sve veći otpor građanskih političkih snaga. Iako KPJ nije u prvi plan iznosila pitanja svoje rukovodeće uloge u NOB-u, sama činjenica da su komunisti bili njena pokretačka snaga i da je u dosadašnjem toku oslobodilačke borbe došlo do stvaranja narodnooslobodilačkih odbora, kao embrija buduće

narodne vlasti, koji su svojim mjerama i perspektivom plašili građanske elemente i uzrokovali klasno zaoštavanje, dolazi do povezivanja najekstremnijih nacionalističkih snaga, ustaša i četnika, i njihova zajedničkog nastojanja da NOP svedu na pozicije građanskog rata i borbe protiv komunističke opasnosti — što je odgovaralo interesima okupatora. Uz okupatora i ustaše, KPH je dobila i sve jačeg protivnika u građanskim političkim snagama Hrvatske seljačke stranke i četnicima.

Razbiti politiku »čekanja« HSS — koja je pod izgovorom da je borba preuranjena, da je komunistička avantura, a u biti je bila pokušaj očuvanja klasnih interesa — postaje prvorazredni politički zadatak KPH.

Intenziviranje političkog rada u narodu s akcentom na pitanju pridobivanja seljaštva (hrvatskog) u NOP, dolazi u sam centar interesa i aktivnosti KPH.

Selo i seljaštvo postalo je poprište dramatične političke borbe u kojoj KPH nastoji da ga izvuče iz lojalnosti prema NDH ili okupatoru, pasivne rezistencije, ispod utjecaja HSS i dovede na pozicije podrške, pomaganja i neposrednoga aktivnog sudjelovanja u NOB-u. U taktici Partije naglasak je na razvijanju onih oblika i organa NOP-a koje je selo prihvaćalo. Osnivanjem i aktivnošću brojnih odbora NOF-a, NOO-a i antifašističkih organizacija širena je osnovica NOP-a, a time stvorena baza iz koje su izrastali novi partijski kadrovi. Za zadatke koji su slijedili Partija se morala što bolje osposobiti. Trebalo je ubrzati proces prijelaza partijskih rukovodstava i najvećeg dijela kadrova iz gradova na teren zajedno s CK KPH koji početkom 1942. godine svoje sjedište prenosi na oslobođeno područje. Tako su Zagreb a i ostali gradski centri, kako je istakao I. L. Ribar, »degradirani« kao rukovodeći centri revolucije. Međutim, gradovi nisu »ispražnjeni«, u njima su i dalje izgrađivani partijski punktovi za osnivanje organa i organizacija NOP-a, propagandno-politički rad i prebacivanje boraca na teren. Provedena je decentralizacija partijskog rukovođenja osnivanjem Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, a zatim i za Slavoniju. Ti su organi kao i Pokrajn-

ski komitet u Dalmaciji i na osnovi vlastitih ocjena situacije pronalazili adekvatna rješenja i pružali neposrednu pomoć partijskim organima na terenu. Dobar dio te aktivnosti odvijao se prema Titovim uputama, osobito onim organizacionim, njegovim zahtjevima da partijski aktivisti ne smiju ostajati u ugroženim mjestima ali ih se ne smije ni slati »u maglu i propast«. Tito je pozitivno ocijenio i decentralizaciju CK KPH.

Brojni izvještaji partijskih rukovodstava s terena, koji stižu u navedene organe i CK KPH, svjedoče o uspješnom nastavljanju procesa jačanja partijskih organizacija primanjem novih članova ali i čišćenjem onih koji su bilo kako kočili razvoj NOP-a. Osobito je uspješno tekao proces osnivanja novih organizacija KPH na oslobođenim područjima gdje su bile malobrojne ili ih uopće nije bilo. Razvijanje oružanog ustanka, osnivanje i jačanje partizanskih odreda i organizacije NOP-a postaje od sredine 1942. godine nadalje glavna briga partijskih organizacija Hrvatske. Mjerilo partijskog rada sve je manje aktivnost u partijskoj organizaciji, a sve više rad u novoosnovanim NOO-ima i antifašističkim organizacijama. Uspješno teče proces osnivanja organizacije KPH u partizanskim jedinicama, njihovo povezivanje s lokalnim partijskim rukovodstvima i koordinacija njihove zajedničke političke aktivnosti na terenu. Razmotrimo ukratko kako su ti procesi tekli na područjima Hrvatske, i kako su utjecali na rast KPH do kraja 1943. godine.

Oživljavanje partijskog rada na području Hrvatskog zagorja teče paralelno sa obračunom s oportunističkim elementima u Partiji. Svjesna značenja koje sjeverna Hrvatska ima za razvoj NOP-a rukovodstva KPJ i KPH poklanjaju tome području u 1942. godini i nadalje veću pažnju i upućuju značajniju pomoć. Dolazak I. L. Ribara na područje sjeverne Hrvatske bio je značajan i za razvoj i izgradnju partijske organizacije. Pružio je značajnu pomoć Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku, inzistirajući pritom na potrebi njegova kadrovske jačanja, pomagao u stvaranju jedinstvenoga vojnog ru-

kovodstva, a nakon partijskih savjetovanja komunista krapinskog i varaždinskog okruga sredinom 1942. godine, kojima prisustvuje i utvrđuje precizne zadatke, dolazi do poleta partijske aktivnosti na pojedinim dijelovima navedenih okruga. Snaženjem partizanskog pokreta i formiranjem brojnih organizacija NOP-a (odborna NOF-a i NOO-a) u krapinskom okrugu partijski kadrovi izlaze iz ilegalnosti i mnogi od njih postaju žrtvom ustaškog terora koji sve više bjesni i na tome području. Snažniji impuls rastu partijske organizacije toga okruga dalo je savjetovanje komunista početkom veljače 1943. godine, uz sudjelovanje Ive Marinkovića, sekretara Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, koji je značajno pridonio kritičkoj ocjeni situacije, formuliranju neposrednih i daljnjih zadataka i načina rada partijskih organizacija. To je savjetovanje bilo definitivno obračun s oportunistom, a smjelijim prijemom novih članova organizacija je gotovo udvostručena i u travnju je imala 101 člana. Znatno je porastao utjecaj i ugled Partije u narodu i kao posljedica toga »Zagorci se više ne izvlače iz borbe već traže oružje za borbu«. ²⁵¹ Tako je jedna od slabijih partijskih organizacija Hrvatske prebrodila krizu i krenula u uspješni razvoj i rast. Najveći broj komunista varaždinskog okruga odlazi u Kalnički partizanski odred. Na užem području oko Kalnika i na ludbreškom području uspješni su rad i razvoj partijske organizacije, dok je na ostalom području znatno slabiji. Partijski je utjecaj prodro u industrijska i rudarska mjesta. Poslije niza pokušaja, druge polovine 1942. godine pokrenuta je partijska aktivnost i u Međimurju, ali sve do kraja 1943. nije postignut zapaženiji uspjeh. I ta je organizacija trpjela neprestane gubitke zbog pogibije brojnih članova u borbama na Kalniku. ²⁵²

I partijska organizacija Zagreba trpjela je neprestane gubitke, tako da je u toku 1942. godine izmijenjen sav partijski kadar, stariji je kadar ili stradao ili otišao u partizanske jedinice, a novi članovi dolazili su pretežno

[251] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, k. 46, dok. 409, Fond OK KPH Krapina, k. 81, dok. 2965.

[252] AIHRPH, Isto, k. 44, dok. 202.

iz redova zanatskog proletarijata. Mladost i neiskustvo partijskog kadra, koji se u kratkom roku nije mogao osposobiti za rad u strogoj ilegalnosti, uzrok je čestih hapšenja. Sve do sredine 1943. godine broj članova KPH u Zagrebu kreće se od 80 do 100, a jedan od uzroka što nije bio veći je i »začahurenost i sektaštvo u primanju novih članova.« ²⁵⁷

U prvoo polovini 1943. godine primjetan je porast partijske organizacije zagrebačkog okruga na 156 članova. Formiranje okružnog komiteta za Pokuplje i Žumberak ubrzat će rast partijskih organizacija toga područja. Nakon sređivanja stanja u partijskog organizaciji Moslavine, sredinom 1942. godine, na čemu je angažiran Dušan Čalić, a zatim prebacivanja OK KPH Čazma na slobodni teritorij Moslavačke gore, ubrzao se porast te partijske organizacije i ona je do kraja iste godine porasla na 150 članova. Veliki uspjesi NOP-a u Moslavini 1943. godine doveli su do poleta u razvoju partijske organizacije, tako da se do jeseni iste godine udvostručila i brojala 418 članova. Primjetan je pomak strukture u pravcu sve većeg sudjelovanja seljaštva, jer su 233 člana seljaci, 145 članova radnici a ostalo obrtnici i intelektualci. ²⁵⁸ Malobrojni partijski kadrovi bjelovarskog okruga postupno stječu samopouzdanje za odlučniji rad na razvijanju NOP-a. U tome im od sredine 1942. godine pomažu Ivan Božičević i Dušan Čalić. ²⁵⁹

Ipak, osjetniji rast partijske organizacije bjelovarskog okruga počinje u svibnju 1943. godine, kada na čelo OK KPH Bjelovar ponovo dolazi Grga Jankes. Od tadašnja 64 člana, u naredna tri mjeseca broj članova KPH porastao je na 105. Uz prijem novih članova aktivirao se i dio starijih komunista koje je slučajno mimoišao vihor ustaške likvidacije. ²⁶⁰ Partijska organizacija

[257] *Narcisa Lengel-Krizman*, nav. dj., 120—130.

[258] *Franko Mirošević*, nav. dj., 441.

[259] Opširno o tome: *Ivan Božičević*; Narodnooslobodilački pokret u okrugu Bjelovar 1942. u zborniku Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Varaždin 1976, 509—525.

[260] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, k. 26, dok. 153, k. 28, dok. 1771.

Slavonije u drugoj polovini 1942. godine postupno se oporavlja od pretrpjelih gubitaka i organizacijski sređuje. Njeno najjače uporište i dalje je radnička klasa Slavenskog Broda, te sitno i srednje seljaštvo zapadnog dijela Slavonije gdje se Partija najranije i najuspješnije uključila u bitku za selo. Primjetan je napredak i u osječkom okrugu i dalje s osloncem u radništvu, jer je od 108 članova bilo 58 radnika, 35 seljaka a ostalo intelektualci. Znatan impuls radu partijske organizacije Slavonije dao je dolazak na to područje Vlade Popovića koji je održao niz sastanaka s rukovodstvima Partije, SKOJ-a i štabovima partizanskih jedinica. Osobito značajno bilo je partijsko savjetovanje u Zvečevu potkraj prosinca 1942. godine. Savjetovanje je konstatalo da partijska organizacija i rukovodstva Slavonije »nisu shvaćala ni dosljedno provodila liniju Partije zbog čega se oslobodilački pokret u ovim krajevima razvijao znatno sporije«. Po ocjeni Vlade Popovića nigdje u Hrvatskoj nije se sektašilo pri prijemu u Partiju kao u Slavoniji.²⁶¹

S početka 1943. godine na području Slavonije djelovalo je oko 900 članova KPH, podjednako raspoređenih u organizacijama na terenu i partijskim jedinicama. Potrebno je napomenuti da je u tom članstvu znatan broj komunista iz Moslavine i Hrvatskog zagorja koji su s tamošnjim jedinicama ušli u sastav slavonskih brigada. Ipak, zaključujemo da je u Slavoniji u tom razdoblju dosegnut broj komunista iz 1941. godine. Partijska organizacija Slavonije postupno se oslobađa sektaštva i do sredine iste godine u KPH je primljeno oko 300 novih članova, pretežno istaknutih boraca u jedinicama. KPH na području Banije, Korduna i Like brojčano je rasla paralelno s usponom NOP-a. Širenjem ustanka i slobodnog teritorija, priznanjem KPJ kao jedine rukovodeće snage NOP-a širila se i učvršćivala mreža narodnoslobodilačkih odbora i antifašističkih organizacija, a time je rastao broj aktivista koji su željeli da postanu članovi Partije. Unatoč tome što je više od 700 komuni-

[261] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 13, dok. 362, k. 14, dok. 427, k. 15, dok. 505.

sta tih područja do sredine 1943. godine stradalo u borbi ili neprijateljskom teroru, nastavljen je uspješan razvoj KPH na sva tri područja. Tako je partijska organizacija Banije do sredine listopada udvostručila članstvo i narasla na 888 članova (679 članova na terenu i 209 članova u partizanskim jedinicama). Ostvaren je ravnomjeran porast svih socijalnih struktura u članstvu KPH toga područja.²⁶² Uspjeh bi bio veći da se drugom polovinom 1942. godine u Okružnom komitetu Banije nisu javile ozbiljnije greške koje su se očitovale u zanemarivanju širenja NOP-a na neobuhvaćene hrvatske krajeve, u pojavama antagonizma na relaciji Sisak-Petrinja, grupaških odnosa u OK što je uz ostalo, usporilo uključivanje sisačkih radnika u NOB, a zatim počinjene greške u vrijeme neprijateljske ofanzive. U otvorenom pismu koje je CK KPH uputio partijskim organizacijama Banije ukazano je na greške OK KPH Banije, ali izražena i zabrinutost zbog stanja u kojemu »Partija čini sve sama«, potenciranog isticanja Partije kao vojnog rukovodioca i nosioca vlasti a potcjenjivanja značenja NOO-a i anti-fašističkih organizacija. Poslije održanog partijskog savjetovanja i reorganizacije OK KPH Banije uočene greške postupno su ispravljane i nastavljen je uspješan porast i izgradnja partijske organizacije Banije.²⁶³

Uspješan razvoj organizacije Korduna i Like nisu uspjeli omesti ni velika neprijateljska ofenziva na ovo područje ni strahoviti teror neprijatelja. Komunisti su uspješno djelovali u svim oblicima borbe protiv okupatora i domaćih pomagača, u rješavanju složenih problema ishrane izbjeglog stanovništva i drugih ekonomskih problema. Stalnim porastom ugleda i utjecaja Partije ne samo u srpskim već i hrvatskim krajevima rastao je i broj članova Partije. Tako je u vrijeme održavanja treće partijske konferencije (Vojnić, 20—23. XI 1942) partijska organizacija Korduna brojila 1040 članova KPH, od toga 748 seljaka, 140 radnika, 48 obrtnika i namješte-

[262] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 15, dok. 552, k. 16, dok. 612. IHRPH, Fond OK KPH Banije, k. 180, dok. 271.

[263] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 13, dok. 362, k. 14, dok. 427, k. 15, dok. 505.

nika, 67 intelektualaca.²⁶⁴ Značajan uspjeh postignut je osnivanjem 12 partijskih ćelija u karlovačkim tvornicama. Te su ćelije intenzivno radile na prikupljanju materijalne pomoći i pojačanju odlaska radnika u partizanske jedinice.²⁶⁵ Partijska organizacija Like narasla je u tome razdoblju na oko 800 članova, a značajna pažnja posvećena je prijemu i uzdizanju članova iz redova hrvatske nacije.²⁶⁶ Najveću skupinu u strukturi partijske organizacije Like čini i dalje siromašno srpsko seljaštvo.

Prvo partijsko savjetovanje komunista Hrvatskog primorja u srpnju 1942. godine konstatiralo je da je završen proces čišćenja partijske organizacije od oportunističkih elemenata i da su antifašističko raspoloženje masa i masovnost ustanka prerasli organizacione mogućnosti Partije. Još uvijek se osjećao sektaški odnos prema seljaštvu a njegova deficitarnost u strukturi KPH bila je u opreci s njegovim masovnim opredjeljenjem za NOP i opravdavala se tezom »ionako su svi za komuniste«.²⁶⁷

Osnivanjem OK KPH za Gorski kotar Partija svoju organizacijsku strukturu prilagođava naraslim potrebama NOP-a i popunom ostalih rukovodstava postupno dostiže revolucionarni polet masa. Neprijateljska ofenziva na ta područja zaprijetila je da pogorša političku situaciju, unese strah i kolebanje i poljulja borbeni moral ustaničkih masa. Partija je zajedno s NOO-ima morala poduzeti hitne mjere zbrinjavanja stanovništva da spriječi osecu ustanka i osigura postojanost i kontinuitet anti-fašističkog i borbenog raspoloženja masa i rukovođenje cjelokupnim oslobodilačkim pokretom toga područja. Partija je u tome uspjela pa »iako narod živi u iščekivanju nove ofenzive ni izdaleka nema onog straha i panike koji su se javljali ranije«. Potkraj 1942. godine dovršen je proces klasne polarizacije na tim područjima, jer su se radnička klasa, siromašno i najveći dio srednjeg se-

[264] Vidjeti opširnije u: *Dr Dušan Korač*, Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1981.

[265] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 20, dok. 887.

[266] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 16, dok. 595, k. 32, dok. 2041.

[267] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 11, dok. 283.

ljaštva opredijelili i aktivno uključili u NOP, a bogatiji slojevi prišli okupatoru i domaćim kvislinzima. Unatoč teškoj ekonomskoj situaciji i neprijateljskom teroru, NOP je na tome području 1943. godine bilježio novi polet koji je rezultirao i porastom partijske organizacije.²⁶⁸ Porast je neravnomjeran, jer je na terenu Hrvatskog primorja drugom polovicom 1943. godine bilo oko 200 članova KPH, a u jedinicama Trinaeste primorsko-goranske divizije 731 član KPH.²⁶⁹ U socijalnoj strukturi članstva nema bitnije promjene, i dalje prevladava radništvo a primjetan je i porast seljaštva s područja Gorskog kotara. Upućivanjem pojedinih članova KPH u Istru — Istrana koji su kao emigranti živjeli u gradovima Hrvatske — i njihovim dolaskom na to područje u toku 1942. godine ostvarivan je program NOP-a pod rukovodstvom KPJ. Naime, u gradovima Istre djelovale su i organizacije Komunističke partije Italije koja u svom programu do sredine 1943. godine nije imala pokretanje oružanog ustanka. Za sve vrijeme NOB-a postojale su znatne teškoće u ostvarivanju suradnje i koordinacije aktivnosti dviju partija.²⁷⁰

Iako malobrojni, aktivisti KPH širili su osnovicu NOP-a tako da je nakon kapitulacije Italije došlo do masovnog narodnog ustanka u Istri. Međutim, partijska je organizacija bila malobrojna, jer je potkraj 1943. godine bilo svega 85 članova KPH. Oni su ujedno i članovi novoformiranih partijskih rukovodstava, jer su se partijske organizacije tek počele osnivati. Odugovlačenje s formiranjem samostalnog partijskog rukovodstva u Istri sigurno je štetilo porastu partijskih organizacija.²⁷¹

Razvoj NOB-a u Dalmaciji u razdoblju 1942—1943. godine protiče u znaku intenzivnog jačanja partizanskih jedinica, njihova rasprostiranja na gotovo sva područja

[268] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 14, dok. 421, 426, k. 15, dok. 455, k. 16, dok. 565, k. 18, dok. 721, k. 20, dok. 863, 872.

[269] *Svetozar Tintor*, Trinaeste primorsko-goranska udarna divizija, Rijeka 1968, 288.

[270] Opširno o tome: *Mario Mikolić*; KPJ i KPI u odnosu na NOP u Istri, CSP, 1/1975.

[271] *Isti*, Istra 1943, CSP, 3/1973.

i širenja društveno-političke osnovice NOP-a. Snažan impuls tom procesu u drugoj polovini 1942. i u 1943. godini je prodor proleterskih brigada na zapad i dolazak Vrhovnog štaba i druga Tita u blizinu toga područja. Otvorene su tada gotovo neslućene mogućnosti širokog i ubrzanog razmaha oružane borbe. Polet u razvoju NOP-a traje do proljeća 1943. godine; tada dolazi do kraće oseke izazvane žestokim terorom neprijatelja, teškom ekonomskom situacijom i odlaskom dalmatinskih jedinica na druga područja.²⁷² Odlazak u partizanske jedinice više od 12.000 boraca znatno je iscrpio ljudske rezerve i prorijedio partijske organizacije upravo na područjima gdje su ranije bile najjače. Sredinom 1943. godine na terenu Dalmacije bila su 1062 člana KPH.

Navedeni podatak ne daje potpunu sliku partijske organizacije, jer je znatan broj članova otišao s dalmatinskim jedinicama na druga područja. Nastavljen je i trend opadanja članstva u gradovima. Tako je članstvo KPH Splita opalo na gotovo trećinu predratnog članstva. U toj, ranije najjačoj partijskoj organizaciji ispoljene su negativne tendencije sektaštva i začahurenosti. PK KPH za Dalmaciju uputio je 28. VIII 1943. godine kritiku organizaciji za navedene slabosti, ističući pri tom da apsolutno ne zadovoljava što u Splitu, gdje je u NOP obuhvaćeno više od 5000 ljudi, ima samo 40 članova Partije, odnosno da u radničkom Splitu, gdje je u NOP-u obuhvaćeno 2000 radnika, ima svega 20 članova KPH.²⁷³ Nešto manji rad primjetan je i u partijskim organizacijama Šibenika, Solina, a do osjetnijeg porasta dolazi na Braču, Hvaru, u Zadru i osobito na makarskom području gdje je od 50 predratnih članova partijska organizacija narasla na 326 članova, ali je od tog broja 200 članova otišlo u jedinice NOV-a. U socijalnoj strukturi partijske organizacije Dalmacije primjetna je blaga promjena. U partijskim organizacijama Brača, Hvara, Visa, Omiša, Sinja, Solina, Muća i Trogira bilo je 307 seljaka, 146 radnika, 26 intelektualaca i šest ostalih. Dodamo li

[272] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 12, dok. 314, k. 22, dok. 1086.

[273] *Drago Gizdić*: Dalmacija 1943. Prilozi historiji NOB, Zagreb 1962.

tome organizacije u Splitu, Šibeniku, Kninu, Zadru i južnoj Dalmaciji, gdje se sudjelovanje radničke klase u strukturi Partije kreće između 40—45 posto, zaključujemo da je radništvo u strukturi Partije na čitavom području činilo 35—40 posto članstva, a seljaštvo je prvi put premašilo polovicu članstva i kretalo se oko 55 posto članstva.²⁷⁴ Procjenjujemo da je drugom polovinom 1943. godine u Hrvatskoj bilo ukupno oko 8000 članova KPH.

U posljednjoj etapi NOB-a od druge polovine 1943. godine do oslobođenja dolazi do neslućenog kvantitativnog i kvalitativnog razvoja KPH i značajne promjene u njenom socijalnom biću. Prijelomni trenutak nastupio je potkraj 1943. godine, kada su pobjede antifašističke koalicije, a osobito Crvene armije, u većini naroda utvrdile vjeru u konačni i tako dugo očekivani slom Hitlerove Njemačke i fašizma uopće, i kada je oslobodilački rat naroda Jugoslavije dosegao takve razmjere da više nije dolazio u pitanje njegov konačni pobjedonosni ishod. Oslobođeni teritorij Jugoslavije i Hrvatske bio je veći od teritorija što su ga pod svojom kontrolom držali okupator i domaći kvislinzi koji su tada već praktično politički i vojnički razbijeni. U CK KPH stižu brojni izvještaji koji govore o masovnom borbenom raspoloženju naroda. Oružane snage NDH, ustaštvo, domobranstvo kao i četništvo zahvaćala je sve veća demoralizacija, strah od odgovornosti za počinjena zlodjela. Ipak, jedinice NOV i PO Hrvatske morale su sve do konačnog oslobođenja voditi žestoke borbe, osobito sa snagama njemačkih okupatora, da očuvaju rezultate NOP-a postignute potkraj 1943. godine.²⁷⁵ Drugo zasjedanje AVNOJ-a i prethodno Drugo zasjedanje ZAVNOH-a, a zatim Treće zasjedanje ZAVNOH-a svojim su odlukama širili političku osnovicu NOP-a i dali snažan poticaj ubrzanom procesu jačanja NOB-a. Ranijim ustaničkim područjima

[274] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 21, dok. 984, k. 25, dok. 1409-1.

[275] Vidjeti o tome: *Fabijan Trgo*: Osnovne karakteristike razvoja narodno-oslobodilačkog rata u Hrvatskoj u 1944. godini, u zborniku Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine, Zagreb 1976, 125—138.

centralnog dijela Hrvatske, Dalmacije i Hrvatskog primorja pridružila su se masovnim narodnim ustankom područja sjeverno od Save i Istra. Broj boraca u jedinicama NOV i POH potkraj 1943. u odnosu na 1942. godinu porastao je četiri puta s tendencijama daljnjeg rasta. Broj NOO-a je u tom razdoblju porastao gotovo tri puta. U strukturi vojnih jedinica, organa i organizacija NOP-a došlo je do kvalitativne promjene zbog sve masovnijeg sudjelovanja hrvatskog pučanstva u NOP-u. Ubrzano se sužavaju prostor i mogućnosti djelovanja snaga kontrarevolucije, a politika »čekanja« doživljava slom gotovo na svim dijelovima Hrvatske.²⁷⁵

Oslobođena golema revolucionarna energija naroda uključila se u oslobodilački i revolucionarni tok. Iako je u golemom poletu NOP-a bilo i elemenata spontanosti ipak je on prije svega kruna neprekidnih napora KPH kao glavne pokretačke snage na širenju političke osnove NOP-a i aktivnog uključivanja radničke klase i seljaštva kao njegovih osnovnih socijalnih snaga. Na široj političkoj i socijalnoj osnovici NOP-a došlo je i do mnogostrukog brojčanog snaženja KPH i znatnije promjene u socijalnoj strukturi njenog članstva. Na osnovi raspoloživih dokumenata predočit ćemo razvoj i strukturu KPH potkraj 1944. godine.²⁷⁷

Tabelarni prikaz strukture KPH potkraj 1944. godine

	Radnici	Seljaci	Obrtnici	Intelektualci	Službenici i ostali
Sjeverna Hrvatska	1678	2056	—	—	685
Slavonija	1829	5586	281	374	241
Banija	142	1061	23	47	68
Kordun	127	836	48	52	8
Lika	154	1009	6	53	28

[276] Vidjeti opširnije: Ivan Jelić; Hrvatska u ratu i revoluciji 1941 — 1945, nav. dj., 177—185, *Isti*, O nekim političkim značajkama narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj 1944. godine, citirani zbornik, 139—154.
[277] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 38, dok. 2534, 2535, k. 39, dok. 2681, 2723, k. 41, dok. 2749, 2761, 2769, 2774, 2777, 2782, 2783, 2795, k. 42, dok. 2876, 2882.

Pokuplje	99	371	2	31	15
Gorski kotar	254	172	20	20	95
Hrvatsko primorje	464	84	17	47	28
Istra	260	910	60	19	31
Dalmacija	1167	2367	75	307	219
Ukupno	6174	14452	522	950	1418

Dakle potkraj 1944. godine KPH broji 23.516 članova. U proteklih godinu dana njeno članstvo povećalo se gotovo tri puta. Preostalo razdoblje do oslobođenja proteklo je u smirenom porastu KPH i daljnjem povećanju dijela seljaštva u njenoj strukturi. Nakon oslobođenja, u lipnju 1945. godine, KPH je imala ukupno 24.780 članova, od toga 15.651 seljaka, 6002 radnika i 3127 službenika i ostalih.²⁷⁸

Navedeni podaci omogućuju određene usporedbe. Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija 1941—1945. godine vrijeme je najintenzivnijeg porasta KPH i najdinamičnijih promjena njene socijalne strukture. U četiri godine NOB-a i socijalističke revolucije ukupno članstvo KPH poraslo je oko šest puta. Porast nije bio ravnomjeran, a svoje jače plime i oseke proživljava 1941. i početkom 1942. godine.

U sastavu KPJ, pod Titovim rukovodstvom, KPH se uoči rata i okupacije zemlje izgrađivala kao partija revolucije. Nakon sloma Jugoslavije, okupacije zemlje, stvaranja kvislinške tvorevine NDH našla se KPH pred kvalitetno novom zadaćom: na jedinstvenoj platformi KPJ i strategiji koju je kreirao Tito trebalo je pokrenuti narodnooslobodilačku borbu i njome rukovoditi u pravcu ostvarivanja najznačajnijih ciljeva; nacionalnog oslobođenja naroda i narodnosti, i glavne historijske zadaće — provođenja socijalističke revolucije. Na prostoru Hrvatske KP je postala ne samo glavna već i jedina pokretačka snaga tih procesa. Za ostvarivanje tako zamašnih ciljeva nedostajala su prethodna vojno-revolucionarna i politička znanja i iskustva pa su privremena ne-

[278] Ivan Jelić, nav. dj., str. 280.

snalaženja, izvjesna lutanja i počinjene greške bile ne-
 minovne. U tadašnjim uvjetima za dio članstva s nedo-
 voljnom partijskom ti su se ciljevi činili nemogućim, ko-
 lebljivost i oportunistički doveli su ih u poziciju da os-
 tanu po strani glavnog pravca partijske akcije, a time
 su se automatski našli i izvan partijskih redova. U kas-
 nijem razdoblju NOB-a mnogi od njih će se uključiti u
 pojedine oblike NOP-a. Međutim, teror neprijatelja, us-
 mjerjen protiv komunista kao jedine snage i pokretača
 otpora, bit će glavnim uzrokom opadanja broja članstva
 KP na većem dijelu Hrvatske potkraj 1941. i prvih mje-
 seci 1942. godine. To razdoblje poklapa se i s kriznim
 razdobljem u razvoju NOB-a i socijalističke revolucije u
 Hrvatskoj kao cjelini. Okružnice CK KPH br. 3 i 4 iz
 druge polovice 1941. godine, kao dobro razrađene smjer-
 nice za organizaciju NOP-a kao cjeline, postale su za
 komuniste Hrvatske glavni putokaz i gotovo dvije godi-
 ne bile su osnovna uputa za okupljanje i aktiviranje ši-
 rokih narodnih masa na platformi NOP-a. Nalazeći se
 na čelu NOP-a, relativno mali broj komunista postajao
 je velika snaga.

I u NOB-u i socijalističkoj revoluciji Hrvatske potvr-
 dila se Lenjinova misao da i mala partija može pokrenu-
 ti i provesti revoluciju, ukoliko ostvari čvrstu vezu s
 masama. U najvećem dijelu Hrvatske ta veza je uspo-
 stavljena 1942. godine upornim radom partijskih kadrova
 na terenu i u vojnim jedinicama. Iako te godine nije bilo
 spektakularnih rezultata u razvoju NOP-a, KPH je po-
 kazala vitalnost u prilagođavanju svim situacijama i pro-
 našla izlaz iz gotovo svih kriznih situacija.

Kao partija revolucije KPJ, a u njenom sastavu i KPH,
 pokretala je revoluciju, ali je sama rasla i izgrađivala se
 u toku revolucije. Sve masovnija politička i socijalna
 baza NOP-a bila je podloga za rast partijske organiza-
 cije osobito u razdoblju 1943—1945. godine.

Napomenimo da se potkraj 1943. godine broj boraca
 u jedinicama NOV-a u Hrvatskoj povećao na 100.000 i
 nastavio dalje rasti, da je potkraj iste godine bilo 5496
 NOO-a, da je organizacija SKOJ-a narasla na 30.000 čla-

nova, da su u značajnom porastu bile organizacije
 JNOF-a, AFŽ-a, USAOJ-a — što sve svjedoči o sposobnosti
 Partije da svojim utjecajem i akcijom stvori široku dru-
 štvenu osnovicu oslobodilačke borbe i revolucije. Me-
 đutim, široka osnovica NOP-a dolazila je postepeno u
 opreku sa spornim organizaciono-političkim rastom Par-
 tije u 1942. i dijelu 1943. godine. Imperativno se nametao
 zadatak da se uspostavi ravnoteža između naraslih sna-
 ga NOP-a i vlastitih mogućnosti Partije da ga organiza-
 ciono obuhvati i usmjeri. Konsolidiranje i stvaranje no-
 vih kotarskih, okružnih i oblasnih partijskih rukovod-
 stava, decentralizacija partijskog rukovođenja s jedne i
 smjeliji prijem novih članova s druge strane bio je
 odgovor Partije na novu situaciju u razvoju NOP-a. Mno-
 gostruki porast partijskog članstva od druge polovice
 1943. do kraja 1944. godine doživljava kvalitetno novi
 stupanj, jer svjedoči da se Partija oslobodila uskosti i
 sektaškog odnosa prema pojedinim društvenim slojevi-
 ma, osobito prema seljaštvu. Mnogi borci u jedinicama,
 odbornici, članovi antifašističkih organizacija, nalazeći
 se u prvim redovima borbe ili revolucionarne aktivnosti
 na terenu, preuzimajući često najteže zadatke čijim se
 rješavanjem u praksi potvrđivala njihova politička izgra-
 đenost, odanost ciljevima NOB-a i socijalističke revolu-
 cije, njihova moralna snaga, što je sve zajedno najnepo-
 srednije i najснаžnije djelovalo na pojedince i široke
 mase — zaslužili su prijem u Partiju. Kriteriji prijema
 bili su neznatno ublaženi, no još uvijek strogi ali ih je
 sve veći broj boraca i aktivista NOP-a dosizao svojim
 djelima i konkretnim akcijama.

Brojčani porast partijske organizacije u vojnim jedi-
 nicama bio je u završnom razdoblju NOP-a mnogo brži
 nego u organizacijama na terenu. Razumljivo je da su
 jedinice NOV i PO Hrvatske, kao i jedinice u ostalim
 dijelovima Jugoslavije, postale kovačnica novih partij-
 skih kadrova, jer su u njihovim akcijama mogućnosti
 dokazivanja bile znatno veće i idejno-politički rad in-
 tenzivniji. Isto tako znatno je brži porast članstva KPH
 na oslobođenim područjima, jer su mogućnosti djelova-

nja bile kudikamo veće, a nije bilo ni bojazni od širenja partijske organizacije, koja je postojala na neoslobođenim područjima zbog opasnosti od provala.

Kako se približavao kraj rata, a pobjeda NOP-a bila sve sigurnija, raslo je uvjerenje da će komunisti voditi glavnu riječ i poslije oslobođenja — kao partija vlasti. To je u pojedincima jačalo želju za ulazak u Partiju. Međutim, ocjenjujemo da broj pojedinaca kod kojih je taj motiv dominirao nije bio velik i da je prevladao broj onih kojih se ulazak u partijske redove temeljio na izuzetnoj aktivnosti i primjernom moralno-političkom liku. Time je KPH kao i KPJ u cjelini očuvala karakter kadrovske partije.

Što se tiče promjene socijalne strukture KPH, broj članova KPH iz redova radničke klase u ukupnom je broju porastao oko tri puta u odnosu na broj u početku NOB-a, ali je njihovo sudjelovanje u strukturi KPH opalo s oko 50 na 24—25 posto. Pripadnici radničke klase prevladavaju u strukturi partijske organizacije Hrvatskog primorja, u većini su i na području Gorskog kotara, a na svim ostalim područjima došlo je do brojčanog prevladavanja seljaka u partijskim redovima. Sudjelovanje radnika u strukturi KPH samo je neznatno veće od njihova sudjelovanja u strukturi vojnih jedinica potkraj 1944. godine (22,5 posto). Već smo naglasili da su komunisti-radnici, nalazeći se u prvim redovima borbe i otpora, najviše stradali u borbi i bili žrtve neprijateljskog terora, osobito u razdoblju 1941—1942. godine, pa je to značajno umanjilo sudjelovanje radničke klase u strukturi KPH.

Značajna promjena socijalne strukture rezultat je premeštanja partijske aktivnosti iz gradskih i industrijskih središta na teren, u planinska i seoska područja. Djelovanje Partije moralo je biti usmjereno na selo, na aktiviranje seljaštva bez kojega je bila nemoguća masovna borba za oslobođenje. Orijentacija na selo i seljaštvo kao okosnicu NOP-a postao je značajni taktički zadatak i sastavni dio ostvarivanja strateškog cilja revolucije — stvaranja borbenog saveza radničke klase i seljaš-

tva. Partija je morala ući u dramatičnu političku bitku za selo i seljaka, za njihovo oslobođenje od utjecaja HSS-a i drugih ostataka građanskih političkih struktura i njihovo aktiviranje na platformi NOP-a. Na najvećem dijelu Hrvatske to je bio složen, dug i vrlo težak proces, a njegov rezultat vidljiv je u razdoblju 1943—1944. godine u masovnom sudjelovanju seljaštva u svim oblicima NOP-a. U bici za selo, vođenoj u ilegalnim uvjetima u većem dijelu Hrvatske, Partija je morala ići do kraja, jer za prodor u gradove i industrijska središta i oslon samo na radničku klasu — nije bilo šansi. Trebalo je razbiti propagandu o komunizmu kojom su građanske strukture plašile seljaštvo, obračunati s tezom »ništa s komunistima«, demaskirati političku igru HSS-a o besmislenosti otpora okupatoru jer o ishodu rata odlučuju velike sile a ne mali narodi — kao izdaju nacionalnih interesa i služenje okupatoru. Upornim radom od 1943. godine ona je gotovo na čitavom području Hrvatske postala organizirani politički vođa seljaštva i okrenula ga ne samo protiv okupatora i domaće reakcije, već i protiv građanskih struktura koje je ranije slijedilo. Ta politička bitka KPH izuzetna je ne samo razmjerom i dramatikom već i rezultatima. Jedan od rezultata »prodora« Partije na selo je i masovni »prodor« seljaštva u Partiju.

To potvrđuje podatak da je 1941—1945. seljaštvo u ukupnom broju članstva KPH poraslo oko devet puta, a u strukturi s oko 35 na 63 posto članstva. Sudjelovanje seljaštva u strukturi Partije neznatno je manje od njegova sudjelovanja u strukturi vojnih jedinica (oko 65 posto). Ukupno uzevši, radnička klasa i seljaštvo, dvije radne klase društva, dva osnovna klasna subjekta revolucije, u strukturi Partije čine 87 posto članstva. Komunistička Partija Hrvatske, prije rata prvenstveno Partija radničke klase, neposredno uoči ustanka a naročito u toku revolucije, za svoju je političku platformu pridobila i najveći dio seljaštva, uključila ga u sve oblike NOP-a pa i u svoje redove. Ukupni porast broja članova KPH odgovarao je porastu utjecaja Partije u

masama i svjedoči o njenom izrastanju u avangardu oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta. Kao partija revolucije KPH je kao i KPJ u cjelini postala partija masa.

Najveći porast partijskog članstva postignut je u Slavoniji — oko deset puta, zatim u Lici osam puta. Tu svakako ulazi i područje Istre gdje se u stvaranju KPH počelo gotovo iz početka. Zatim dolazi područje Hrvatskog primorja i Gorskog kotara gdje je ostvaren porast za četiri puta, isto tako i na području sjeverozapadne Hrvatske, a slijede područja Dalmacije, Korduna, Banije i Pokuplja — gdje je članstvo KPH uvećano oko tri puta. KPH je u toku NOB-a trpjela i velike gubitke svojih kadrova. Od predratnog partijskog kadra oslobođen je dočekalo oko 1600 članova KP, gotovo dvije trećine predratnog članstva ostalo je na poprištu borbe ili je stradalo pod udarcima neprijateljskog terora. Prema nepotpunim podacima ukupno je poginulo oko 8000 članova KPH: od toga oko 4500 u jedinicama NOV-a, a oko 3500 na ostalim partijskim zadacima. Tu nisu uračunati članovi koji su u Partiju primljeni u vojnim jedinicama.

Osobito je stradao rukovodeći partijski kadar: 10 članova CK KPH, osam članova oblasnih komiteta, 79 članova okružnih komiteta, 236 članova kotarskih komiteta, 84 člana gradskih komiteta, 167 članova općinskih komiteta i 38 članova rajonskih komiteta.²⁷⁹ U analizi smo pokazali da su najveći gubici partijskih kadrova bili u prvoj i dijelu druge godine rata, u okupiranim gradovima i na neoslobođenom području.

Osvrt na klasnu strukturu partijskih rukovodstava

Od uspješnosti rukovođenja partijskom organizacijom u uvjetima NOB-a ovisio je ne samo razvoj partijske or-

[279] Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske, Zagreb 1949, 116—117.

ganizacije nego i razvoj NOP-a u cjelini, i na pojedinom području i na čitavom području Hrvatske i Jugoslavije. Zbog toga je KPH morala posebnu pažnju posvećivati pitanjima formiranja i izgradnje partijskih rukovodstava i povezivanja njihove aktivnosti u jedinstvenu cjelinu. Već u pripremnoj fazi ustanka, CK KPH je većinu svojih članova uputio na područje širom Hrvatske, da s partijskim rukovodstvima i organizacijama rade na ostvarivanju osnovnog cilja: podizanja i razvijanja oružanog ustanka. U Zagrebu je sve do kraja 1941. godine ostao rukovodeći centar CK KPH i odatle usmjeravao aktivnosti NOP-a. U aktivnosti iz tog razdoblja posebno mjesto imaju dvije spomenute okružnice u kojima je detaljno razradio organizaciju i djelovanje narodnooslobodilačkog pokreta, masovnih organizacija i osobito narodnooslobodilačkih odbora kao organa narodne vlasti. Razvoj ustanka do početka 1942. godine zahtijevao je da to najviše i najodgovornije tijelo donosi smjele, brze i neposredne odluke o problemima koji su se pojavili širenjem ustanka, stvaranjem i povezivanjem slobodnih teritorija i organiziranjem naroda za viši i intenzivniji stupanj borbe protiv okupatora i domaće reakcije. To je zahtijevalo premještanje rukovodećeg centra CK u samo žarište ustaničke aktivnosti. Bilo je krajnje vrijeme, kako je to naglasio Ivo Lola Ribar u pismu Titu, da »posle Beograda degradiramo i Zagreb« kao rukovodeći centar. Prijelazom na oslobođeni teritorij CK se oslobodio svakodnevnog pritiska pod kojim je radio u ilegalnim uvjetima u Zagrebu i mogao je svestranije, efikasnije i bolje usmjeravati ustaničku aktivnost i pri tom uspostaviti neposrednu suradnju s novoformiranim štabovima partizanskih jedinica na ustaničkim područjima. Osim toga, CK je sada mogao neposredno rukovoditi i usmjeravati aktivnost okružnih komiteta Korduna, Banije, Like, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara kao i Pokrajinskog komiteta Dalmacije. Treba reći da je CK KPH već u prvoj godini oslobodilačke borbe pretrpio teške gubitke. Kao neposredni organizatori ustanka poginuli su Marko Orešković, Josip Kraš, Pavle Pap. U ustaškim zatvorima ubijeni su Joža Vlahović i Ivo Lucić

Lavčević. U logoru su ubijeni Mirko Bukovac i Marijan Krajačić. Pri pokušaju bijega iz logora Kerestinac poginuo je Andrija Žaja, a pri pokušaju prebacivanja na oslobođeni teritorij Anka Butorac. Najteži udarac bilo je strijeljanje Rade Končara, sekretara CK KPH. Na tu će listu kasnije, 1943. godine, biti upisano i ime Ive Marinkovića, sekretara Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku.

Nakon prebacivanja CK na slobodni teritorij, u Zagrebu je ostavljen istureni punkt — Povjerenstvo CK KPH za Zagreb koje je rukovodilo organizacijama u Zagrebu, okružnim komitetima sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije, osiguravalo povezanost tih područja s rukovodećim centrom NOP-a na oslobođenom teritoriju. Uskoro dolazi i do formiranja Povjerenstva CK KPH za Slavoniju. Perspektiva jačanja ustanka u krajevima sjeverno od Save sredinom 1943. godine nametala je potrebu daljeg prilagođavanja Partije. U jesen iste godine formirano je kadrovski snažno Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku koje se pretežno nalazi na oslobođenom teritoriju Moslavine i rukovodilo radom svih organizacija NOP-a sjeverne Hrvatske, ranije formiranim Oblasnim komitetom Slavonije i kasnije formiranim Oblasnim komitetom Zagreb. Situacija nastala kapitulacijom Italije i splamsavanjem narodnog ustanka nametala je potrebu da se potkraj 1943. godine formira i Oblasni komitet Istre. Povećan je i broj okružnih komiteta (17). Tako je KPH nastojala decentralizacijom rukovođenja odgovoriti na složene zadatke koji su se javljali u razvoju partijske organizacije i NOP-a u cjelini. Kako je predmet našeg istraživanja ne samo rast nego i socijalna struktura Partije, razmotrimo kakvo je u tom pogledu stanje u najvišim partijskim rukovodstvima Hrvatske. Teško je rekonstruirati sastav CK KPH, jer se u ratnom razdoblju u punom sastavu nije ni jednom sastao. U raspoloživim dokumentima susreću se sjednice Politbiroa CK s nekoliko članova koji su se zatekli u sjedištu CK. U toku NOB-a došlo je do kooptiranja novih članova u CK, ali je njihov broj i imena

teško utvrditi. Prema našem, sigurno nepotpunom, istraživanju CK KPH je kraj rata dočekaao s 19 članova. Prema socijalnom sastavu u CK KPH je bilo 10 radnika i devet intelektualaca. U Oblasnom komitetu Dalmacije bila su četiri radnika, tri intelektualca, ribar i domaćica; Oblasnom komitetu Slavonije četiri radnika, dva intelektualca i seljak; Oblasnom komitetu Zagreb četiri radnika, intelektualac i Oblasnom komitetu Istre šest radnika, četiri intelektualca i seljak.

U Okružnom komitetu Banije bilo je pet radnika, tri intelektualca i seljak, a u kotarskim komitetima na području Banije bilo je pet radnika, sedam seljaka i devet intelektualaca. U tri okružna komiteta na području Istre bilo je 17 radnika i devet intelektualaca, Okružnom komitetu Varaždin sedam radnika, intelektualac i seljak, Okružnom komitetu Moslavine pet radnika, i dva seljaka, Okružnom komitetu južne Dalmacije pet radnika, intelektualac i tri seljaka, Okružnom komitetu Brač-Hvar dva radnika, ribar i šest težaka, u Okružnom i kotarskim komitetima na području Slavonskog Broda bilo je 16 radnika, pet intelektualaca i 15 seljaka, u Okružnom i kotarskim komitetima na području Korduna bilo je 13 radnika, 29 seljaka, obrtnik i intelektualac.

Iz navedenog je vidljivo da se CK KPH sastojao isključivo od radnika i intelektualaca. Zapravo, većina njih bili su profesionalni revolucionari prekaljeni u okršajima sa sistemom buržoaske represije Kraljevine Jugoslavije. Bio je to spoj radničke revolucionarnosti i revolucionarne dosljednosti s jedne te znanja i perspektive koju je nosio intelektualni element s druge strane. Gotovo je isto bilo i u oblasnim komitetima čiji su članovi biliiskusni predratni komunisti i organizatori ustanka na pojedinim područjima.

Brzo međusobno informiranje i povezanost ovih organa i okružnih komiteta bili su pretpostavka da CK KPH može u okviru opće strategije NOP-a Jugoslavije razvijati vlastitu strategiju i taktiku svih organiziranih snaga NOP-a u Hrvatskoj; brzo i efikasno ih mijenjati prema

konkretnim potrebama NOP-a u cjelini ili pojedinog područja.

Pripadnici radničke klase prevladavaju i u strukturi okružnih komiteta. I u onim okružnim komitetima (Banija, Kordun, Slavonija i drugi), gdje seljaštvo čini pretežni dio partijskog članstva, sudjelovanje radničke klase u strukturi partijskih rukovodstava znatno je veće od njenog sudjelovanja u strukturi članstva.

To je značajno imamo li u vidu da su okružni komiteti KP bili organizatori cjelokupnog partijskog rada i razvoja NOP-a na pojedinim područjima. Oni su neposredno osnivali, najčešće i rukovodili prvim partizanskim grupama i odredima, bili su nosioci aktivnosti na omasovljenju partizanskih formacija, nosioci aktivnosti osnivanja i jačanja svih organizacija NOP-a, inicijatori i najčešće pravi osnivači NOO-a. Zajedno s kotarskim komitetima bili su nosioci propagandno-političkog i ostalih oblika rada i time su pridonosili povezivanju partijskih organizacija s narodnim masama. Sekretari oblasnih i okružnih komiteta bili su pretežno iz redova radničke klase, a upravo su oni uz delegate CK KPH, bili najuspješniji organizatori ustanka i najviđeniji odbornici NOP-a ili JNOF-a. Time i činjenicom da je najhrabriji i najsvjesniji dio radničke klase najvećeg dijela Hrvatske prvi krenuo u revoluciju i kasnije činio jezgru omasovljenja partizanskih jedinica i organizacija NOP-a, polagan je temelj NOB-u kao socijalističkoj revoluciji. I u kasnijem razdoblju, kad je došlo do kvantitativnog prevladavanja seljaštva u strukturi partizanskih jedinica, organa i organizacija NOP-a, i bez obzira što ciljevi revolucije nisu isticani u prvi plan, značajno sudjelovanje radničke klase u partijskoj strukturi a osobito strukturi partijskih rukovodstava i drugih rukovodstava NOP-a, kao pokretačke snage revolucije i njenih najznačajnijih subjekata, bilo je garancija da će ciljevi revolucije biti ostvareni.

Kolektivni rad i ostvarivanje rukovodeće uloge KPH u NOP-u

U KPJ je, posebno dolaskom druga Tita na njeno čelo, njegovan oblik kolektivnog rada i odlučivanja. CK KPH nastojao je da takav oblik rada ostvari i u svojoj aktivnosti. To je više uspijevalo nakon prijelaza na oslobođeni teritorij, kad su postojale mogućnosti češćeg sastajanja Politbiroa i većeg broja članova CK. U prvoj godini ustanka i revolucije, dijelom iz objektivnih ali i subjektivnih razloga, mnoge odluke, ocjene stanja na pojedinim područjima, političke kvalifikacije i drugo uvelike nose osobni pečat. Razvijajući vlastiti kolektivni rad i odlučivanje, CK KPH inzistirao je da se takav oblik rada razvija i u drugim partijskim organima, osobito u okružnim (oblasnim) komitetima.

Tako je prve polovine 1942. godine CK KPH u nekoliko navrata kritizirao OK KPH Hrvatskog primorja zbog nedostataka kolektivnog rada, »skupnog rješavanja problema i odlučivanja«. Ta je kritika uslijedila promjenom i reorganizacijom toga organa. Slično se ponovilo i sredinom 1943. godine, a u odgovoru na kritiku CK KPH — OK KPH Hrvatskog primorja priznao je da je u njegovu radu uloga političkog sekretara bila dominantna. Nakon radikalne promjene kadrovske sastava komiteta nestalo je neravnopravnosti među članovima istoga. Razbijen je raniji strah i postavljen zadatak da svaki član samostalno i slobodno iznosi primjedbe na rad komiteta i njegovih članova. Uveden je sistem osamostaljivanja pojedinih članova po područjima za koja su zaduženi, a na plenarnim sjednicama vođena je ravnopravna rasprava o svim pitanjima. Oživjela je kritika i samokritika. Zajedničkim planiranjem akcija razvija se samoinicijativa članova, a živa diskusija o svakom pitanju pomalo je likvidirala neodlučnost, nervozu u radu i aljkavost pojedinih članova. Promjena rada u komitetu omogućila je da se drukčije postavi i rad s masovnim organizacijama — umjesto ranijeg komandiranja izvana rukovodeća uloga KP ostvaruje se »dje-

lovanjem iznutra«. Slično je bilo ranije i u OK KPH Banije gdje je nametanje pojedinaca, »rivalstvo među članovima«, dovelo do nezdravih odnosa. Intervencijom CK KPH to je promijenjeno. Prilikom boravka Vlade Popovića u Slavoniji potkraj 1942. uočeno je da su se i na tome području s partijskim i vojnim rukovodstvima, zbog duže odvojenosti od CK, pojavile brojne subjektivne slabosti kao što su: pretjerano isticanje pojedinaca, međusobna borba za primat i dr. Na održanom partijskom i vojnom savjetovanju te pojave podvrgnute su kritici i kadrovskim promjenama otklonjene. Time je nestalo ranije pasivnosti članova i poraslo je samopouzdanje što je imalo djelotvoran učinak na daljnji razvoj NOP-a.²⁸⁰ Naravno, nisu to jedini primjeri gdje su se javile slične slabosti i za otklanjanje kojih je bila potrebna intervencija izvana.

Sve to pokazuje da je KPH borbu za kolektivni rad i odlučivanje povezivala s borbom protiv pojedinih oblika neravnopravnosti, birokratizma, elitizma i drugih pojava stranih društvenom sistemu za koji se borilo. Zahtjevi za kolektivni rad nekog organa značili su zahtjev za aktivno uključivanje svih članova u raspravu na plenarnoj sjednici. Međutim, na sastancima komiteta često se događalo da odmah na početku sjednice sa svojim stavom istupe najautoritativniji članovi (sekretar ili prisutni član višeg organa) čime je prostor za kolektivno raspravljanje bio bitno sužen kao i krug subjekata koji zapravo odlučuje.

Dobro informiranje svih članova nekog organa i demokratizam u raspravi bili su pretpostavkom da se u našoj Partiji i njenim rukovodstvima ne stvori mentalitet »mudrog rukovodstva« čija bi se pamet mjerila položajem na hijerarhijskoj ljestvici. U KPH je tako ostvarivan jedan od najznačajnijih Marxovih zahtjeva u odnosu na djelovanje komunista — blagost u izrazu a snaga u argumentu. Sektorska podjela zaduženja članova partijskih organa (komiteta) nije bila velika pre-

preka za kolektivni rad i utvrđivanje pojedinačne ili kolektivne odgovornosti. Sektorski rad nosio je sobom opasnost birokratiziranja ili pretjeranog osamostaljivanja pojedinaca, zbog toga je postojala praksa čestog informiranja i zajedničkog razmatranja aktivnosti i stanja na pojedinim područjima djelovanja. Znatno više nego u kasnijem razdoblju, a pogotovo danas, utvrđivala se odgovornost za propuste učinjene u radu, neizvršenje dogovorenih zaključaka i utvrđenih zadataka. Utvrđivanje političke odgovornosti bilo je sastavni dio svakodnevne aktivnosti partijskih organizacija i organa, a ne samo u slučajevima krize ili velikih propusta i grešaka. U dokumentima nailazimo na slučajeve kada se utvrđivanje političke odgovornosti brzo pretvaralo u političke diskvalifikacije; ipak su to bili malobrojni slučajevi, izuzeci, a u pravilu se odgovornost svestrano razmatrala i utvrđivala.

Smjenjivanje s funkcije kao efikasno sredstvo političke odgovornosti u najvećem broju slučajeva nije bilo degradiranje ličnosti, izuzev kada su bila u pitanju osnovna politička opredjeljenja. Smijenjenom članu najčešće je omogućavana afirmacija na nekom drugom području djelovanja ili je prebacivan na rad u drugu sredinu.

Nisu malobrojni slučajevi reafirmacije partijskih kadrova, slučajevi kad su pojedinci u nekoj sredini i na određenim zadacima zakazali a afirmirali se u drugoj sredini, na drugim zadacima. Funkcije u revoluciji nisu bile ni za koga uhljebljenje, nego su ljudi na njih dolazili da bi se uspješnije ostvarivali određeni zadaci. Iz raspoloživih dokumenata možemo zaključiti da se u onim organima u kojima je bio razvijen kolektivni rad i odlučivanje, gdje su se odluke donosile samostalno, češće i lakše utvrđivala i pojedinačna odgovornost i obratno, oni partijski organi koji nisu bili kadri da donose vlastite odluke već su samo čekali direktive odozgo — najčešće su izbjegavali da raspravljaju i utvrđuju odgovornost svojih članova.

[280] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 9, dok. 153, k. 24, dok. 1370, 1386.

Kao rukovodilac u NOB-u i socijalističkoj revoluciji Partija, a posebno njeni rukovodeći kadrovi mogu ostvariti rukovodeću ulogu ako jasno i smjelo postavljaju nove zadatke, brzo i pravilno pronalaze rješenja koja dovode do njihovog ostvarenja. Dovedi NOB i socijalističku revoluciju do pobjede mogla je Partija koja je svoje ciljeve i učenje povezala ne samo s radničkom klasom već s cjelokupnim ustaničkim narodom. Usvajajući osnovu Lenjinovih strateško-taktičkih ocjena o ulozi avangarde u revoluciji, naša KPJ a u njenom sastavu i KPH morala je neprestano i jasno isticati cilj borbe, pravilno procjenjivati tadašnju političku situaciju, i pravodobno odabirati i isticati revolucionarne parole i nastojati da budu shvaćene, podržane i da ponesu najšire slojeve naroda. Rukovodeća uloga Partije u NOB-u ostvarivana je formiranjem partijskih organizacija u jedinicama NOV koje su postale njihova okosnica u političkom smislu, usmjeravajuća idejna snaga u pravcu da partizanski odredi i jedinice NOV postanu »najsvesniji nosilac težnje narodnih masa u borbi«. Vojna sila revolucije kao spoj ljudskog i materijalnog faktora u ostvarivanju rukovodeće uloge Partije, koja je imala najjasniju predodžbu o tome što se želi postići oslobodilačkom borbom i revolucijom, imala je onu duhovnu snagu koja je u redove boraca unosila razumijevanje nacionalnooslobodilačkih i klasnih ciljeva revolucije, razvijala elemente bratstva i jedinstva, povjerenja, osjećaja solidarnosti, zajedništva i elemente borbenog morala.

CK KPH posebno je inzistirao na suradnji okružnih komiteta KP i štabova partizanskih jedinica i naglašavao da je bitna pretpostavka ostvarivanja rukovodeće uloge Partije u jedinicama NOV u tome da komunisti kao partizanski borci budu primjer hrabrosti, požrtvovanja, nesebičnosti, discipline, mudrosti u čuvanju ljudi, trezvenosti, drugarstva, nosioci optimizma, borci protiv paničarstva i malodušnosti, uvijek spremni za izvršavanje najtežih zadataka, da imaju pravilan odnos prema nacionalnom pitanju, prema okupatoru i njegovim slugama. To su akcenti iz mnogih pisama CK KPH upu-

ćenih okružnim komitetima i partijskim organizacijama u vojnim jedinicama koji pokazuju koliko je KPH stalo do toga da komunisti u jedinicama NOV postanu nosioci onih osobina boraca za narodne interese zbog kojih je NOV »uživala najdublju ljubav i poštovanje naroda«.

Rukovodeću ulogu Partije u NOP-u ocjenjujemo i s aspekta izgradnje nove, narodne vlasti. Partija, kao organizator te idejna i rukovodeća snaga ustanka, postala je i osnovni pokretač rušenja stare i stvaranja nove, narodne vlasti. U početnoj etapi ustanka rukovodstva i organizacije Partije nisu samo organizatori narodne vlasti već se javljaju i kao njeni neposredni nosioci. U to vrijeme, različito u pojedinim područjima, NOO-i su formirani na užim sastancima a njihovu jezgru čine partijski kadrovi. Česta je pojava da se pojedinci za rješavanje svojih problema obraćaju partijskim komitetima, videći u njima predstavnike »nove vlasti« ili, kako se na pojedinim područjima govorilo — »novoga svijeta«. Ta je pojava rađala u dijelu partijskog kadra i sektaška shvaćanja u smislu što je smatrao da su NOO-i samo sektor partijskog djelovanja, ekspozitura partijskih komiteta ili vojnih jedinica. Javljali su se slučajevi da okružni ili kotarski komiteti »izvana« dirigiraju radom NOO-a, što je dovodilo do njihova međusobnog sukobljavanja. Ta pojava pokazala se štetnom naročito u toku 1943. godine, kada se u NOP uključuju široki narodni slojevi. Tada je revolucionarna, stvaralačka aktivnost masa na pojedinim područjima prestizala djelatnost Partije, a pojave sektaškog odnosa prema NOO-ima, koje su dolazile do većeg izražaja na području sjeverne Hrvatske, Slavonije, Banije i Hrvatskog primorja, postaju ograničavajući faktor izgradnje narodne vlasti. Uočavajući tu pojavu CK KPH intervenirao je pismom okružnim komitetima naglašavajući da »komunisti moraju izmijeniti svoja pogrešna shvaćanja i odnos prema NOO-ima [...] jer NOO-i kao rukovodeći politički organi NOP-a ne mogu biti ničija prćija. Komunisti su dužni raditi u NOO-ima i prednjačiti u ostvarivanju njihovih odluka. U NOO-e treba slati najbolje ljude Partije i tako ostvariti rukovo-

deću ulogu Partije od mjesnih NOO-a do ZAVNOH-a.^[281]

Provodeći u praksu izvornu Lenjinovu ideju da partijski aktivisti moraju biti narodni tribuni, Partija je svoju rukovodeću ulogu u NOO ostvarivala ulaskom svojih članova u njih i djelovanjem unutar istih na ostvarivanju platforme NOP-a, a ne dirigiranjem izvana. Dakle, vrijednost člana Partije nije se mjerila njegovom aktivnošću unutar partijske organizacije, već prvenstveno aktivnošću izvan organizacije, u antifašističkim organizacijama i NOO-ima. »Aktivnost, požrtvovanost, odanost članova KP mjeri se time koliko je boraca mobilizirano za NOV, koliko je ljudi privukao u NOP«, stoji u pismu OK KPH Primorja.^[282] Potkraj 1943. i u dijelu 1944. godine ostvarivanje rukovodeće uloge Partije u NOP-u suočeno je s izvjesnim teškoćama. Značajne pobjede antifašističke koalicije, pobjede NOV na području Jugoslavije, stvaranje i održavanje velikog oslobođenog teritorija i afirmacija organa narodne vlasti u Hrvatskoj utječu na mijenjanje političkog stava dijela bivših funkcionara HSS, ranije izraženog u gledištu »još nije vrijeme«, u novi politički stav »ulazimo u NOO-e«. Pod pritiskom masa i brojnih održanih sastanaka mnogi od njih izjavljuju da prihvaćaju ciljeve NOP-a što je bilo dovoljno da uđu u NOO-e. Ubrzo se pokazalo da to nije njihovo iskreno opredjeljenje nego trenutni taktički stav koji se ogledao u pokušaju da NOO-e pretvore u koalicijske organe u kojima će doći do izražaja pluralizam različitih političkih i klasnih ciljeva. Ta je pojava izraženija na području sjeverozapadne Hrvatske, istočnom dijelu Slavonije, Pokuplju, dijelovima Banije, Gorskog kotara i srednje i južne Dalmacije. Jedan od osnovnih ciljeva političkih funkcionara HSS bio je da sruše ugled članova Partije i onemogućće ostvarivanje njene vodeće uloge u NOO-ima. Ona je još izraženija u jeku formiranja odbora JNOF-a. S navedenim političkim stavom u organe ulazi veći broj bivših članova HSS-a koji su svoju dotadašnju »neutralnost« opravda-

li izgovorom da se ne žele identificirati s komunistima, a sada im široko postavljena organizacija JNOF-a omogućuje sudjelovanje u NOP-u. Izvjestan, ne velik broj bivših funkcionara HSS-a mačekovski orijentiranih (samo u varaždinskom, novomarfoskom, đurđevačkom, dugoselskom kotaru, podravskoslatinskom, velikogoričkom kotaru nešto veći broj) svojim ulaskom u JNOF vide mogućnost obnavljanja HSS kao samostalne stranke u JNOF-u. Zahtijevali su »ravnopravnost« u JNOF-u za sebe i svoje pristaše, bez obzira na raniju aktivnost, širili su tezu da JNOF nije organizacija koja odgovara interesima seljaka i da je njihova dužnost da zaštite narod od pretjerane komunističke vlasti. Osnovni cilj njihove aktivnosti bilo je umanjivanje, a gdje je bilo moguće i potpuno negiranje uloge KP u organiziranju i vođenju narodnooslobodilačke borbe, izjavljujući da bi ona bila nemoguća bez ideologije i političkog programa braće Radića. U odborima JNOF-a i NOO-ima istupali su kao opozicija članovima KP, želeći pokrenuti pravu harangu protiv komunista, a tamo gdje to nisu uspijevali davali su »pozitivnu« kritiku odluka tih organa i njihovih članova-komunista. Dok su na jednoj strani podvrstavali oštroj kritici svaki pa i najmanji propust komunista u NOO-ima i odborima JNOF-a, zataškavali su propuste članova HSS-a i razvijali pomirljivost prema neprijateljima NOP-a. Partija je morala ući u raznovrsne oblike borbe da im onemogućći politiku razbijanja NOP-a. Najbrži i najveći uspjeh u toj borbi postignut je tamo gdje su u političku akciju protiv mačekovskih elemenata ušli članovi HSS-a koji su iskreno prišli NOP-u. Nasuprot njihovom »strančarenju«, isticanju posebnih stranačko-klasnih ciljeva, KPH je posredstvom JNOF-a i NOO-a u prvi plan postavila ostvarivanje najvišeg općeg cilja — oslobođenja zemlje od okupatora i njegovih pomagača, okupivši narodne mase na realizaciji aktualne parole »sve za front — sve za oslobođenje.«^[283]

Brojni dokumenti potvrđuju da su komunisti bili prvi

[281] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 26, dok. 1599.

[282] Isto, k. 9, dok. 153.

Zagreb, k. 63, dok. 736, k. 61, dok. 652, k. 64, dok. 935, 973.

[283] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 42, dok. 2970. Fond Oblasnog komiteta

i najistaknutiji odbornici. Nije bilo riječi ni o kakvoj vlasti, jer je izbor odbornika postavljen na široku osnovu, a odbori su svojim sastavom manifestirali širinu NOP-a. Kako je jedan od bitnih kriterija bio da se u NOO-e i JNOF biraju pojedinci najaktivniji u ostvarivanju ciljeva NOP-a, narod se slobodnim izborom opredjeljivao za komuniste. Izgradnjom narodne vlasti naročito poslije formiranja viših NOO-a, postalo je pravilo da afirmirani partijski funkcionari budu ujedno i rukovodeći ljudi u NOO-ima. Gdje su predsjednici odbora bili vanpartijski ili ranije istaknuti članovi HSS-a, tamo su tajnici kotarskih i okružnih NOO-a bili u pravilu sekretari dotičnih komiteta. To je razumljivo kada se zna da su se oni nalazili na najtežim mjestima borbe, dijeleći sve teškoće s narodom, pa su tako stjecali povjerenje narodnih masa koje se manifestiralo i njihovim izborom u pojedine organe NOP-a. Partijski kadrovi bili su i prije rata cijenjeni u narodu ne samo po ciljevima za koje su se borili, već i po vrlinama koje su posjedovali. Komunisti su mogli i griješiti u radu, ali im je osobni život morao biti besprijekoran. Osobni primjer u borbi i aktivnost u nesvakidašnjim uvjetima života postali su značajan faktor u ostvarivanju rukovodeće uloge komunistu u NOP-u. U toku 1941. i dijelom 1942. godine došlo je do svojevrsne selekcije partijskih kadrova KPH. Svi oni koji su pokazali oportunističku, kolebljivost, kukavičluk ili su se na drugi način ogriješili u partijsku liniju bili su ne samo odstranjivani iz Partije već ih je i narod ignorirao.

Moralna svojstva: hrabrost, poštenje, skromnost, istinoljubivost, otvorenost, uvjerenost u pobjedu i dr., komunisti unose u NOP gdje su prihvaćena i širena među masama. Borba za slobodu kao najvišu vrijednost čovjeka, a protiv nacionalnog, socijalnog, ekonomskog, kulturnog i ostalih oblika ugnjetavanja od okupatora i njegovih pomagača stavljena je u prvi plan cjelokupne aktivnosti NOP-a. Jačanjem borbe za ostvarivanje tih ciljeva propadali su svi pokušaji lažnih i samozvanih oslobodilaca hrvatskog naroda, osobito reakcionarnog dijela

HSS-a, da svojim uvlačenjem u NOO-e i odbore JNOF-a u posljednjem času osigura prevlast u njima i tako ostvari svoje ciljeve. Narod je prihvatio rukovodeću ulogu Partije u NOP-u kao garanciju da će se oslobođenjem ostvariti oni ciljevi radi kojih je pristupio NOP-u.

Klasna struktura i karakter narodne vlasti u NOB i socijalističkoj revoluciji

Istraživati klasni karakter narodne vlasti u NOB-i znači, u prvom redu istraživati klasnu strukturu njenih organa, njene socijalne subjekte i njihovo jedinstvo kao izraz ostvarivanja nacionalnooslobodilačkih, klasnih i drugih ciljeva u NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Prvenstveno nas pri tom zanima koliko je u strukturi organa narodne vlasti zastupljeno radništvo i seljaštvo, dva nesumnjivo odlučujuća klasna faktora naše borbe i socijalističke revolucije. Koliko je i kakvo sudjelovanje i drugih društvenih slojeva u NOP-u i njihova uloga u organima narodne vlasti. Značajna su i pitanja: kada i kako pojedini društveni slojevi ulaze u NOB, kako prihvaćaju i kako se uključuju u nove organe narodne vlasti, kako se prema njenim ciljevima odnose pojedini dijelovi seljaštva kao najmasovnije snage i strukture NOV i NOO-a, kako se u NOP-u i organima narodne vlasti mijenjaju njihovi klasni interesi i svijest. Postoje li u tom pogledu neke specifičnosti između pojedinih područja Hrvatske prema ostalim dijelovima Jugoslavije. Kakova je u tome uloga Komunističke partije, pokretača, idejne i rukovodeće snage NOP-a i narodne vlasti.

Sve su to vrlo složena pitanja na koja, samo pomoću oskudnih povijesnih podataka, nije moguće dati potpuno odgovor. Marksistička analiza strukture narodne vlasti mora objediniti i povijesni i sociološki pristup. U historijsko sociološkom istraživanju je jasno da historijske sinteze ne može biti bez teorijskog uopćavanja, kao što je sociološka analiza u ovom slučaju nezamisliva bez historijske podloge (podataka).

Nasuprot obilju povijesnih podataka koji se mogu

koristiti za proučavanje izgradnje narodne vlasti i raznih oblika njene djelatnosti, za proučavanje klasne slojevitosti njenih organa podaci su malobrojni pa se moramo koristiti metodom uzoraka. Zbog nedostataka potpunije statističke slike strukture NOO-a i njene analize, usmjerit ćemo se na proučavanje osnovnih tendencija sudjelovanja pojedinih društvenih slojeva u strukturi i aktivnosti organa narodne vlasti.

Borba za nacionalno oslobođenje i revolucionarni preobražaj društva postali su smisao i sadržaj borbe u koju je radničku klasu i ostale društvene slojeve, naroda i narodnosti Jugoslavije pozvalo rukovodstvo Partije.

Ako se složimo s Lenjinovom ocjenom da je osnovno pitanje svake revolucije pitanje vlasti u državi, stavovi CK KPJ u pripremi ustanka pokazuju da u rukovodstvu NOP-a nije bilo dileme da uz narodnooslobodilačku borbu treba provesti i socijalističku revoluciju. Povezujući pitanje NOB-e i socijalističke revolucije KPJ je 1941. godine zauzela jasan stav da se istodobno s borbom protiv okupatora mora voditi borba protiv »starog stanja«, koja će dovesti do promjene društveno političkog sistema.

Stari aparat vlasti nije zbog svoje klasne, eksploatorske biti mogao djelovati kao organ revolucionarne oslobodilačke borbe.

Naprotiv, on je postao uporište vlasti okupatora. Iako se u sačuvanim dokumentima svibanjskog savjetovanja i drugim dokumentima o pripremanju ustanka u prvi plan ne postavlja pitanje borbe za novu vlast, ono se nazire iz analize stanja i općih ciljeva ustanka.

Za KPJ nije bilo dileme da stare organe vlasti treba »razbiti«, da se poslužimo Marksovim izrazom, i da ih treba zamijeniti organima nove, narodne vlasti, koji moraju biti tako organizirani i voditi takvu politiku da u NOP, pod rukovodstvom KPJ, okupe sve koji su na bilo koji način spremni uključiti se u borbu protiv okupatora i domaćih kvislinga. Zbog toga su komunisti kao dosljedni marksisti, iako bez preciznih početnih direktiva

rukovodstva, bili najčešći inicijatori da se na ustaničkom području osim oružanih jedinica stvaraju i politički organi kao embrio nove narodne vlasti. U pripremoj fazi ustanka, KPJ nije mogla unaprijed precizno utvrditi zadatke, organizacijsku strukturu i nazive svih organa i organizacija narodnooslobodilačke borbe. To je rješavala revolucionarna praksa, različita početkom ustanka u pojedinim krajevima ne samo po dinamici rađanja novih organa nego i po njihovim oblicima i nazivima, ali gotovo svugdje s istim zadacima — sve dok nisu na osnovi naših, vlastitih iskustava u vrhovnim organima NOP-a načinjene jedinstvene upute za njihovo daljnje stvaranje i izgradnju i dok te upute nisu stigle u sve krajeve Jugoslavije.

Svojim programskim dokumentima, Okružnicom br. 3 i 4. CK KPH je u okviru nacionalnooslobodilačke platforme pozvao u borbu sve rodoljube bez obzira na klasnu pripadnost i razlike u odnosu na politička gledanja.²⁸⁴ Široku platformu oslobodilačke borbe, uz manja odstupanja strukture narodne vlasti na području Banije, Like i Dalmacije, partijsko rukovodstvo je ostvarilo do kraja NOB-e.

Radnička klasa i seljaštvo u strukturi narodne vlasti

Klasna struktura narodnooslobodilačkih odbora nije jedini ali je izuzetno značajan faktor za ocjenjivanje klasnog karaktera narodne vlasti. U toj strukturi najviše nas interesira sudjelovanje radničke klase, po mnogima odlučujućeg faktora u procesu prerastanja NOB-e u socijalističku revoluciju i seljaštva, najbližeg i najznačajnijeg klasnog saveznika radničke klase u socija-

[284] U Okružnici CK KPH br. 3 postavljen je zadatak komunistima da »zatalasaju široke narodne mase u socijalističkoj borbi« i da »radnici, seljaci, građani, inteligencija, svi bez obzira na nacionalnu i političku pripadnost jednom riječju cijeli narod treba da da svoj prilog za nacionalno oslobodenje«.

lističkoj revoluciji. Vidjeli smo da se u samom početku oslobodilačke borbe Partija prvenstveno oslanja na radničku klasu onih gradova i industrijskih središta u kojima je i prije okupacije imala najjače uporište. Radnička klasa i srpsko seljaštvo ustaničkih područja Korduna, Banije i Like bili su u početnom razdoblju NOB-e njena najznačajnija snaga, a u njihovim sredinama niču i prvi legalni organi narodne vlasti. U ustaničkim područjima i gradovima stvaraju se raznovrsni političko-ekonomski organi borbe kao prethodnica i pretpostavka stvaranja organa narodne vlasti. Tako se predratne organizacije Crvene pomoći, čije je jezgro činila radnička klasa, transformiraju u odbore Narodne pomoći koji su novim nazivom dobili i širi djelokrug rada. Ovi su se organi u okupiranim gradovima zadržali sve do kraja 1942. godine kada dolazi do njihovog spajanja s odborima narodnooslobodilačkog fronta i narodnooslobodilačkim odborima.

U svim gradovima i većim mjestima gdje su partijske organizacije i prije okupacije učvrstile i proširile svoj utjecaj ove su organizacije u novim uvjetima, prve godine ustanka, pored ekonomsko-političkih i humanitarnih zadataka, omogućili Partiji da širi ideje NOP-a među radničkom klasom i ostalim socijalnim strukturama grada, razvija revolucionarnu svijest građana i njihovo uključivanje u NOP. Od mnogih članova odbora NOP prilagača ili simpatizera, postupnim su radom stvoreni aktivni borci NOP-a, članovi NOO-a ili Partije.

Već smo naglasili da je Narodna pomoć u toku 1942. godine postala najmasovnija organizacija NOP-a u Zagrebu. U njenih oko 190 odbora i pododbora aktiviran je impozantan broj od 10.000 ljudi. Bili su to većinom radnici tekstilnih tvornica, tvornica kemijskih proizvoda i ulja, kožarski radnici, radnici tvornice papira i kalema, grafički radnici, radnici ZET-a i drugi uz veliki broj organiziranih zanatskih radnika, među kojima je posebno vrijedan doprinos krojačkih, brijačkih, postolarskih i ugostiteljskih radnika. Ogromne količine raznovrsnog materijala ovi odbori su uputili na teren, par-

tizanskim odredima. Posebno je značajan bio sanitetski materijal. U Zagrebu djeluje Pokrajinski odbor NP koji rukovodi radom ove organizacije na području Hrvatske i održava veze s organizacijama NP u Karlovcu, Varaždinu, Sisku, Bjelovaru, Slavanskom Brodu, Osijeku, Virovitici, Delnicama, Kraljevici, Crikvenici i nizu drugih mjesta.²⁸⁵

Rad ove organizacije posebice je razvijen na području Dalmacije, u Splitu gdje je već u 1941. godini angažirano više od 300 aktivista pretežno iz redova radničke klase. U Splitu djeluje i Pokrajinski odbor NP koji rukovodi razgranatom mrežom ovih organizacija na čitavom području Dalmacije, vrši određene prerogative vlasti i značajan je politički faktor. Aktivnošću se posebno ističe odbor NP u Solinu koji u travnju 1942. godine broji 290 članova, od toga 224 radnika, 53 intelektualca, službenika i posjednika, a 13 težaka. Za ostale odbore NP nema preciznih podataka o klasnoj strukturi već se u dokumentima navodi da njihovo jezgro čine radnici ali su zastupljeni svi radni slojevi gradskog pa i seoskog stanovništva. Podrobnom analizom rada tih odbora napose onih najrazvijenijih u Šibeniku, Trogiru, Braču, Korčuli, Hvaru, Dubrovniku, Omišu, zatim odbora u unutrašnjosti Dalmacije, Imotskom, Metkoviću, Drnišu, Kninu, Muću, Bukovici i drugih koji su pokrivali čitavo područje Dalmacije koju daje dr Dušan Živković, može se zaključiti da za aktivnost ovih organa nije bio presudan socijalni sastav, odnosno klasna pripadnost već prije svega utjecaj Partije i njene ideologije, i politička svijest koja je rezultirala opredjeljenošću za NOP.²⁸⁶

Kako se u 1942. godini NOP, osobito na srednjem i sjevernom dijelu Dalmacije jače razvijao s brojnim par-

[285] Vidjeti opširno: Narcisa Lengel-Krizman; Zagreb u NOB-u cit. dj. str. 185—199; Juraj Barbarić, Pregled djelatnosti organizacije NOP-a u Zagrebu 1941—1945. u zborniku Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971, str. 111—135.

[286] Vidi opširno o aktivnosti i značaju ovih odbora: Dr Dušan Živković; Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942, Beograd 1969, str. 549—565.

tizanskim odredima, Partija nastoji u organizacijama NP uvesti i pripadnike imućnijih društvenih slojeva kako bi time ojačala njihovu ekonomsku moć a time i ukupnu materijalnu pomoć NOP-a.

Samo u manjem obimu Narodne pomoći i odbori NOF-a postoje i na području Hrvatskog primorja i prethode stvaranju NOO-a. U početnom razdoblju ustanka Partija se u formiranju i radu ovih organa oslanja na svoje članstvo i najbliže suradnike, pretežno iz redova radničke klase. U 1942. godini postupno se širi klasna osnova ovih organa i u njihovu aktivnost uključuju se patriotski elementi bez obzira na klasnu pripadnost. U primorskim gradovima, posebice Rijeci i Sušaku, radnici hrvatske i talijanske narodnosti i nadalje se najviše odazivaju i daju priloge.

Samo u tvornici »Torpedo« u Rijeci NP je obuhvaćao oko 200 radnika. Osim radnika riječkih i sušačkih tvornica u NP je zapaženo sudjelovanje trgovačkih pomoćnika i pekarskih radnika, aktivista i simpatizera NOP-a. Sakupljenim materijalom snabdijevani su internirci u Lovranu, a najveći dio materijala ili kupljene raznovrsne robe od sakupljenog novca prebacivan je u partizanske jedinice.²⁸⁷ I na području Istre, u gradovima Puli i Pazinu, stvaraju se početkom 1942. godine odbori narodnooslobodilačkog pokreta u koje ulaze pripadnici svih društvenih slojeva, prvenstveno radnici u gradovima, seljaci, učitelji, sitni trgovci i drugi.²⁸⁸ Od ostalih mjesta treba navesti rad odbora NP u Karlovcu, kojega čine pretežno radnici i Dugoj Resi gdje pored radnika djeluju službenici i intelektualci.

Ovi odbori predstavljaju prethodnicu i začetak NOO-a u gradovima. Oni su oblik okupljanja kojim je Partija u prvoj godini ustanka masovnije uključila pripadnike radničke klase u NOP.

Krajem 1941. i u 1942. godini dolazi do stvaranja ile-

[287] Dr D. Živković; cit. dj. str. 570—577, Radule Buturović; Sušak i Rijeka u NOB, Rijeka, 1975. str. 160—169, IHRPH, Fond CK KPH k. 9, dok. 158.

[288] Istra i Slovensko primorje, Beograd 1952. str. 253.

galnih NOO-a u gradovima. U Zagrebu su u drugoj polovini 1942. godine postojale dvije paralelne organizacije NOO-i i odbori NP s istorodnim zadacima, te je neminovno moralo doći do njihovog spajanja. Istovjetan proces odvijao se i u drugim gradovima i krajem 1942. godine u gradovima Hrvatske djeluje jedinstvena organizacija NOO-i koja je okupila najsposobnije kadrove obiju navedenih organizacija. Do sredine 1943. godine u Zagrebu su djelovala četiri K NOO-a sa 163 NOO-a pretežno u tvornicama, a njihova struktura je bila »čisto proleterska«. Ova činjenica dokazuje prisustvo sektaškog odnosa prema ostalim socijalnim strukturama grada kojeg se duže vrijeme nije oslobodila partijska organizacija Zagreba. Prema priznanju MK KPH Zagreb najveća greška pričinjena je većini obrtničkih elemenata koji su bili spremni uključiti se u NOP. Od sredine 1943. godine partijska organizacija Zagreb se postupno oslobađa »lijevo skretanja« i u NOO-e uključuje antifašistički raspoložene građane svih slojeva društva. To je omogućilo NOO-ima da u raznovrsne oblike svoje aktivnosti uključe oko 4000 građana. Kadrovska struktura NOO-a brzo se mijenjala, ali su u čitavo vrijeme NOB-e svoja najjača uporišta imali među radništvom u tvornicama i zanatskim radionicama.²⁸⁹

Odbori su osnovani po tvornicama, ustanovama, ulicama i unutar pojedinih struka. NOO-i su u Zagrebu i drugim gradovima preuzeli dio zadataka ranijih odbora NP i pojačali političku djelatnost. Mobilizacija novih boraca, prvenstveno iz redova radničke klase, bio je njihov najznačajniji zadatak. Na ostalom dijelu sjeverne Hrvatske došlo je do stvaranja tri NOO-a u varaždinskoj tekstilnoj tvornici »Tivaru«, akcionog NOO-a među rudarima Ivanca a koji je privremeno vršio i funkciju kotarskog NOO-a Ivanca. Među rudarima Hrvatskog zagorja formirana su tri NOO-a, u nekoliko tvornica for-

[289] IHRPH, Fond CK KPH k. 22, dok. 1030, k. 23, dok. 1158, k. 26, dok. 1516. Podroban prikaz razvoja, organizacione strukture i aktivnosti NOO-a Zagreba i užeg područja vidjeti kod: Dr Dušan Korać, Narodna vlast u Zagrebu i okolici 1941 — 1945, Zagreb 1978, str. 63—105, 111—199.

mirani su akcioni odbori ili povjerenici NOO-a.²⁹⁰ Političkim radom među radnicima koji su živjeli u pojedinih selima postignut je djelomičan uspjeh bojkotiranja rada u varaždinskim tvornicama.²⁹¹ Akcioni odbori formirani su i među pilanskim i šumskim radnicima Moslavine.

Pojavu formiranja »radničkih NOO-a« na području sjeverne Hrvatske razmatrao je Politbiro CK KPH 6. ožujka 1943. godine i zaključio da se radi o »pogrešnoj tendenciji«. Ta je ocjena prenijeta okružnim komitetima KPH sjeverne Hrvatske s napomenom da »NOO-i ma kakvi bili trebaju se razvijati u organe narodne vlasti, a radnici koji žive u selima trebaju ulaziti u seoske i druge NOO-e i u njima biti uporišta Partije«, a u tvornicama i rudnicima treba osnivati odbore Narodnooslobodilačke fronte.²⁹² Ovaj stav realiziran je tek poslije III zasjedanja ZAVNOH-a kada dolazi do transformacije NOO-a u Zagrebu u odbore JNOF-a.

Do stvaranja NOO-a na području Dalmacije, posebice u Splitu, dolazi na specifičan način, u proljeće 1942. godine. Formiranje akcionih odbora po strukama odvija se u 1941. godini. Oformljeni su akcioni odbori brodogradilišnih radnika, željezničara, trgovaca, obrtnika, službenika i intelektualaca.

Ovi organi, pod rukovodstvom Partije, radili su na organiziranju radničke klase i drugih radnih slojeva u borbi protiv denacionalizacije i fašizacije. Vidan uspjeh postigli su u organiziranju štrajkova i demonstracija kao oblika borbe za ostvarivanje ekonomskih i političkih prava, postali su poluga Partije u organiziranju NOP-a, jačanju borbenog raspoloženja radnika i drugih društvenih slojeva grada. Nosioci su niza krupnih akcija, od bojkota svega što je moglo služiti okupatoru do brojnih sabotaža i štrajkova.²⁹³

[290] AIHRPH, Fond CK KPH k. 15, dok. 508, Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb k. 43, dok. 76, Fond OK KPH Varaždin, k. 92, dok. 3966.

[291] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 28, dok. 1775.

[292] Isto, k. 38, dok. 7166, 2207.

[293] Spomenut ćemo samo neke značajnije akcije: AO su vodili akciju protiv polaganja zakletve službenika talijanskim vlastima; AO težaka organi-

Sve akcije izražavale su visok stupanj klasne svijesti radničke klase, njenu solidarnost i jedinstvo, njeno anti-okupatorsko raspoloženje.

Iako su dominirali oblici borbe za ekonomska prava, akcioni odbori sve su se više afirmirali i kao politički organi koji su borbu radničke klase i ostalih društvenih slojeva usmjeravali u interesu NOP-a.

Najveći broj akcionih odbora bio je u Splitu gdje je prve godine ustanka djelovalo 11 strukovnih odbora s brojnim pododborima i organiziranim grupama koji su u NOP obuhvatile 2640 osoba pretežno iz redova radničke klase. Pored Splita akcioni odbori djelovali su i u solinskom industrijskom bazenu, Šibeniku, Trogiru, zatim Makarskoj, Metkoviću, Korčuli, Braču, Hvaru, Visu, Šolti te brojnim okolnim selima. U njihovu sastavu uz radnike susrećemo i službenike, težake, pomorce, intelektualce i trgovce.

Prvi akcioni odbor solinskog industrijskog bazena u tvornici Majdan sastojao se od četiri radnika i jednog službenika, a i ostali odbori u tvornicama solinskog bazena, Splita i Šibenika bili su sličnog sastava.²⁹⁴ Narodnooslobodilački odbor Splita formiran je 6. travnja 1942. godine na specifičan način. To je prvi NOO u Hrvatskoj izabran na delegatskom principu. Prema kazivanju dr Leona Gerškovića izabran je na ilegalnom skupu od oko 50 osoba, delegata strukovnih Akcionih odbora.²⁹⁵ Socijalni sastav odbora od četiri radnika, zanatlije, državnog službenika, trgovca, intelektualca, težaka i omladinca izražavao je socijalnu strukturu »izborne baze«.²⁹⁶ Inicijati-

zirao je bojkot tržišta poljoprivrednim proizvodima; značajna je uloga AO u organiziranju štrajkova brodogradilišnih radnika, krojačkih radnika, radnika elektropoduzeća Split, štrajka metalaca, građevinara, drvodjelaca i drugih, zatim brojnih sabotaža i drugih akcija.

Vidjeti opširnije: Dr Miloš Zanko, Razvitak narodne vlasti u Dalmaciji 1941 — 1945, »Socijalistički front« br. 1/1950, str. 34—37, Sibe Kvesić, Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb, 1960, str. 171—183.

[294] Vidjeti sastav svih odbora u: Drago Gizdić, Solinski bazen u prvoj godini narodnooslobodilačke borbe, cit. zbornik Split u narodnooslobodilačkoj borbi... str. 218—219.

[295] L. Geršković, Svi naši izbori, »Vjesnik« 20. veljače, 1982, u prilogu »Sedam dana« br. 203.

[296] AIHRPH, Fond CK KPH k. 8, dok. 137.

vu za izbor dao je AO brodogradilišnih radnika. U izdanom proglašenju obraća se kao »pravi predstavnik naroda« jer predstavlja »sve klase, sve staleže, sve slojeve pučanstva, rodoljube svih političkih pripadnosti, žene i omladinu...« U proglašenju naglašava dva bitna cilja — nacionalno oslobođenje i društveni preobražaj, a njegovo formiranje je »jamstvo da će u budućnosti interesi radnog naroda biti u potpunosti mjeri zaštićeni.«²⁹⁷

Odbor je preuzeo rukovođenje organima NOP-a u Splitu obavljajući pri tom neke bitne funkcije organa narodne vlasti. Na sličan način osnovan je u svibnju i NOO Šibenika, a istovremeno akcioni odbori solinskog bazena prerastaju u NOO-e. U ljeto 1942. godine mreža NOO-a prekrila je gotovo čitavo područje Dalmacije.²⁹⁸ Fašistički okupator je uništavanjem svega naprednog, progresivnog, izazivao antifašističku borbu u dva vida — kao klasnu borbu radničke klase i kao nacionalno-oslobodilačku borbu. Djelovanjem Partije, akcionih odbora i NOO-a na području Dalmacije do potpunog izražaja dolazi povezivanje klasne borbe s nacionalnooslobodilačkom borbom.

Stvaranjem brojnih NOO-a kako na obalnom, otočnom tako i kontinentalnom dijelu Dalmacije, Partija je stvarala ekonomsku i političku osnovicu ustanka i širila i učvršćivala svoje političke pozicije. Formirani su na širokoj klasnoj osnovi, a u gradskim i industrijskim centrima njihovo jezgro je činila radnička klasa.

Cjelokupan rad gradskog NOO-a Splita usredotočen je na iniciranje niza akcija koje su podizale revolucionarno raspoloženje stanovništva. Poslije godine dana djelovanja u okviru akcionih odbora organizirano djeluje 3819 članova, a najbrojniji je akcioni odbor građevinskih radnika s 582 člana. Nakon kapitulacije Italije gradski NOO preuzima vlast, proglašava opću mobilizaciju i razvija raznovrsne oblike aktivnosti u koje uključuje gotovo cjelokupno stanovništvo grada. Početkom 1944.

[297] D. Živković, cit. dj. str. 567—8.

[298] Isto, str. 568—570.

godine ukinuti su staleški akcioni odbori i formirani rajonski odbori u okviru kojih djeluju strateški pododbori.²⁹⁹

Razvojni put i aktivnost NOO-a Splita pokazuje koliko su organi vlasti i u okupiranim gradovima bili sastavni dio narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije jer je uz njihovu pomoć Partija organizirala specifične vidove narodnog otpora okupatoru i provodila mjere karakteristične za rad organa revolucionarne vlasti. Kako naglašava L. Geršković, tamo gdje su se osnivali NOO-i su nosili perspektivu ukidanja kapitalizma kao i perspektivu radničko-klasne države po uzoru na vlast sovjeta u Rusiji.

Zbog općeg poleta u razvoju oružanog ustanka većina partijskog kadra na području Hrvatskog primorja otišla je u partizanske jedinice i donekle zapostavila politički rad na terenu, osobito formiranje NOO-a. U strukturi NOO-a našao se izvjestan broj građanskih elemenata koji su sputavali političko djelovanje tih organa na platformi NOP-a. Intervenirao je CK KPH zahtijevajući da se u NOO-e biraju ljudi koji su »ne samo riječima već i djelima za dosljednu borbu protiv neprijatelja, ljude energične, smjele, inicijativne«, i naglasio da pri tom treba paziti da u odbore ne uđu »oni koji se nikada nisu brinuli o siromašnom stanovništvu.«³⁰⁰ OK KPH Hrvatskog primorja je uočio ovaj problem koji je krajem iste i početkom 1943. godine ispravljen. Tako sredinom 1943. godine u Sušaku djeluju 33 NOO-a sa 154 odbornika, a u ostalim antifašističkim organizacijama djeluje više od 1000 ljudi, pretežno iz redova radničke klase i ostalih radnih slojeva stanovništva odanih ciljevama NOP-a.³⁰¹ Slično je stanje i na dijelovima Gorskog kotara, osobito u Mrkoplju i Ravnoj gori gdje su »kod stvaranja odbora vlast uzeli tipovi neskloni partizanima.«

[290] Vidjeti opširnije: Nada Kisić-Kolanović, Gradski narodnooslobodilački odbor Splita, cit. zbornik Split u narodnooslobodilačkoj borbi — str. 963—974.

[300] AIHRPH, Fond CK KPH k. 9, dok. 153.

[301] R. Buturović, cit. dj. str. 251.

Energičnom intervencijom partijskih organizacija taj je pokušaj osujećen »i u novim odborima vrlo živo sudjeluju radnici i sitni obrtnici koji su do sada pokazali mnogo razumijevanja za vršenje svojih funkcija.«³⁰²

U toku 1943. godine i u riječkim tvornicama dolazi do stvaranja većeg broja akcionih odbora, a radnici su zastupljeni i u odborima formiranim na teritorijalnom principu. Značajno je sudjelovanje radničke klase u NOO-ima i akcionim odborima drugih gradova i industrijskih središta Hrvatske, primjerice Siska, Slavonskog Broda, Karlovca, zatim u istarskim gradovima Pulj, Pazinu i drugima. Nije nam namjera da se šire bavimo organizacionom stranom razvoja NOO-a u gradovima, već na nekoliko primjera želimo pokazati da je u specifično teškim, pretežno ilegalnim uvjetima, Partija uspjela u redovima radničke klase stvoriti značajne punktove kojima su među radništvom širene ideje NOP-a, skupljani prilozi za jedinice NOV i tako ostvareno povezivanje radničke klase u neprijateljskim uporištima sa slobodnim teritorijem. Bez obzira na naziv pojedinih organa NOP-a stvorenih u tvornicama i rudnicima, oni su postali baza za odašiljanje novih boraca iz redova radničke klase, u jedinice NOV koji po ocjeni CK KPH »iskaču po svojoj borbenosti«, nisu vezani za određeno područje već su »spremni da se bore na svakom koraku«.

Dio radnika, pretežno partijskih kadrova, ušao je u organe narodne vlasti koji su stvoreni na terenu izvan neprijateljskih uporišta. Tako je na specifičan način ostvaren savez radničke klase i seljaštva i u strukturi i djelovanju organa narodne vlasti. Treba reći da su navedeni organi, osim onih srednje Dalmacije, obuhvatili u NOP manji dio radničke klase, a veći se dio, zbog navedenih razloga, pasivno držao prema NOB-i i socijalističkoj revoluciji. Društvenu ulogu radničke klase u NOB-i i socijalističkoj revoluciji kao cjelini, čiji sastavni dio čine i organi narodne vlasti, neposredno je osiguravala njezina avangarda Komunistička partija, dobrom

[302] Zbornik NOR, tom V, knj. 3, str. 426.

organizacijom i jasnoćom ciljeva, pravilnim ocjenjivanjem političke situacije, odabiranjem revolucionarnih parola koje su postupno prihvatili i podržali najširi slojevi naroda.

U uvjetima partizanskog ratovanja glavna bitka oružanog ustanka i najznačajniji procesi u izgradnji narodne vlasti u Hrvatskoj odvijaju se u njenim planinskim predjelima sa seljaštvom kao okosnicom i glavnim nosiocem toga procesa. Nije to nikakva specifičnost Hrvatske već je to specifičnost naše NOB-e i socijalističke revolucije u cjelini, to je karakteristika gotovo svih do sada uspješno provedenih socijalističkih revolucija u svijetu. Zanimaju nas neki od motiva koji su doveli do različitog političkog opredjeljenja i klasne diferencijacije u redovima seljaštva i odraza tog opredjeljenja na njegovo sudjelovanje u revoluciji, rušenju stare i izgradnji nove narodne vlasti.

Za razliku od Oktobarske revolucije gdje su se boljševici prvenstveno okrenuli bezemljašima, sitnom seljaku i seljaku srednjaku, KPJ se u uvjetima specifične revolucije koja se vodi u okviru narodnooslobodilačke borbe, obraća čitavom seljaštvu a istupa protiv onih pojedinaca koji su u službi neprijatelja ili na bilo koji način istupaju protiv NOB-e.

Izuzetak čini razdoblje prve polovine 1942. godine kada je CK KPH, samo za kratko, ocijenio da je nastupio trenutak »druge etape revolucije«, da je došlo do koncentracije neprijateljskih snaga i na klasnoj osnovi, što je dovelo do zaoštavanja klasne borbe i nužnosti da se KP u daljoj etapi revolucije oslanja na radničku klasu i siromašno seljaštvo. Sredinom iste godine napuštena je politika potiskivanja »kulačkih elemenata« iz NOP-a, osobito NOO-a i nastavljeno s platformom okupljanja u NOB-i svih patriotskih snaga bez obzira na socijalnu pripadnost.

Prvi narodnooslobodilački odbori stvoreni su 1941. godine na seoskom području ustaničkih krajeva Korduna, Like i Banije. U njima su se našli seljaci različitog

imovnog stanja. To je bilo osobito značajno jer su u samom početku ustanka demantirane glasine o »komunističkoj diktaturi i razvlašćivanju seljaštva«. ³⁰³ Seljaštvo ustaničkih područja, naročito u dijelovima gdje su stvoreni oslobođeni teritoriji, rado je prihvaćalo osnivanje NOO-a jer im je to omogućilo da sami uređuju svoje odnose i odlučuju o najbitnijim pitanjima sela.

Tako OK KPH Like početkom 1942. godine izvještava CK KPH da su NOO-e vrlo dobro prihvatili seljaci koji sve više shvaćaju da je to oblik »da narod sam sobom upravlja«. Za naše razmatranje interesantno je da je u izvještaju navedeno kako su u NOO-e sve više birani imućniji seljaci i za to navedeno tri razloga: prvo, oni su viđeniji ljudi koji su se i do sada bavili politikom; drugo, približava se proljeće pa iz njihovih ambara treba posuditi žito za sjetvu i treće, tradicionalni običaj da bogatiji seljaci budu predstavnici naroda. ³⁰⁴

Usljedila je brza intervencija CK KPH koji je ocijenio da se radi o pogrešnoj orijentaciji u stvaranju NOO-a, ne prihativši ni jedan od navedenih razloga, pogotovo ne posljednji jer upravo revolucija mora lomiti tradiciju po kojoj »kulaci trebaju biti predstavnici naroda.« ³⁰⁵

Prihativši ovu ocjenu partijska organizacija Like pojačala je politički rad među seljaštvom na podizanju političke svijesti masa, kako bi se razvilo samopouzdanje i iskorijenio ropski duh koji je stoljećima usadivao. OK KPH Like je nastojao da se u daljnjoj etapi revolucije osloni prvenstveno na siromašno i srednje seljaštvo, ali i da se izbjegne druga krajnost sektaškog odnosa prema imućnijem seljaštvu na koji je partijsku organizaciju Like upozorio CK KPJ. ³⁰⁶

Međutim, partijskoj organizaciji Like predstojala je žestoka politička borba za čistoću organa nove revo-

[303] Vidjeti opširno: Ivan Cifrić, *Revolucija i seljaštvo*, Zagreb 1981. str. 215 i dalje.

[304] AIHRPH, Fond CK KPH k. 7, dok. 83.

[305] Isto, k. 7, dok. 85.

[306] Isto, k. 13, dok. 367, k. 15, dok. 489, 515.

lucionarne vlasti i ostvarivanje rukovodeće uloge Partije. Naime, već u 1941. godini, osjetivši značaj NOO-a kao organa vlasti, u njih se nastoje ubaciti četnički elementi i zauzeti pozicije za borbu protiv NOP-a i njegovog programa. Osjetivši da su NOO-i jedna od najvažnijih poluga društvenog preobražaja i budućeg uređenja zemlje, reakcionarni elementi nastojali su se u njima učvrstiti i putem demagoških istupa protiv rekvizicije i drugih oštrijih mjera partizanskih jedinica i NOO-a, u ime »demokracije« uzeti u zaštitu imućniji dio seljaštva i vežući ga za sebe suprotstaviti platformi Partije. Otvorena je borba za prevlast u NOO-ima, koja se u pojedinim mjestima Like odvija tokom 1942. godine dok nije okončana potpunom političkom diferencijacijom četničkih elemenata kod narodnih masa.³⁰⁷ Dio imućnijeg seljaštva, sakrivanjem i prebacivanjem žitnih viškova u Bosnu, kompromitirao se u očima siromašnog seljaštva koje se orijentira prema NOP-u i postaje njegov najodanija i najmasovnija snaga. U toku 1943. godine slomljen je utjecaj rukovodstva HSS na dio hrvatskog seljaštva osobito na području Gračaca i Lovina.³⁰⁸

Na području Korduna proces organiziranja nove, narodne vlasti tekao je najbrže tako da je već krajem 1941. godine izgrađen sistem organa narodne vlasti i u siječnju 1942. godine izabran NOO za cijelo područje Korduna. Već je prvim organizacionim propisom o NOO-ima — Ostrožinskim pravilnikom — dirnuto i u problem klasnih odnosa jer se u brizi oko ishrane, posebno siromašnog stanovništva kaže da »višak hrane koji se ustanovi kod bogatih morat će se prinudno prodati siromašnima po određenoj cijeni. . . . Određuje se štednja u hrani. Rasipnici biće strogo kažnjeni.«³⁰⁹

Na čitavom području Korduna Partija je bila toliko jaka i uživala takav ugled kod radnih slojeva stanovniš-

[307] Vidjeti opširnije: Dr Dušan Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941 — 1942. str. 308—316.

[308] AIHRPH, Fond CK KPH k. 16, dok. 595.

[309] Vidjeti opširnije: Dr Đuro Zatezalo; Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941 — 1943. str. 76—85.

tva da nije morala, a nije ni željela dijeliti utjecaj i vlast. Zbog mjera koje su provodili NOO-i, a koje su imale klasno-revolucionaran karakter, ovdje vrlo brzo dolazi do polarizacije na političko-klasnoj osnovi. Oslobođeni teritorij širio se i učvršćivao, NOO-i su učvršćivali »jedinstvo pozadine — bez sudjelovanja građanskih elemenata.«

Tako se u referatu sekretara OK KPH Karlovac od 1. III 1942. godine kaže da u NOO-ima nema predstavnika građanskih partija premda ih je Partija pozvala na suradnju. Teško je na osnovi raspoloživih dokumenata tvrditi da je do sužavanja političke i klasne osnove NOP-a na ovom području dolazilo zbog pojave »lijevih skretanja« u OK KPH Karlovca, njegovog inzistiranja na izoliranju kulačkog utjecaja i oslonu na sitno i srednje seljaštvo i bukvalnog stava da se preko NOO-a mora provesti »druga etapa revolucije«.³¹⁰

Rast i rad revolucionarnih snaga unutar NOO-a dovođio je neminovno do diferencijacije među odbornicima što je upućivalo komuniste na izoliranje onih pojedinaca ili grupa kojima je bila strana politika NOP-a. Na ovom području najranije su se iskristalizirale snage za borbu protiv okupatora s perspektivom oslobođenja i promjene društvenih odnosa i pojedinaca, koji su upravo preko NOO-a nastojali onemogućiti tu borbu. To potvrđuje slučaj Mišana Napijala, viđenijeg samostalca, člana NOO Korduna, koji je koristeći pojedine greške prilikom rekvizicija na kotaru Vojnić, preko svojih pristaša potisnuo iz NOO-a izvjestan broj komunista. U toku 1943. godine zapažen je i pojačani rad HSS — protiv NOP-a.

Osnovni im je cilj spriječiti komuniste da zadrže vlast po završetku rata. Pristaše nalaze među imućnijim seljacima i trgovcima — švercerima. Upiru se svim snagama da dokažu kako »komunizam nije za seljake.«³¹¹ Svi su ovi, prikriveni ili otvoreni oblici suprotstavljanja NOP-u brzo propadali, bili poraženi pred jedinstvom

[310] Vidjeti: Dr D. Živković, cit. dj. str. 290—295.

[311] AIHRPH, Fond CK KPH k. 19, dok. 848, 851, k. 20, dok. 857, 925.

naroda koji se za NOP opredijelio ne samo zbog njegove nacionalno-oslobodilačke već i klasne komponente.

Sitno i srednje seljaštvo Korduna nije željelo više biti objektom politike građanskih političkih stranaka u uvjetima kada je svojim masovnim sudjelovanjem u oružanim jedinicama i organima narodne vlasti postalo subjektom rješavanja svojih životnih problema. Donekle sličan proces odvija se i na području Banije.

Kao i na području Like i ovdje su četnički elementi svoje suradnike našli među deklasiranim građanskim elementima, imućnijim seljacima i drugim vlasničkim elementima srpskog življa koji iz čisto klasnih interesa ne samo što se nisu željeli uključiti u NOP nego su mu se na razne načine suprotstavljali. Ova opasnost je najvećim dijelom slomljena 1942. godine opredjeljenjem većine stanovništva za NOP.³¹² I na ovom području je u početnoj etapi NOB-e, NOO-a prišao dio imućnijih seljaka, a njihovo djelovanje u organima narodne vlasti kreće se od lojalne suradnje do suprotstavljanja NOP-u. Tako je na sjednici OK KPH Banije od 29. ožujka 1942. godine analizirano pitanje: kako klasna struktura NOO-a utječe na njihovo držanje i aktivnost. Za rad NOO-a kotara Dvor je rečeno da su: »kulaci zauzeli sva mjesta. Neprijateljski su raspoloženi prema narodnooslobodilačkoj borbi«.

U kotaru Petrinja predstavnici Srpske demokratske stranke »počeli su šarati«, kulaci su se uvukli i rovare i u NOO Joševice.³¹³ CK KPH je od OK KPH Banije tražio detaljnije objašnjenje u kojoj su se mjeri »kulaci dočepali položaja u NOO-ima s kojih mogu da rovare u interesu reakcionarne buržoazije.«³¹⁴ O tome je raspravljano na okružnoj partijskoj konferenciji 31. svibnja 1942. godine i u referatu naglašeno: »Međutim, što se tiče kulaka u NOO-ima, slobodan sam ustvrditi na osnovu niza dokumenata, i vlastitog poznavanja da na Baniji, kao ni na Kordunu i Lici, nije bilo u pravom smi-

[312] Dr D. Živković, cit. dj. str. 296—298.

[313] Isto, str. 301.

[314] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 8, dok. 149.

slu ljudi koji bi se mogli tako zvati. Istina, bilo je imućnijih seljaka koji su gotovo svi sudjelovali s ostalim suseljanima u NOP-u i bili privrženi KPJ«. Naveden je primjer općine Bojna gdje je NOO »u svojoj većini sastavljen od bogatijih seljaka, ali radi odlično i odano NOB-i«.³¹⁵

Ubrzo se pokazalo da su imućniji seljaci samo privremeni suputnici NOO-a.

Poslije neprijateljske ofenzive na ovo područje u prvjoj polovici 1942. godine bilo je akutno pitanje gladi, prehrane vojske i siromašnijeg seljaštva i zbrinjavanje pogorjelih seljaka.

U takvoj situaciji NOO-i su morali pristupiti nepopularnoj mjeri rekvizicije žita i stoke od imućnijih seljaka. U protivnom, prijetila je opasnost da NOP izgubi podršku siromašnog i srednjeg seljaštva, glavne, masovne snage NOP-a. Tako je razvoj NOP-a nametao nova revolucionarna rješenja koja su ponekad dolazila u sukob sa širinom političke platforme NOP-a i dovodila do sužavanja njegove socijalne osnove. Naime, bio je to početak razlaza s imućnijim seljaštvom, koji od početnog »gundanja«, prelazi na sabotiranje rada NOO-a, a na glinskom i dvorskom kotaru ovo se seljaštvo povezuje s trgovcima i drugim malograđanskim elementima u otvorenom napadu na Partiju i NOP.

U zaštiti revolucija se morala služiti revolucionarnim mjerama pa je nakon opomena, zatim suđenja, došlo i do likvidiranja pojedinaca koji su prešli u tabor kontra-revolucije. Reorganizacijom NOO-a u ljeto 1942. godine iz njih je odstupio preostali dio imućnijeg seljaštva.³¹⁶

Osim na dijelu Pokuplja, oko Jaske nigdje ne susrećemo značajnije sudjelovanje imućnijeg seljaštva u strukturi NOO-a.

Sve do sredine 1944. godine imućni seljak je iznimka u NOP-u. Prvenstveno zbog vlasničkog interesa, nepri-

[315] Dr Đuro Zatezalo, cit. dj. str. 104.

[316] AIHRPH, Fond CK KPH k. 9, dok. 157, k. 10, dok. 243, k. 11, dok. 345.

ateljaska propaganda plašenja komunizmom, kolektivizacijom i slično ima na njega najveći utjecaj. Brojni dokumenti, osobito s područja sjeverno od Save govore da je sumnja u ciljeve NOP-a kod ovog seljaštva najjača, a česte su njihove izjave kako »socijalizam nije za bolje gazde«. On najduže ostaje privržen politici HSS, lojalan NDH, među posljednjima napušta brod kada on dobrobrano tone.

Brojne intervencije CK KPH, Povjerenstva za sjevernu Hrvatsku, Slavoniju i drugih rukovodstava u 1943. godini govore o nastojanju Partije da sloj imućnijeg seljaštva privuče u NOP, dijelom i zbog njegove materijalne snage, a sukobljava se samo s onim malobrojnim seljakom koji je postao nosilac reakcionarne politike HSS i suradnik okupatora. Njihova pojedinačna likvidacija poklapala se sa zahtjevom za likvidacijom feudalnih odnosa čiji su oni nosioci.³¹⁷ Konfiskacija njihove imovine sadržavala je i elemente klasno revolucionarnog obračuna, jer je na platformi NOP-a slomljena njihova ekonomska i politička moć. Sredinom 1943. godine susrećemo, kod ovog malobrojnog ali u pojedinim sredinama utjecajnog seljaštva, prve tragove kolebanja i interes za NOO-e ali samo u obliku — hoće li ova vlast ostati u slučaju pobjede NOB-e i poslije sloma fašizma.³¹⁸

U NOO-e primjetnije se taj sloj uključuje u toku 1944. godine s dijelom trgovaca, obrtnika i inteligencije, »više

[317] Navodimo nekoliko primjera iz krapinskog okruga gdje je: strijeljan barun Otenfels kao gestapovski suradnik a kotarski NOO Pregrada je njegovu imovinu podijelio siromašnim seljacima, zatim Marije Hrestak, vlasnice velikog kompleksa šuma u kotaru Pregrada, zatim veleposjednika Bruknera, a sami su seljaci likvidirali vlastelina Ritera iz Poznanovca. Svi su oni bili suradnici okupatora i ustaške vlasti. Sličnih primjera bilo je i na drugim područjima, osobito Baniji, Hrvatskom primorju i Istri, AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb, k. 26, dok. 1516, Fond oblasnog komiteta Zagreb, k. 64, dok. 1020, Fond OK KPH Krapina, k. 81, dok. 2770, 2981.

[318] »U hrvatskim krajevima i selima primijećeno je veliko zanimanje naroda za oblike narodne vlasti. Pitaju hoće li ova vlast ostati poslije NOB-e. To posebno vrijedi za imućnije seljake koji se boje kolektivizacije i kod kojih se naročito osjeća učinak neprijateljske propagande« stoji u jednom izvještaju Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku. AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku k. 46, dok. 308.

sa ciljem da se pred narodom prikažu kao suradnici NOP-a«, jer uviđaju da je to pretpostavka za ostvarivanje njihovog najvažnijeg cilja »da pridobiju narod za sebe u slučaju budućih izbora poslije rata.«³¹⁹

Njihova želja za ulaskom u NOO-e povezana je s transformacijom politike HSS »još nije vrijeme«, u politiku »ulazimo u NOO-e«, a nešto kasnije »ulazimo u odbore JNOF-a.« Ova politika imala je značajniji učinak na području sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije, zatim Pokuplja i Gorskog kotara.

Na ovim područjima nešto su im šire otvorena vrata ulaska u NOO-e što je ponegdje ocijenjeno kao »desno skretanje« u odnosu na ostvarivanje platforme NOP-a.

Umjesto mobiliziranja svih naprednih narodnih snaga u završnoj etapi borbe za oslobođenje oni su propagirali i nade polagali u »dolazak Engleza koji neće dozvoliti da pobijede partizani — komunisti i uspostave katan.«³²⁰

U konkretnoj aktivnosti organa narodne vlasti bilo je moguće brzo razlučiti pojedince koji su NOP-u pristupili iskreno i bez obzira na klasni interes društvenog sloja kojemu su pripadali od pojedinaca koji su mu pristupili verbalno, a u praksi i dalje radili protiv ostvarivanja njegovih ciljeva.

Dobar dio nije se mogao duže zadržati u NOO-ima jer su se, isticanjem u prvi plan svojih klasnih ciljeva i njihovim povezivanjem sa stranačkim ciljevima HSS-a, pokušajima da ostvare dominantan utjecaj u odborima uvlačenjem u njih svojih pristaša, zatim pokušajima da NOO-e pretvore u koalicione organe i blagonaklonim odnosom prema dokazanim neprijateljima NOP-a — diskreditirali u očima naroda i prilikom »čišćenja NOO-a« — bili su isključivani. Dakle, imućniji seljak nije u NOP i NOO-e rado ulazio, treba reći da na pojedinim područjima nije bio ni rado viđen. Radi se o područjima (Hr-

[319] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku k. 59, dok. 224.

[320] AIHRPH, Fond OK KPH Varaždin k. 92, dok. 3955, 3967.

vatsko primorje, Gorski kotar, Kordun, sjeverni dio Dalmacije i pojedini dijelovi sjeverozapadne Hrvatske i Istre) gdje je dosta rano došlo do radikalizacije klasne komponente ustanka i gdje je preuranjeno »crvenilo komunističkih parola« sužavalo socijalnu osnovicu NOP-a. Ipak, njegov klasni interes i želja da ga očuva bili su dominantan faktor njegove deficitarnosti u NOP-u.

Napominjemo da je sudjelovanje i uloga seljaštva u NOB-i i socijalističkoj revoluciji pobudila znatan interes poznatijih političara, povjesničara i sociologa.²²¹ Ono što nedostaje u dosadašnjim istraživanjima jeste interdisciplinarna suradnja povjesničara, politologa i sociologa i takvim radom izvedena sinteza. Postoji nepodijeljena ocjena da je siromašno i srednje seljaštvo najmnogobrojnija snaga NOP-a. Jedan od razloga je i u samoj činjenici da su ti dijelovi seljaštva dominantan faktor u strukturi stanovništva stare Jugoslavije. Za naše razmatranje je značajno kada i zbog kojih motiva ovi dijelovi seljaštva ulaze u NOP i u kojoj mjeri se zbog njihovog sudjelovanja u strukturi narodne vlasti i njihovih zahtjeva produbljuje socijalistička revolucija. Na niz motiva ukazali smo u prethodnim poglavljima, a ovdje

[321] Autor je konzultirao neke radove o ovoj temi: Edvard Kardelj, Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realiziranju, Beograd 1977.; Dr Vladimir Bakarić, Aktualne teme 4—5, Zagreb 1965, Isti, Društvene klase, nacija i socijalizam, Zagreb 1076; Ivan Cifrić, Revolucija i seljaštvo u Jugoslaviji, Zagreb 1981.; Dr Ivan Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941 — 1945, Zagreb 1978; Dr Dušan Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941 — 1942, Beograd 1969, Isti, klasni i revolucionarni karakter narodne vlasti, Socijalizam 5/1975; Dr Stipe Suvar, Nekoliko općih zapažanja o političkom položaju i ulozi seljaštva u najnovijoj historiji, u Zborniku Društvene promjene i djelovanje komunista na selu, Zagreb 1968, Isti, KPJ i seljačko pitanje, Naše teme 7/1969; Pero Morača, Partizanski rat i selo u našem NOR-u, Putovi revolucije 7/1971, Isti, Savez radničke klase i seljaštva u politici KPJ u doratnom i ratnom periodu, Savremenost, izvanredni broj, Novi Sad 1977; Dr Radomir Lukić, Sociološko proučavanje Narodnooslobodilačke borbe, u zborniku Značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju u Jugoslaviji, Zagreb 1963, Dušan Bilandžić, O nekim političko sociološkim aspektima našeg oslobodilačkog pokreta i revolucije, u Zborniku Značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a... , Igor Graovac, O proučavanju struktura sudionika NOB-a i socijalističke revolucije u Hrvatskoj 1941 — 1945, Casopis za savremenu povijest II/1974; Atila Sam, O značaju klasnog saveza radničke klase i seljaštva za našu socijalističku revoluciju, Savremenost, izvanredni broj, N. Sad 1977.

ćemo se zadržati samo na nekoliko motiva političko klasnog karaktera.

Zbog okolnosti partizanskih ratovanja središta ustaničke aktivnosti locirana su u planinske predjele, u gospodarski pasivne krajeve koje nastanjuje siromašno seljaštvo i gdje se najranije stvaraju NOO-i u koje se ono uključuje. Na tim područjima najranije je razbijeana antikomunistička propaganda, propaganda plašenja komunizmom i kazanom imala je i najmanji učinak. Zbog socijalnog položaja u kojem se nalazio ovaj dio seljaštva nije imao u revoluciji što izgubiti, mogao je samo dobiti.

U Povjerenstvo CK KPH za Zagreb stižu krajem 1942. godine brojni izvještaji s terena koji govore da se siromašno seljaštvo sve više priklanja NOP-u. Isti je slučaj i na području Slavonije, Pokuplju, Žumberku i drugim područjima.

»Ah, vi ste siromah kak i mi« riječi su koje su se najčešće čule prilikom susreta naroda s partizanima, napisano u jednom izvještaju Kalničkog partizanskog odreda, svjedoče ne samo o simpatijama nego i početnoj klasnoj identifikaciji siromašnog seljaštva s partizanskim borcima i aktivistima NOP-a.

To potvrđuje i struktura NOO-a. Na pismenu primjedbu jednog aktiviste da su se u NOO-e kotara Zlatar uvukli bogati seljaci, trgovci, mlinari i vlasnici rudokopa, Povjerenstvo CK KPH je ispitalo stanje i utvrdilo da »NOO-i čini 99 posto siromašnih seljaka — bez ijednog trgovca i njima sličnih.«²²²

U kotaru Pregrada, nasuprot pasivnosti bogatih seljaka i trgovaca, siromašni seljaci su ne samo najbrojniji, već najborbeniji i najaktivniji članovi NOO-a. Na čitavom području Hrvatske zagorja nasuprot HSS-a koji okuplja »bolje gazde« utjecaj Partije na siromašno seljaštvo sve više jača i »ljudi organizirani u NOO-ima naši su simpatizeri i nisu prišli narodnooslobodilačkoj borbi s različitim političkim mišljenjima.«²²³

[322] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb k. 45, dok. 436.

To je bila stvarnost ne samo Hrvatskog zagorja nego i ostalih ustaničkih područja i sela podno Moslavačke gore, Bilogore, Kalnika i drugih. Povjerenstvo CK KPH za Zagreb uputilo je najozbiljniju primjedbu na takvo stanje uz primjedbu da je »baza« tako formiranih NOO-a preuska i da se mora proširiti na ljude raznih društvenih slojeva i političkih uvjerenja samo ako su pristalice NOP-a.

Međutim, sve do sredine 1943. siromašno seljaštvo sjeverne Hrvatske i Slavonije dominira u strukturi NOO-a.³²⁴ To je stvarnost osobito Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Dalmacije. Težački karakter gradova ovih područja karakterizira i povezanost radničke klase i siromašnog seljaštva. Ta bliskost ostvarivana je u predratnom revolucionarnom radničkom pokretu, a karakterizira je solidarnost i visok stupanj identiteta klasne svijesti. Siromašno seljaštvo ovih područja često je vezano uz rad na izvanpoljoprivrednim aktivnostima i tako je dolazilo u neposredan dodir s radničkom klasom i njenom borbom i ciljevima. Od snage KPH ovisilo je u kojoj će mjeri socijalne motive ovih društvenih slojeva uklopiti u tokove NOB-e.

Samo tamo gdje KP nije prodrla na selo (primjer većeg dijela Dalmatinske zagore) zbog držanja HSS, anti-komunističke aktivnosti klera, ustaškoj propagandi identifikacije partizana i četnika uspjelo je u samom početku za NDH vezati dio siromašnog seljaštva i sezonskih radnika.

U masovnom ustanku na ovim područjima radnička klasa i siromašno seljaštvo predstavljaju najbrojniju i najsnažniju subjektivnu snagu NOP-a i dominiraju u strukturi NOO-a.

Okupatorsko-ustaški teror, nacionalna izdaja, реквизиcija, pljačke i drugo izazvali su ogorčenje siromašnog seljaštva koje se pod vodstvom Partije pretvorilo u organizirani otpor. Zasićeni obećanjima raznih demago-

[323] AIHRPH, Fond ONNO Krapina k. 58, dok. 215.

[324] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb, k. 45, dok. 228

ga HSS i drugih građanskih stranaka u monarhističkoj Jugoslaviji, najčešće žrtve njihovih demagoških parola i političkih mjera, žrtve eksploatacije i svih ekonomskih kriza bivše Jugoslavije, svojim sudjelovanjem u NOP-u i u stvaranju novih organa vlasti vidjeli su mogućnost da udruženim s radničkom klasom i drugim radnim slojevima postanu tvorci ne samo nacionalnog oslobođenja već i stvaraoci bolje budućnosti.

U njih se najranije slama povjerenje u HSS, koja više i nije seljačka, njene vođe i njihovu »gospodsku politiku« koja se pretvorila u služenje interesima okupatora. Pristupali su NOP-u nepoznavajući dovoljno njegove ciljeve, jer često mladi i politički nespremni partijski kadrovi nisu mogli svestrano objasniti »novo društvo«. To »novo« nije obećavano u ime nekoga već je ukazivano da je NOB-a prilika da se za njega sam narod izbore.

Znajući da može pružiti minimalnu materijalnu pomoć NOP-u, ono je najčešće davalo fizičku snagu, a u NOO-ima je najgovorniji zastupnik ukidanja svih oblika eksploatacije, neravnopravnosti, osobito ukidanja feudalnih ostataka.

Taj proces nije tekao pravolinijski svuda jednako i bez kolebanja. Šire kolebanje siromašnog seljaštva javlja se drugom polovinom 1943. godine na velikom oslobođenom području sjeverozapadne Hrvatske kada će NOO-i zbog potrebe održavanja većih partizanskih jedinica više pažnje posvetiti imućnijem seljaštvu. Premalo brige u rješavanju gorućih životnih problema dovelo je do toga da su siromašni seljaci »počeli s podozrenjem gledati u NOP« — što je stvorilo teškoće prilikom formiranja novih NOO-a.³²⁵

Šire kolebanje siromašnog seljaštva na području sjeverozapadne Hrvatske, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja, a nešto manje i na ostalim područjima, javlja se i nakon sklapanja sporazuma Tita i Šubašića zbog bojazni od restauracije monarhističke Jugoslavije.

[325] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 28, dok. 1772, 1. Fond OK KPH Varaždin, k. 92, dok. 3967.

Dio stanovništva našao se na neprijateljskoj strani. To je najčešći slučaj s nepismenim, religioznim, zatacunim siromašnim seljaštvom koje je smatralo da će tako spasiti glavu i riješiti se svojih životnih problema. Dio je bio zaplašen neprijateljskim pritiskom i terorom, a pojava straha, kolebanja i malodušja odvela ga je na stranu neprijatelja.

Izuzev područja Like, Banije i Korduna gdje je već prve godine ustanka seljaštvo (osobito siromašno i srednje) masovno sudjelovalo u NOP-u, na ostalim područjima srednji seljak u pravilu sporije pristupa NOP-u. Vežanost za zemlju i bojazan da je ne izgubi izvor je njegove kolebljivosti i dužeg prihvaćanja mačkovske politike »čekanja«.

Kod tog dijela seljaštva neprijateljska propaganda — da će komunisti i s pobjedom NOB oduzeti zemlju seljacima i pretvoriti je u državnu svojinu, a seljake natjerati da na njoj rade i hrane se na kazanu — imala je izvjesno vrijeme uspjeha.³²⁶

Srednji seljak Dalmacije i Hrvatskog primorja masovnije pristupa NOP-u drugom polovinom 1942. godine, a na području sjeverozapadne Hrvatske, Slavonije, Počuplja i Istre u drugoj polovini 1943. godine.

U NOP je privučen uspjesima saveznika i čvrstoćom njihovog saveza jer »prema vijestima s ostalih frontova narod često određuje svoje političko gledanje«.

Okupatorsko-ustaške rekvizicije pogađale su svo seljaštvo, pa se na tim osjetljivim pitanjima zaošttravao odnos naroda i okupatorske i ustaške vlasti »to više što u većini slučajeva siromašni i srednji seljaci moraju dati više od bogatih.«³²⁷ Ustaškim terorom i rekvizicijom

[326] OK KPH Bjelovar izvještava CK KPH 24. lipnja 1943. godine da se na terenu posebno u redovima srednjeg seljaštva čuju česte izjave: »Komunisti su dobri, vode NOB-u, tuku okupatora, ustaše i pljačkaše, štite narod od rekvizicija, samo ne valja što hoće oduzeti naše imanje i kada oni pobijede sve će ljude tjerati na kazan,« a istu pojavu Dragutin Saili — Konspirator zapaža u Moslavini gdje je »narod oduševljen Narodnooslobodilačkom borbom«, ali postoji dosta jaka bojazan da će to biti »pobjeda komunista, koji će im oduzeti zemlju«.

[327] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 29, dok. 1832.

i ovaj dio seljaštva je upoznao fašizam u pravom svjetlu. Njegov društveno ekonomski položaj postojao je sve ugroženiji, što je svakako jedan od razloga prerastanja od simpatizera do aktivnog sudionika NOB-e. Tokom 1942. godine ovaj dio seljaštva počinje se otrežnjavati od kratkotrajnih iluzija da je NDH doista nezavisna država i Hrvatska i da je HSS ona stranka koja ga može izvući iz sve nepovoljnije situacije.³²⁸

Prethodno smo već nekoliko puta naglasili da seljaštvo, izuzev malobrojnog dijela srpskog seljaštva, nije žalilo propast monarhističke Jugoslavije, nije željelo njen povratak, ali mu ni NDH nije ponudila nikakvo prihvatljivo rješenje osim stanja okupacije, bratoubilačkog rata koje je seljaštvo brzo osudilo, ili da za tuđinske interese gine na nekom od frontova.

U situaciji kada se u ratnom košmaru sve više nazire jačanje snaga antifašističke borbe, kada jačaju snage NOP-a kao snage društvene promjene — politika »čekanja« HSS sve se više pokazivala kao potpuno sterilna, jer nije nudila nikakav program, nikakav izlaz koji je mogao imati perspektivu.

Kada tu politiku napušta i na stranu NOP-a prelazi velik broj srednjeg i dio rukovodećeg kadra HSS, kao izraz političke pobjede Partije i njene platforme NOP-a, oni sobom povlače i znatan dio ovog seljaštva.

Za njegovo opredjeljenje bitan je susret sa snažnijim partizanskim jedinicama i stvaranje slobodnih teritorija. Tako je život na oslobođenom teritoriju 1943. godine uvjerio i seljaštvo sjeverozapadno Hrvatske i Slavonije da Komunistička partija i revolucija ne idu za ukidanjem privatnog vlasništva pogotovo ne veličine koju je on posjedovao i koja je predstavljala granice njegove revolucionarnosti.

Uvjerivši se u to i ovo seljaštvo »prelazi kućni prag« i masovno se uključuje u NOP, što dovodi do prekretni-

[328] Vidjeti: Lepa Perović, Godine oslobodilačke borbe Zagreba i severne Hrvatske, u cit. zborniku Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, str. 289.

ce u razvitku NOB-e i socijalističke revolucije na područjima sjeverno od Save. Srednje seljaštvo postalo je stvarni materijalni nosilac NOB-e i socijalističke revolucije, a značajno je njegovo sudjelovanje u strukturi partizanskih jedinica i organa narodne vlasti.

Klasna struktura NOO-a

Raspoložemo s vrlo malo podataka o klasnoj strukturi organa narodne vlasti. Potpuniji podaci postoje samo za dva područja u Hrvatskoj. Na području Korduna bilo je krajem 1944. godine 1393 odbornika, seoskih, kotarskih i općinskih NOO-a. Od tog broja bilo je 1253 seljaka, 22 radnika, 12 činovnika i jedan zanatlija.³²⁹ Kordun je primjer područja gdje je seljaštvo, iz poznatih razloga koji su doveli do njegovog masovnog sudjelovanja u NOP-u, u odnosu na druga područja Hrvatske najviše zastupljeno u strukturi NOO-a.

Ipak treba obratiti pažnju na razliku u strukturi između nižih i najvišeg okružnog NOO-a koju navodimo kasnije. Nasuprot ovom je područje Hrvatskog primorja gdje je od 521 člana seoskih i općinskih NOO-a više od 60 posto radnika, zatim seljaka, obrtnika i intelektualaca, a u strukturi kotarskih i okružnih NOO-a udio radnika je još naglašeniji.³³⁰

Područje Hrvatskog primorja jedino je područje u Hrvatskoj gdje, osim organizacije AFŽ-a, u svim drugim strukturama NOP-a sudjelovanje radničke klase prelazi 50 posto.

Između dva ekstremna nalaze se sva ostala područja Hrvatske smještena tako da su Banija, Lika i Hrvatsko zagorje bliža strukturi narodne vlasti na Kordunu, u sredini su preostali dio sjeveropozadne Hrvatske, Pokuplje, veći dio Dalmacije i Slavonije, a Gorski ko-

[329] Dr Đuro Zatezalo, cit. dj. str. 516.

[330] AIHRPH, Fond CK KPH k. 38, dok. 2490.

tar i Istra su bliža Hrvatskom primorju. Tako na području Dalmacije u strukturi NOO-a radnička klasa sudjeluje s oko 30 posto članova.³³¹

U ukupnom broju NOO-a dominira broj seoskih odbora koji krajem 1943. godine premašuje 4000 odbora. O njihovoj socijalnoj strukturi nema dovoljno podataka osim općih konstatacija da je njihova struktura pretežno seljačka, a zbog slabog sudjelovanja i utjecaja radničke klase veća je prisutnost »desnog oportunitizma«. Naša je procjena da je u strukturi seoskih i općinskih NOO-a seljaštvo sudjelovalo s oko 80 posto ukupnog broja članova ovih odbora. Za razmatranje klasnog karaktera narodne vlasti bitno je utvrditi klasnu strukturu viših NOO-a, oblasnih, okružnih i kotarskih jer je njihova uloga u sistemu narodne vlasti najznačajnija. Tako je oblasni NOO Slavonije u svom sastavu imao šest intelektualaca, četiri seljaka i tri radnika, Oblasni NOO Zagreb tri radnika, tri seljaka, dva obrtnika i jednog intelektualca,³³² Oblasni NOO Dalmacije 18 radnika, 12 seljaka, devet intelektualaca i obrtnika,³³³ a Oblasni NOO Istre sedam intelektualaca, tri seljaka i dva radnika.³³⁴

U sistemu narodne vlasti u Hrvatskoj najznačajniji i najizgrađeniji organi bili su okružni NOO-i. U njima je koncentriran najbolji politički i upravni kadar. Bez obzira na formiranje oblasnih NOO-a, zbog nepovezanosti oslobođenih područja, okružni NOO-i su bili najviši lokalni organi narodne vlasti i organizatori svih najznačajnijih lokalnih poslova. Kao lokalni organi narodne vlasti, po značaju i izgrađenosti odmah iza njih su kotarski NOO-i, dok se općinski NOO-i nisu u Hrvatskoj naročito razvili, a po svom značaju i karakteru, kao i seoski NOO-i bili su prvenstveno političko ekonomski organi borbe.

Za utvrđivanje klasne strukture i karaktera narodne

[331] Isto, k. 36, dok. 2327.

[332] Hrvatsko Zagorje u revoluciji, Zagreb 1981, str. 292.

[333] AIHRPH, Fond, CK KPH k. 12, dok. 682.

[334] AIHRPH, Fond CK KPH k. 38, dok. 2534.

vlasti značajna je upravo struktura okružnih i kotarskih NOO-a.

Zbog malobrojnih podataka o klasnoj strukturi ovih organa navedeni podaci služe kao uzorci koji omogućuju da se koliko — toliko sagleda cjelina strukture narodne vlasti. Okružni NOO Hrvatskog primorja brojio je 11 članova, od kojih šest radnika, a ostalo intelektualci i seljaci. U osam kotarskih NOO-a sa 59 članova, 36 je bilo radnika.³³⁵

Prvi okružni NOO Dalmacije formiran je na delegatskom principu (1-2 delegata iz svakog kotara) sastojao se od sedam radnika, po šest seljaka i intelektualaca i tri sitna trgovca.³³⁶

U okružnom NOO Korduna je bilo 37 seljaka, sedam radnika, šest intelektualaca, četiri činovnika i tri slobodne profesije. Napominjemo da je u profesionalnom, stručnom i upravnom aparatu ovog NOO-a bilo 29 seljaka, 13 intelektualaca, 10 srednjoškolaca, sedam radnika i 20 slobodnih profesija.³³⁷

Okružni NOO Like sastojao se od 12 seljaka, šest službenika, tri intelektualca i dva radnika.³³⁸

U okružnom NOO-a Pokuplja bilo je šest seljaka, dva službenika, jedan radnik, trgovac i primalja.³³⁹

U prvi okružni NOO Krapina izabrano je 30 članova i to u Izvršni odbor pet seljaka, dva radnika i student, a u Plenumu 13 seljaka, šest radnika, trgovac, zanatlija i učiteljica.³⁴⁰

Prvi kotarski NOO Ivanca sastojao se od dva rudara i tri seljaka, a kotarski NOO Ludbrega od četiri seljaka i intelektualca.³⁴¹

[335] Isto kao pod brojem 49.

[336] AIHRPH, Fond CK KPH, k. 13, dok. 364.

[337] Isto kao pod brojem 48.

[338] AIHRPH, Fond CK KPH k. 41, dok. 2783.

[339] Isto, k. 26, dok. 1846.

[340] AIHRPH, Fond ONOO Krapina, k. 58, dok. 248.

[341] AIHRPH, Fond Povjerenstva CK KPH za Zagreb, k. 43, dok. 76, 82.

Uoči oslobođenja socijalni sastav Izvršnih odbora kotarskih i okružnih NOO-a Moslavine je slijedeći: kotarski NOO Čazma sedam seljaka, tri radnika, intelektualac i obrtnik: kotarski NOO Kutina sedam seljaka, radnik, intelektualac i obrtnik. U plenumu Okružnog NOO-a Moslavine bilo je 20 seljaka, pet radnika i tri intelektualca.

Približan sastavu NOO-a je i socijalni sastav odbora JNOF-a. Tako se u Izvršnom odboru JNOF-a Moslavine nalazi 10 seljaka, tri radnika i tri intelektualca, a u Izvršnim odborima tri kotarska odbora je 30 seljaka, šest radnika i dva intelektualca.³⁴²

Ovih nekoliko podataka, koji ilustriraju klasnu strukturu narodne vlasti, upućuju na zaključak: u gradskim i industrijskim središtima stvarani su raznovrsni organi kao embrio narodne vlasti s radničkom klasom kao dominantnim subjektom. Njihovo stvaranje pod raznim nazivima pokazuje bogatstvo formi koje je Partija primjenjivala kako bi aktivirala onaj dio radničke klase i drugih slojeva gradskog stanovništva koji je bio spreman pomoći ili se uključiti u NOP. Odbori u gradovima stvarani su uglavnom u ilegalnim uvjetima, a političko-ekonomski zadaci bili su jače naglašeni nego kod NOO-a na poluoslobođenim ili oslobođenim područjima.

Ma kakav bio naziv ovih organa, oni su osnova iz koje su izrasli organi vlasti u gradskim središtima.

Najveći broj NOO-a izrastao je iz seljaštva kao najmasovnije socijalne osnove NOP-a. To je razumljivo a ima li se u vidu da u strukturi stanovništva seljaštvo čini veliku većinu i da je seljaštvo najranije prihvatilo NOO-e i njihovu aktivnost kao oblik svojeg uključivanja u NOP. Pretežno seljački sastav seoskih i općinskih NOO-a odrazio se i u strukturi viših, kotarskih i okružnih NOO-a, a došao je do izražaja i u strukturi ZAVNOH-a. Vidljivo je da je u većem broju kotarskih i okružnih NOO-a udio odbornika iz redova radničke klase i inteligencije znatno veći od udjela ovih slojeva u struk-

[342] AIHRPH, Fond Oblasnog komiteta Zagreb, k. 64, dok. 1028.

turi stanovništva pojedinih područja. To je postignuto osobito u sastavu odjela, odsjeka i komisija ovih odbora.

Nastojanje Partije da u NOO-e budu izabrani »viđeniji ljudi« — što u selu pored poštenja, radinosti i ostalih vrлина znači i imovno stanje — ostvareno je ulaskom u odbore srednjeg seljaštva, koje sa siromašnim seljaštvom dominira u strukturi NOO-a.

To što su oni pretežno bili pristaše HSS-a predstavlja uspjeh Partije koja ih je angažiranjem u NOO-ima povezala s radničkom klasom, s kojom su zajedno prihvatili njenu rukovodeću ulogu u NOP-u i bili spremni da je slijede u ostvarivanju ciljeva NOB-e i socijalističke revolucije, što je za ocjenu klasnog karaktera narodne vlasti od velikog značaja.

Narodna vlast — specifičan oblik diktature proletarijata i seljaštva

Što je po svojem klasnom karakteru nova, narodna vlast? Recimo odmah da u svim značajnim dokumentima u toku oružane revolucije ne susrećemo određene i neposredno dane elemente definicije nove, narodne vlasti kao diktature proletarijata, već taj pojam susrećemo od 1946. godine i nadalje, u prvim pokušajima da se cjelovito ocijeni karakter narodne vlasti stvorene tokom socijalističke revolucije.

Tako je u prvom broju lista »Komunist« iz 1946. godine Tito u članku »U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije« naglasio da je narodnooslobodilačka borba istodobno i socijalistička revolucija i da je narodna vlast proizašla iz revolucije po svojoj biti istodobno i diktatura proletarijata.

To je ujedno i početak žive rasprave o karakteru druš-

tvenih i političkih promjena ostvarenih u toku Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji.³⁴³

U polemici sa službenim stavom sovjetskog rukovodstva da se vlast u istočnoevropskim zemljama, u koje je uključena i Jugoslavija, nalazi na prijelazu od buržoaske države ka diktaturi proletarijata, ostvarenoj jedino u Sovjetskom Savezu i da je ta vlast po svom karakteru — narodna demokracija, u polemici s mađarskim teoretičarem Revajem, Edvard Kardelj je rekao da osnovna pretpostavka da bi neka vlast po svojoj biti imala karakter diktature proletarijata »jeste neposredna rukovodeća uloga radničke klase koja osigurava da će radno seljaštvo sudjelovati u toj vlasti zaista kao trudbenička masa čiji se interesi poklapaju s interesima radničke klase«.

Osiguravanje rukovodeće uloge radničke klase izražava se prije svega u rukovodećoj ulozi njene revolucionarne, odnosno njene svjesne političke avangarde u organima i aparatu vlasti, to je onaj skok iz kvantiteta u kvalitet koji u današnje vrijeme čini jednu vlast po suštini diktaturom proletarijata bez obzira na stupanj i oblike sudjelovanja ostalih trudenika u vlasti.³⁴⁴

Pišući o narodnoj vlasti, u povodu petogodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a Moša Pijade je konstatirao da je »iznikla iz zajedničke oslobodilačke borbe jugoslavenskih naroda, kao tvorevina njihove narodne revolucije, nova, narodno-demokratska Jugoslavija, a s njome narodna demokracija, kao poseban oblik socijalističke proletherske demokracije«.³⁴⁵

Naveli smo stavove najznačajnijih kreatora izgradnje nove, narodne vlasti usvojene na V kongresu KPJ, koji su postali službeni politički stav: »rukovodeća ulo-

[343] Vidjeti o tome opširnije: Radoslav Ratković, Diktatura proletarijata u marksističkom političkom učenju, Casopis »Treći program«, br. 29, Beograd, 1976.

[344] Edvard Kardelj, O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji, u knjizi Problemi naše socijalističke izgradnje, knjiga I, Beograd, 1960, str. 398—399.

[345] Moša Pijade, O petogodišnjici narodne države, Izabrani spisi, tom. 1, knj. 5, Beograd, 1966. str. 545.

ga radničke klase u narodnoj vlasti osigurava da ova ima osnovne karakteristike diktature proletarijata koji osigurava socijalistički razvitak zemlje.³⁴⁶

Navedene ocjene nastale su u vrijeme kada je trebalo zauzeti jasan politički stav, jasno okvalificirati razlike između jugoslavenskih komunista i staljinističkih snaga u okviru Kominforma. Iako je njihov karakter prvenstveno politički on ne zatvara raspravu već inicijalno naznačuje put sociološkoj analizi klasne biti narodne vlasti.

Kasnije se kod pojedinih povjesničara i politologa javlja shvaćanje da je narodna vlast po svojem karakteru bila »diktatura naroda«. Tako povjesničari Jovan Marjanović i Pero Morača ističu da se »revolucionarna i stvaralačka snaga jugoslavenskih naroda ispoljila u toku narodnooslobodilačkog rata i u izgradnji novog oblika vlasti, narodnooslobodilačkih odbora« i zaključuju da je to bila »diktatura svog rodoljubivog naroda (P. N.) okupljenog pod rukovodstvom KPJ«.³⁴⁷

Masovno sudjelovanje naroda u svim oblicima aktivnosti koje su razvijali organi narodne vlasti stvara osnovu za tvrdnju da su NOO-i bili organi »diktature naroda«.

Ipak, u odnosu na taj pojam imamo ozbiljne primjedbe, ne samo zbog činjenice što pojam »diktatura naroda« nije prisutan u marksističkoj teoriji, već više zbog apstrakcije same kategorije narod. U tom pojmu narod bi trebao predstavljati homogenu cjelinu, što on nije, a pogotovo nije bio u našoj revoluciji.

Bez obzira što se naša Partija obraća cjelokupnom narodu vidjeli smo da je buržoazija stala na stranu okupatora, krupni seljak je iznimka u NOP-u, a i u ostalim dijelovima seljaštva došlo je do diferencijacije. Heterogeni klasni interesi nisu se mogli prikriti NOP pogotovo ne u mjerama socijalističke revolucije. To je

[346] Peti kongres KPJ, Beograd, 1948, str. 29.

[347] Jovan Marjanović i Pero Morača: Naš oslobodilački rat i narodna revolucija 1941 — 1945, Beograd, 1958, str. 297—298.

bila stvarnost Hrvatske, a vjerujemo da se bitnije ne razlikuje stanje ni u ostalim područjima Jugoslavije.

NOO-ima Partija je izašla na historijsku pozornicu kao integrirajući faktor u NOB-i, narodna vlast je neposredno njezino djelo, djelo koje je odgovaralo revolucionarnoj volji narodnih masa. U tezi o diktaturi naroda ne dolazi do izražaja specifična rukovodeća uloga Partije u razvoju NOP-a i izgradnji narodne vlasti.

Bilo je kod nas govora i o NOB-i kao »seljačkom ratu« kao i »seljačkom« karakteru narodne vlasti. Činjenica da u strukturi narodne vlasti najveći dio čine seoski NOO-i, a da je seljaštvo značajno zastupljeno u višim NOO-ima kao i u strukturi jedinica NOV i antifašističkih organizacija upućuje na zaključak o »seljačkom« karakteru narodne vlasti. Međutim, takav je zaključak za našu narodnu vlast neprihvatljiv iz više razloga.

Prvo, »seljačkim« karakterom narodne vlasti minorizira se uloga radničke klase u NOP-u. Iako nismo pristalice teze da je radnička klasa apsolutno rukovodeća snaga u NOO-ima ipak ona nije utopljena u seljačkom elementu. Bez obzira što je radnička klasa malobrojna, ne čini ni 10 posto strukture stanovništva, za zbog deficitarnosti s jedne strane i zbog toga što znatan dio radničke klase nije bio na nivou svojeg povijesnog zadatka ostvarivanja socijalističke revolucije s druge strane, nije brojčano mogla postati hegemon u NOB-i. U revoluciji je sudjelovao manji, najsvjesniji dio radničke klase i on je zaista predstavljao njezinu vodeću i najbolju snagu.³⁴⁸

Drugo, naša analiza je pokazala da je u prvoj fazi NOB-e uz seljaštvo ustaničkih područja Korduna, Banije i Like, najaktivnija upravo radnička klasa u gradovima zajedno s drugim gradskim slojevima. Iako je seljaštvo u kasnijem razvoju NOP-a činilo većinu svih njegovih struktura, treba naglasiti da aktivnost u gradovi-

[348] Vidi opširnije: Dušan Bilandžić, Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije, Zagreb, 1978, str. 81—91.

ma, uz pretežno sudjelovanje radničke klase, nikad nije prestajala i bila je sastavni dio NOP-a kao cjeline.

Edvard Kardelj je ispravno rekao: »Ma kakvo da je bilo široko i značajno učešće seljaka u narodnooslobodilačkom ustanku i ratu, ono se ne može ni zamisliti bez odlučujuće uloge radnika — bez širokog učešća demokratske inteligencije, bez Komunističke partije Jugoslavije kao vodeće idejne, političke, organizatorske snage«.³⁴⁹

Po našem mišljenju, narodna vlast u našoj revoluciji po svojoj strukturi i klasnom karakteru odgovara Lenjinovom pojmu diktature proletarijata i seljaštva. U prilog ovom opredjeljenju navodimo slijedeće:

Prvo; Partija je uspjela aktivirati milijunske mase seljaštva koje čine glavnu snagu u jedinicama NOV i posebice u strukturi NOO-a. Dramatična politička borba na selu i za seljaštvo — na njegovu oslobađanju utječaja kvislinških režima i ostataka građanskih partija, na razbijanju patrijarhalnih odnosa — dovela je do toga da je ono postalo i prvorazredni politički subjekt revolucije.

Drugo; smatramo da je masovno angažiranje siromašnog i srednjeg seljaštva u NOO-ima i drugim strukturama NOP-a nadmašilo ulogu pomagača radničke klase u revoluciji. Boreći se zajedno s radničkom klasom, naprednom inteligencijom i ostalim društvenim slojevima protiv okupatora i domaće kvislinške vlasti, protiv korumpiranog buržoaskog sistema kao blokirajuće snage koja nije stvarala perspektivu seljaštvu — ono je ušlo u NOP kao jedna od osnovnih snaga revolucije. Antifašističkim organizacijama, NOO-ima i drugim organima NOP-a dalo je ljudsku snagu i uporište, te je njegova uloga ravnopravna ulozi radničke klase.

Treće, struktura NOO-a značajan je ali ne i jedini element koji određuje klasni karakter narodne vlasti. Potrebno je uočiti ne samo snage koje čine tkivo NOP-a

i njegovih organizacija (seljaštvo), nego i snage koje čine dušu pokreta, koje ga pokreću, koje njime rukovode (radnička klasa, KP). Naša NOB i socijalistička revolucija značila je direktni prodor narodnih masa u povijest. U takvoj situaciji velika je uloga avangardne partije bez čijeg bi se organiziranog djelovanja raspala spontana energija narodnih masa. Seljaštvo je u ranijoj povijesti bilo objekt politike. U našoj revoluciji, zahvaljujući vodstvu Partije koja je razbudila ne samo njegove patriotske osjećaje nego i revolucionarne interese i potencijale, seljaštvo se potvrdilo kao njezin prvorazredni subjekt.

Četvrto, naša revolucija, pripremana u gradu, razvila se na selu i u pobjedonosnom pohodu završila u gradu. Imala je dva klasna subjekta, radništvo i seljaštvo kao dva tijesno povezana suborca koja su zajedno i ravnopravno u NOO-ima, donosila značajne političke, ekonomske i druge odluke kao stvarni subjekti vlasti. Davati primat jednom od njih nije prihvatljivo i ako njihovu vlast, koju su stvarali pod rukovodstvom Partije, želimo nazvati pravim imenom, tada je za to, po našem mišljenju, najprimjereniji Lenjinov pojam diktature proletarijata i seljaštva.

Smatramo da pri ocjeni klasnog karaktera narodne vlasti nije presudna doktrinarna upotreba ovog ili onog pojma, ali u znanosti treba težiti da se svaka pojava označi odgovarajućim pojmom. Ulogu brojčanog činioca u NOB-i i socijalističkoj revoluciji ne treba hipertrofirati, pa zbog toga nismo prihvatili tezu o seljačkom karakteru narodne vlasti, ali se i ovaj činilac ne smije izgubiti iz vida, što se kod nas često puta čini.

Kao što je Lenjin morao priznati da se »idealni« model diktature proletarijata — časovito ostvaren u Pariškoj komuni i za kojega neki autori opravdano primjećuju da je isuviše »uvrijeristički« — nije mogao ostvariti u ruskim prilikama 1905. godine ili uvjetima revolucije i građanskog rata 1917—1921. godine, tako je i naša revolucija značila određeni povijesni pomak s obzirom

[349] Edvard Kardelj, cit. dj. str. 240—241.

na masovne subjekte antifašističke, narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

Naše prihvaćanje Lenjinovog pojma diktature proletarijata i seljaštva ne znači napuštanje klasičnog pojma marksističke teorije već samo njegovu modifikaciju primjerenu socijalno-klasnim snagama u našoj revoluciji.

Političke teme
Biblioteka suvremene političke misli
mala edicija

YU ISBN 86-7091-010-X

Pero Nasakanda
Klase, slojevi i revolucija
prvo izdanje

Izdavač: Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb
za Izdavača: Branko Miškić, uređuje: Radule Knežević
recenzenti: Bosiljka Janjatović i Ivan Cifrić
oprema: Mihajlo Arsovski
Zagreb, 1985, naklada: 1000
tisak: Zrinski, Čakovec

Kat. 72

Adolf Bibič
Hotimir Burger
Branko Caratan
Ivan Cifrić
Veljko Čvjetičanin
Zlatko Čepo
Adolf Dragičević
Dušan Dragosavac
Nikola Dugandžija
Veselin Golubović
Bosiljka Janjatović
Tomislav Jantol
Ivan Jelić
Rade Kalanj
Zlata Knezović
Radule Knežević
Vjekoslav Koprivnjak
Tena Martinić
Vjekoslav Mikecin
Dimitar Mirčev
Jovan Mirić
Pero Nasakanda
Ranko Petković
Milka Planinc
Žarko Puhovski
Radovan Radonjić
Zorica Stipetić
Ivan Šiber
Stipe Šuvar
Petar Tepić
Gordana Vlajčić
Predrag Vranicki
Radovan Vukadinović

cekade